

Inhoudsopgave

Inleiding	3
Het egodocument als historische bron	4
Vroegmodern nieuws	6
De bron	7
Vindplaats en omstandigheden origineel	8
Een dagboek bijhouden: Werkwijze	9
Een dagboek bijhouden: motivatie	10
Vergelijkbare bronnen	12
Structuur	14
Hoofdstuk 1 De wereld van de schutter	16
De Republiek in 1672-1673	16
De schutterij	17
Herkomst en verspreiding, nieuwscircuits	21
De vroegmoderne lezer	24
Informatiebronnen	25
- Mondeling en auditief	25
- Manuscripten	27
- Kranten	28
o Delpher	29
o Indeling	30
Kranten in het dagboek	33
o De Haegse Post-Tydinge	33
o De Oprechte Haerlemse Courant	33
o De Amsterdamse Courant	34
- Overig drukwerk	35
o Dutch Pamphlets Online	36
o Overig drukwerk in het dagboek	37
- Prenten, afbeeldingen	37
- Lezersvaardigheden	39
De identiteit van de ‘anonieme’ schutter	41
Hoofdstuk 2 Het nieuws in het dagboek	44
‘Rumoer en gerucht’	44
‘Gereyst en gesien’	45
‘De brieven van...’	46
‘Gedrukt tot..’	48
‘Courante’	48
‘Placcaat en particuliere tijdinge’	50
Niet in het dagboek	53
Conclusie	55

Hoofdstuk 3 Geloofwaardigheid van het nieuws	58
Afweging, twijfel, beoordeling	58
Zenden	59
Ontvangen	60
Nieuws over Coevorden	62
Conclusie	66
Hoofdstuk 4 De invloed van het nieuws	69
De verhoudingen binnen Amsterdam	69
De rol en invloed van de schutters	71
Willem III en Orangisme	73
De moord op de gebroeders De Witt	77
Religie	80
Angst en hoop	82
Censuur en geheimhouding	83
Conclusie	85
Hoofdstuk 5 Samenvatting en conclusies	87
Literatuurlijst	91
Glossarium	106
BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek	
BIJLAGE 2 Voorbeelden van citaten uit het dagboek, de transcriptie van J.F. Gebhard en het nieuws	
BIJLAGE 3 Nieuwsbronnen over de herinname van Coevorden	

Inleiding

‘10 dito Dinsdag

Van daagh is het concept van binnen 14 dagen uit de provincie van Holland alleen hondert duisent mannen te leveren in het licht gekomen, uitgevonden van Isaak Dusart en Jacob van Daal, en aan zijn Hoogh[ei]t neffens de heeren Burgem[eesteren] opgedragen, dog dewijle het in druk is refereer ik mij aan hetselve, maar dit moet ik seggen dat het bij de meeste ingezetenen zeer smakelijk is.’¹

Dit schrijft een Amsterdamse dagboekauteur in januari 1673. Hij verwijst niet alleen naar nieuws, maar geeft ook commentaar op de inhoud ervan. Daarnaast laat blijken hij dat hij – nog voor het plan zelfs maar in druk verscheen – er op voorhand al kennis van had. In de geschiedschrijving over de vroegmoderne tijd is onderzoek naar hoe de lezer nieuws ontving en hoe hij zich ertoe verhiel een perspectief dat nog onderbelicht is gebleven. Analyse van het dagboek van een anonieme schutter die in 1672 en 1673 vierenvestig gedrukte nieuwsitems toevoegde aan zijn aantekeningen draagt bij aan een beter begrip van de verhouding van de vroegmoderne lezer tot het nieuws.² In 1885 transcribeerde J.F. Gebhard jr. het dagboek en publiceerde het onder de titel: *Een dagboek uit het “Rampjaar” 1672*. Het dagboek is nadien in meerdere publicaties genoemd, maar het toegevoegde nieuws kreeg daarbij geen aandacht. Dit is deels te wijten aan Gebhard die de ‘publicatiën’ doelbewust weglief, want, zo meldt hij in een voetnoot in de inleiding:

‘Nu en dan zal men stuiten op de woorden „heden is dit nevenstaande afgepubliceert”, of iets van dien aard. Ik heb die publicatiën weggelaten om aan deze bijdrage geen noodelooze uitbreiding te geven, daar zij alle gedrukt zijn en ook in de Stadsresolutien te vinden. Tot des schrijvers verhaal doen zij overigens niets af.’³

¹ Stadsarchief Amsterdam (SA), Bibl. B(1672)1, toegangsnummer 15009, bestandsdeelnummer 3363, ‘Daghregister van ‘t gene t’sedert den 26 junij 1672 in Amsterdam en daaromtrent is voorgevallen’, d.d. dinsdag 10 januari 1673. Dit voorbeeld komt terug in het afsluitende hoofdstuk. Voor een verklarende woordenlijst: zie het Glossarium..

² SA, ‘Daghregister’.

³ Gebhard Jr., J.F., ‘Een dagboek uit het “Rampjaar” 1672’, *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap* 8 (1885) 45-116, aldaar 49. Johan Frederik Gebhard werd geboren in 1849 (overlijdensdatum onbekend). Volgens Genealogieonline was hij kantoorbediende, maar DBNL vermeldt hem vanaf 1880 ook als mederedacteur bij *Nieuws van de Dag*.

Degenen die later naar het dagboek verwezen verlieten zich - in de mij bekende gevallen - op de transcriptie van Gebhard en niet op het origineel.⁴ Maar door alleen te kijken naar die transcriptie gaat een wezenlijk deel verloren, namelijk de gedrukte stukken waarnaar de schutter voortdurend verwijst en die hij heeft ingevoegd.⁵ Latere auteurs misten op deze manier het nieuws dat voor de schutter zelf zo belangrijk was. Door te kiezen voor een integrale aanpak waarbij zowel de dagboek aantekeningen zelf als de ingevoegde stukken de aandacht krijgen die ze verdienen krijgt dit dagboek een heel nieuw perspectief. Enerzijds sluit dit onderzoek aan bij de studie naar egodocumenten en anderzijds bij de geschiedenis van het vroegmoderne nieuws. Door deze thema's te combineren komen we meer te weten over de perceptie van het nieuws door een vroegmoderne lezer. Daarnaast geeft het een beeld van de wijze waarop nieuws en politiek elkaar beïnvloedden.

In deze inleiding komen achtereenvolgens aan de orde: de historiografie van egodocumenten, waarvan het dagboek een voorbeeld is; de historiografie van vroegmodern nieuws; een bronanalyse; de werkwijze en motivatie van de schutter en verwante studies.

Het egodocument als historische bron

‘Die documenten dus, waarin een ego zich opzettelijk of onopzettelijk onthult – of verbergt’

Met deze woorden definieerde historicus Jacques Presser in de jaren '50 van de vorige eeuw de door hem gemunte term egodocument. Hij gebruikte het als verzamelterm voor autobiografieën, memoires, dagboeken en persoonlijke brieven.⁶ Lange tijd werd met veel argwaan en scepsis naar het egodocument als historische bron gekeken. Eeuwenlang sprak het tot voordeel van de auteur die zijn eigen levensverhaal optekende als hij tevens ooggetuige van de gebeurtenissen was, maar aan het einde van de negentiende eeuw kwam daar met de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving een einde aan.

⁴ In de secundaire literatuur is het lastig om verwijzingen naar het dagboek terug te vinden, omdat de auteur anoniem is. Verwijzingen naar de transcriptie van Gebhard zijn wel eenvoudig terug te vinden.

⁵ Gebhard heeft het dagboek zorgvuldig getranscribeerd. Hij heeft slechts één keer een zin overgeslagen. Daarnaast is hij niet steeds consequent geweest in het transcriberen van doorgehaalde zinnen: de ene keer transcribeert hij die wel, de andere keer niet. Zie hiervoor bijlage 2, de nrs. I, II en III.

⁶ J. Presser, 'Clio kijkt door het sleutelgat', in: M.C. Brands, J. Haak en Ph. De Vries, red., *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969) 283-293, aldaar 286 en Marc Boone, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek* (Gent 2005), 5.

Volgens Leopold Ranke waren memoires – met name de Franse, zo kon hij niet nalaten eraan toe te voegen – onbetrouwbaar. Binnen het idee van goede geschiedschrijving was volgens hem geen plaats voor autobiografische verslagen. Die moest immers voldoen aan de eis van objectiviteit en representativiteit. Dagboeken en ander autobiografisch materiaal paste niet in de traditionele politieke geschiedschrijving en later niet in de sociaaleconomische traditie, omdat ze objectief, persoonlijk en emotioneel waren. Zo betoogde Jan Romein, een tijdgenoot van Presser, dat de autobiografie de gevaarlijkste van alle bronnen was. Bij de bestudering ervan moeten we ons volgens Romein altijd afvragen of er iets in wordt verzwegen en zo ja waarom en of er iets wordt bijgevoegd en met welk doel.⁷

Vanaf het einde van de jaren '70 van de vorige eeuw werd dit type bronnen wel als interessant beschouwd in het licht van de culturele geschiedenis en literair-historische onderzoeken. Het tijt keerde met Carlo Ginzburg's microgeschiedenis over molenaar *Menocchio* en het verhaal van *Martin Guerre* van Natalie Zemon Davis. Beide werken kunnen worden omschreven als historische antropologie. Aandacht voor de sociale context van de tijd en de literaire aspecten van het werk kwamen centraal te staan. De spanningsvelden bij het bestuderen van egodocumenten als historische bron verdwenen daarmee niet. De belangrijkste problemen die historici hebben benoemd zijn (het gebrek aan) representativiteit, objectiviteit, de vage scheidslijn tussen privé en publiek en de manier waarop de schrijver zichzelf presenteert: een dagboek is altijd een vorm van zelfrepresentatie en nooit een objectieve weergave van de werkelijkheid.⁸

Inmiddels is het besef doorgedrongen dat het egodocument kan worden gebruikt als elke andere historische bron. Rudolf Dekker betoogt dat persoonlijke teksten als dagboeken en brieven niet langer worden gezien als inferieur ten opzichte van andere teksten. Ze geven een beeld van de 'history from below', waarbij tot dan toe onderbelicht gebleven groepen aandacht krijgen. Daarnaast zijn egodocumenten een belangrijke bron om meer zicht te krijgen op de werking van het geheugen, het persoonlijke versus het collectieve geheugen. Ze

⁷ Rudolf Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser: waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29:1 (2002) 19-37, aldaar 19, 23-28 en Jan Romein, *De biografie, een inleiding* (Amsterdam 1946) 203.

⁸ Zie voor een historiografisch overzicht: Dekker, 'De erfenis van Jacques Presser', 19-37, aldaar 19, 23-28. Auteurs die wijzen op de risico's van egodocumenten als historisch bewijs: John Tosh, *The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of history* (New York 2015), 75, 83- 84 en 106-107; Geoff Mortimer, *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618-48* (Basingstoke 2002), 189-198; Guido de Bruin, 'Recensie van: Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004)', in: BMGN: Low Countries Historical Review 121:3 (2006) 514-516, aldaar 515.

geven ons een idee hoe de herinnering van gebeurtenissen in een bepaalde tijd konden voortleven.⁹

Door een diepgaande analyse van dit dagboek, waarbij de tekst zelf centraal staat kan de onderzoeker de bedoelingen van de schrijver achterhalen. Dat levert weliswaar geen ‘unvarnished truth’ op, maar wel een voorbeeld van hoe zijn subjectieve aantekeningen samengingen met de externe gebeurtenissen waar hij getuige van was.¹⁰ De laatste decennia kwam het genre van ‘life-writing’ op. Het bevindt zich op het snijvlak van letterkunde en geschiedenis, waarin de grenzen van autobiografie, biografie en fictie worden afgetast.¹¹ Historici willen binnen die aanpak het historische aspect in de sociale context van de tijd begrijpen. Daar is interpretatie voor nodig, maar ook de wetenschap dat een auteur van een autobiografische tekst onbewust dan wel opzettelijk de gebeurtenissen naar zijn hand zet en zijn eigen motieven en zelfbewustzijn een rol spelen. Daar komt bij dat de interpretatie van de tekst onderhevig is aan historische verandering, waarbij bronanalyse in de achttiende eeuw een andere uitkomst laat te zien geeft dan een analyse nu. Rekening houdend met de genoemde risico’s kunnen we wel degelijk waardevolle informatie uit dit dagboek opmaken. Deze scriptie heeft als doel een completer beeld te schetsen van de cultuur waarin de schutter leefde met nieuws als specifieke invalshoek.

Vroegmodern nieuws

Gedurende de zeventiende eeuw trad er een verschuiving op van geschreven naar gedrukt nieuws. Recent onderzoek heeft deze veranderingen in vorm en inhoud aan het licht gebracht. Pamfletten waren al lang voor het begin van de zeventiende eeuw in ruime mate beschikbaar. Ze werden niet zelden in de anonimiteit geschreven, gedrukt en verspreid. De uitvinding van de krant was een noviteit en verving geleidelijk de handgeschreven nieuwsbrief. Deze laatste was bedoeld voor en in opdracht van een selecte groep personen uit de elite en bevoorrechte opiniemakers geschreven. De krant daarentegen kreeg al snel een veel groter en snel groeiend (lezers-)publiek. In tegenstelling tot het pamflet verscheen de krant wekelijks op een vast tijdstip en de drukker was bekend. De eerste bekende en bewaard gebleven krant is die van Johann Carolus uit Strassbourg uit 1605. De eerste krant uit de Republiek dateert van 1618

⁹ Rudolf Dekker, *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002), 14-17.

¹⁰ Dekker, *Egodocuments and history*, 17; John Tosh, *The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of history* (New York 2015), 75, 83- 84 en 106-107 over de dagboeken van Samuel Pepys.

¹¹ De Erasmusprijs 2016 werd uitgereikt aan de Britse schrijfster A.S. Byatt. Ter ere hiervan organiseerde het Huizinga-instituut de conferentie *Life Writing and European Identities*, d.d. 16 november 2016.

terwijl de eerste kranten uit Zweden en Engeland pas veel later volgden in respectievelijk 1645 en 1665.¹²

Deze ontwikkelingen in de geschiedenis van het nieuws waren verstrekkend. Het gedrukte nieuws kwam in korte tijd relatief goedkoop en ruim voorhanden beschikbaar. Diverse onderzoekers hebben gewezen op de grote, zo niet revolutionaire invloed die drukwerk uitoefende op de politieke cultuur en het dagelijks leven van gewone burgers.¹³ Voor het eerst werden tijdgenoten zich bewust van het functioneren van politieke processen en konden ze deelnemen aan het dagelijkse politieke leven. Burgers moesten - niet veel anders dan nu - leren omgaan met de *information overload*.¹⁴ De scheidslijn tussen publiek en privé vervaagde, omdat gedrukt nieuws openbaar maakte wat voorheen geheim en vertrouwelijk was. Volgens Jason Peacey begon hier de democratisering van het 'brede publiek'. Deze scriptie onderschrijft deze hypothese. De anonieme dagboekauteur schrijft niet alleen over het nieuws maar bespreekt het ook met zijn collega's, verzamelt het en voegt het toe aan zijn dagelijkse aantekeningen. Dat nieuws kende per definitie een veel breder bereik dan het dagboek zelf: het werd door veel mensen gelezen en besproken.¹⁵

De bron

Ik ben het dagboek op het spoor gekomen via de website van het onderzoeksinstituut 'Egodocumenten en Geschiedenis', terwijl ik onderzoek deed naar een ander egodocument, namelijk het dagboek van de Utrechtse burgemeesterszoon Everard Booth, eveneens uit 1672.¹⁶ De aantekeningen van Booth heb ik vergeleken met de inhoud van de kranten uit

¹² Andrew Pettegree, *The invention of news. How the world came to know about itself* (Londen 2014), 188-190.

¹³ Paul Arblaster, *From Ghent to Aix: how they brought the news in the Habsburg Netherlands, 1550-1700* (Leiden 2014), 122-145; Jason Peacey, *Print and Public Politics in the English Revolution* (Cambridge 2013) en Jason Peacey, "'My Friend the Gazetier": Diplomacy and news in seventeenth-century Europe', in: Joad Raymond and Noah Moxham, eds., *News Networks in Early Modern Europe* (Leiden 2016), 420-442, aldaar 425. Joad Raymond heeft gewezen op de grote invloed van Jürgen Habermas op de historiografie van nieuws van de achttiende eeuw. Daarbij maakt hij de kanttekening dat het begrip van de 'public sphere' de afgelopen decennia een belangrijke verandering heeft ondergaan. Het onderzoek naar vroegmodern nieuws is meer empirisch van aard geworden en de benadering van nieuws richt zich meer op hoe nieuws werd geproduceerd, verspreid en gelezen. Zie Joad Raymond, , "News Networks: Putting the "News" and "Networks" Back in', in: Joad Raymond en Noah Moxham, eds., *News networks in early modern Europe* (Leiden 2016) 102-129, aldaar 105.

¹⁴ Ann M. Blair, *Too much to know. Managing scholarly information before the Modern Age* (New Haven en Londen 2010) 1-6.

¹⁵ Peacey, *Print and Public Politics*, 397.

¹⁶ Utrechts Archief (UA), archiefnummer 759 'Familie Booth, Dagboek van Everard Booth'. Dit dagboek heb ik onderzocht ten behoeve van een onderzoekstutorial in 2015.

dezelfde tijd, om na te gaan welke overeenkomsten en verschillen er waren in de inhoud van het nieuws van deze bronnen. Dat onderzoek maakte me nieuwsgierig naar de perceptie van het nieuws door de ‘gewone’ lezer. Het dagboek van een anonieme schutter bevatte door de schrijver zelf ingevoegd nieuws, wat het tot een zeer aantrekkelijk onderzoeksonderwerp maakte.¹⁷

Vindplaats en omstandigheden origineel

Het dagregister van de anonieme schutter bevindt zich in het Stadsarchief Amsterdam. De aantekeningen van de auteur beslaan de periode van 26 juni 1672 tot en met 5 februari 1673. De schutter heeft plano vellen los gebundeld en op folioformaat gevouwen.¹⁸ Zo kreeg de auteur steeds een ongebonden ‘boek’, dat hij beschreef. Na een volle bundel begon de dagboekschrijver aan een nieuwe. Bijzonder aan dit dagboek is dat de auteur er vierenveertig gedrukte stukken als kranten, kopieën van brieven, missiven en overheidsdrukwerk aan heeft toegevoegd. Deze gedrukte stukken maken van het dagboek als het ware een ‘bron in een bron’. Niet alleen de aantekeningen van de schutter lenen zich voor analyse; de door hem ingevoegde nieuwsitems verlenen de bron een uniek karakter. Dagboeknotities tussen 21 augustus en 13 november 1672 ontbreken. Mogelijk heeft hij in deze periode niet geschreven of geen tijd gehad. Maar er kan ook een bundel vellen uit het dagboek ontbreken. Aantekeningen van vóór en na de genoemde periode zijn ook niet bekend. Naar de redenen daarvoor kunnen we enkel gissen. De totale periode waarin de schutter aantekeningen heeft gemaakt beslaan zo’n twintig weken.¹⁹

In het Stadsarchief heb ik zowel het origineel als de microfiches van het origineel kunnen bekijken. Ten behoeve van de microfichering zijn halverwege de jaren '90 van de vorige eeuw alle dagboekpagina's inclusief de ingevoegde gedrukte stukken met potlood genummerd. Volgens die nummering beslaat het dagboek inclusief drukwerk in totaal 113 pagina's. Dat nummeren bleek geen gemakkelijke klus. De eerste verso-pagina (waar het dagboek feitelijk mee begon, maar een aantekening die de schutter later maakte) is genummerd 6, terwijl de recto-pagina ernaast die begint met dezelfde datering met 4 is

¹⁷ Zie hiervoor de lijst egodocumenten op de website <http://www.egodocument.net/egodocumententot1814-1.html>, d.d. 26 oktober 2015. Tussen de auteurs zit een enkele (rijke) boer of lakenkoopman, maar de meeste bewaard gebleven egodocumenten zijn van hoger geplaatste burgers, predikanten, bestuurders of staatslieden.

¹⁸ De term plano verwijst naar een ongevouwen vel drukpapier, ongeveer ter grootte van het A3-formaat. Eenmaal gevouwen ontstond de afmeting folio (of: folium). Zie: Rudi A. Rasch, *Geschiedenis van de muziek in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795* (Utrecht 2013) 1-26, aldaar 19.

¹⁹ SA, Dagregister.

genummerd. Daarnaast is de nummering niet op een consequente manier gedaan, want soms telt een verso-pagina wel mee in de nummering en soms niet. Dit geldt zowel voor de handgeschreven dagboekpagina's als voor het ingevoegde drukwerk. Acht ingevoegde stukken zijn helemaal niet genummerd, terwijl de schrijver wel expliciet naar het stuk verwijst.²⁰

Analyse van origineel en microfiches bracht grote verschillen aan het licht. In het origineel ontbreken zeven van de oorspronkelijke, ingevoegde gedrukte stukken. Andersom bevinden zich bij het origineel zoals het nu wordt bewaard tien gedrukte stukken die weer niet op microfiche zijn terug te vinden, met daarnaast nog een aparte map met drukwerk uit 1672 en 1673 dat niet tot het originele dagboek behoort. Wat met de verdwenen stukken is gebeurd is onduidelijk. Hoe de oorspronkelijke volgorde er heeft uitgezien is niet op te maken uit hoe het dagboek nu is opgeslagen: alle gedrukte stukken zijn los toegevoegd en liggen door elkaar heen. De beste reconstructie is te maken op basis van de verwijzingen naar het nieuws in de dagboek aantekeningen zelf.²¹

Een dagboek bijhouden: werkwijze

Wat was de werkwijze van de schutter? Geoff Mortimer maakt een onderscheid tussen verschillende dagboekschrijvers: zij die uit hun dagboek aantekeningen later een coherent verslag maken en zij die achteraf vanuit hun geheugen schrijven.²² Uit de lay-out van het dagboek is op te maken dat de auteur dagelijkse aantekeningen maakte op de recto-pagina's. Die aantekeningen vulde hij op de verso-pagina's later aan, hij verduidelijkte, gaf commentaar of corrigeerde. Dat hij zo te werk moet zijn gegaan wordt duidelijk omdat regelmatig dezelfde data terugkomen op de recto en de verso pagina's. Op welk moment hij die beide soorten aantekeningen maakte en op welk moment hij de gedrukte bronnen toevoegde blijft onduidelijk. Gebhard houdt het erop dat hij de latere aantekeningen op de verso pagina's enkele dagen later noteerde dan de lopende aantekeningen op de recto pagina's.²³

²⁰ Stadsarchief Amsterdam (SA), Bibl. B(1672)1, 'Daghregister van 't gene t'sedert den 26 junij 1672 in Amsterdam en daaromtrent is voorgevallen', microfiches pamflettencollectie, 1672, nummers 35, 36, 37.

²¹ Zie hiervoor bijlage 1: Gedrukte stukken. De discrepantie tussen origineel en microfiches bleek achteraf deels te verklaren doordat het Stadsarchief bezig was op het moment van mijn eerste onderzoek d.d. 29 september 2015 het stuk anders te archiveren. De originelen waren tijdelijk elders ondergebracht. Op 8 april 2016 kon ik het origineel nogmaals inzien. Deze keer bleken veel meer van de originele gedrukte stukken bij het dagboek te zijn gevoegd.

²² Mortimer, *Eyewitness Accounts*, 179-188.

²³ Gebhard, 'Een dagboek uit het "Rampjaar"', 48.

Van de periode 21 augustus 1672 - 13 november 1672 is er geen dagboek bewaard gebleven, maar wel een gedrukt stuk, nl. van 11 september 1672, dat de schutter achteraf alsnog kan hebben ingevoegd.²⁴ Dat alle gedrukte stukken ooit door de schutter zelf werden ingevoegd staat vast. Ten eerste omdat hij er zelf met zoveel woorden naar verwijst, waarbij hij het type stuk en het onderwerp in veel gevallen expliciet noemt. Een tweede aanwijzing geeft Gebhard, die - alhoewel hij het zelf niet verder behandelde - wijst op de aanwezigheid van drukwerk.²⁵

Juliet Fleming besteedt aandacht aan de omgang met drukwerk in de vroegmoderne tijd. Zij betoogt dat er sprake was van knip-en-plak-werk. Lezers maakten aantekeningen in hun boeken, plakten of naaiden er stukjes in, haalden er delen uit. Ook voegden lezers handgeschreven stukjes toe aan hun boeken of andersom: ze voegden drukwerk toe aan geschreven brieven en dagboeken. Fleming spreekt van hybride vormen, waarbij niet goed kan worden bepaald of iets nu voornamelijk handgeschreven of gedrukt is. Zij pleit ervoor dit soort vormen niet als uitzondering te zien, maar veeleer als passend bij de mores van de vroegmoderne tijd. Zo beschouwd is de schutter niet uniek.²⁶

Een dagboek bijhouden: motivatie

Geletterdheid in de zeventiende eeuw was nog geen vanzelfsprekende zaak, laat staan het bijhouden van een dagboek. Wat was er voor nodig om een dagboek te kunnen schrijven en welke motieven kan de schutter daarvoor hebben gehad? De titel van het dagboek is een belangrijke vingerwijzing: 'Dagh register van 't gene 't sedert den 26 Junij 1672 in Amsterdam en daarentrent is voorgevallen.'²⁷ De schutter beoogde dus een weergave van de gebeurtenissen in zijn stad geven. Maar waarom en voor wie? Wat als eerste in het oog springt is dat hij veel mededelingen doet over zijn werk als schutter. Daarnaast valt op dat de gebeurtenissen die hij beschrijft spannend zijn: het is oorlog en er is sprake van interne spanningen en onlusten in de stad. Ook de organisatie waar hij zelf deel van uitmaakt ontkomt er niet aan: binnen de schutterij zijn ook strubbelingen gaande. Schutters zijn het

²⁴ *Stock in t 'Hondert op t Burgerlijk Versoek* (z.p. 1672).

²⁵ Gebhard, 49.

²⁶ Juliet Fleming, 'The Renaissance Collage: Signcutting and Signsewing', in: Juliet Fleming, William Sherman en Adam Smyth, eds., 'The Renaissance collage. Toward a new history of reading', *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 45, nr. 3 (2015) 443-456, aldaar 446.

²⁷ SA, titel. J.F. Gebhard heeft het woord Daghregister als Dagsregister getranscribeerd. Naar mijn mening moet dat toch echt zijn: Daghregister.

onderling vaak niet eens, getuige de soms heftige discussies waarvan de auteur in zijn dagboek melding maakt.²⁸

Daniel Woolf denkt dat het schrijven van een dagboek een poging van het individu was om gebeurtenissen die zich tot op de dag of het uur nauwkeurig afspeelden te kunnen rapporteren en ordenen. Het had volgens hem te maken met het veranderde gevoel voor tijd ten gevolge van de verschuivingen in de stroom, de dichtheid en de gemeenschappelijkheid van informatie in de loop van de zeventiende eeuw. Nieuws verspreidde zich veel sneller dan voorheen voor mogelijk werd gehouden. Het besef van tijd werd daardoor anders. De wereld werd steeds meer gedomineerd door de klok of het horloge. Oudere media als jaarlijkse kronieken verdwenen hiermee, omdat ze als hopeloos traag werden beschouwd in tijden van snelle verandering.²⁹

Ann Blair richt zich voornamelijk op wetenschappelijke kennis, het maken van aantekeningen en het gebruik van *reference books*, maar het bijhouden van een dagboek zoals de anonieme schutter heeft gedaan kan heel goed worden gezien als een poging structuur aan te brengen in de overvloed aan informatie en nieuws die hij en zijn tijdgenoten te verwerken kregen.³⁰ Hij tekende zijn bevindingen juist op in de periode dat er enorm veel verstrekkende gebeurtenissen om hem heen plaatsvonden. Ook in andere tijden met oplopende politieke spanningen zagen meer egodocumenten het licht en zijn pieken te zien in de productie van nieuws, zoals tijdens de Nederlandse Opstand, de Engelse Burgeroorlog of de Dertigjarige oorlog.³¹

Ook Geoff Mortimer heeft zich de vraag gesteld wat de motieven konden zijn voor het schrijven van een dagboek. Was het bedoeld voor het nageslacht (in letterlijke of figuurlijke zin) of had het een religieus doel? Werd het geschreven vanuit het eigen oogpunt of vanuit het bredere perspectief van de oorlog? En was schrijven een manier om de gebeurtenissen te kunnen verwerken of als verantwoording van de eigen (mis)daden?³² Het hier behandelde dagboek lijkt nog het meest op een schutterslogboek, waarschijnlijk geschreven voor of in opdracht van de schutterij en bedoeld om kennis over de

²⁸ SA, d.d. 3 (Woensdagh) en 4 Augustus (Donderdagh) 1672.

²⁹ Daniel Woolf, 'News, history and the construction of the present in early modern England', in Brendan Dooley en Sabrina A. Baron, eds., *The politics of information in early modern Europe* (Londen en New York 2001) 80-118, aldaar 84. Dit neemt overigens niet weg dat er jaar(lijkse) uitgaven bleven bestaan zoals almanakken of nieuwsperiodieken als *De Hollandtse Mercurius*.

³⁰ Blair, *Too much to know*, 1-6.

³¹ Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 2 en Pettegree, *The invention of news*, 221 en Mortimer, 179-188.

³² Mortimer, 179-188.

gebeurtenissen in zijn tijd over te dragen.³³ Het dagboek bracht daar structuur in aan, het bood de schutter een uitlaatklep om bijzondere zaken op te tekenen. Hij maakt zelfs een keer een tekening: toen er Pruisische soldaten door de stad trokken droegen zij wapens die blijkbaar zo ongewoon waren dat hij het beeld (mogelijk om het niet te vergeten) wilde vastleggen.³⁴

Vergelijkbare bronnen

Het vroegmoderne bronnenmateriaal is schaars en in weinig bronnen komt zo duidelijk de houding van de auteur ten opzichte van het nieuws aan de orde als in dit uitzonderlijke dagboek.³⁵ Analyse hiervan sluit aan bij publicaties van de afgelopen decennia waarin de verhouding van de vroegmoderne auteurs tot de gebeurtenissen om hen heen aan de orde komen. Deze publicaties vormen een referentiekader voor het dagboek van de schutter.

De omgang van de vroegmoderne lezer met nieuws krijgt allereerst gestalte in het werk van Jeroen Blaak en Henk van Nierop. Blaak beschrijft de dagelijkse omgang met lezen en schrijven aan de hand van de egodocumenten van vier historische lezers. Hij benadrukt het belang van het gesproken woord in de overdracht en de verwerking van informatie. Het door Blaak geanalyseerde 18^e-eeuwse dagboek van klerk Jan de Boer (1694-1764) is vergelijkbaar is met het hier gebruikte dagboek van de schutter. De Boer hield zijn dagboek bij van 1747-1758 en voegde ook gedrukt nieuws toe.³⁶ Van Nierop beschrijft het dagboek dat Wouter Jacobsz gedurende 1572-1578 ten tijde van de Nederlandse Opstand bijhield. Een belangrijke vraag die Jacobsz voortdurend bezighield was in hoeverre zijn (orale) informatiebronnen betrouwbaar waren.³⁷

De publicaties van Judith Polmann en W. Bergsma handelen ook over historische figuren uit de Nederlanden. Pollmann reconstrueerde het levensverhaal van Arnoldus

³³ Judith Pollmann, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000) 27-37. In het Stadsarchief is het dagboek opgeslagen onder de noemer 'Klein materiaal', dat geen enkele indicatie geeft tot welke boedel het oorspronkelijk kan hebben behoord.

³⁴ SA, d.d. woensdag 23 november 1672: 'Zijn hier 2 Compag[nien] Pruisische volkeren aangekomen en waren allemaal met wonderlijke houwmessen of bijlen gewapent, [...], 't was allemaal fray volk, hebbende de meeste part bonte mutsen op 't hoofd en blauwe rokken aan 't lijf, dat door de ongewoonte wonderlijk te zien was.' Zie afb. 3 in hoofdstuk 2.

³⁵ In vroegmoderne egodocumenten werd nieuws vaak wel besproken, maar zelden ook ingevoegd.

³⁶ Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004), 12, 18, 170.

³⁷ Blaak, *Geletterde levens*, 182-183 en Henk van Nierop, "'And ye shall hear of wars and rumours of wars'". Rumour and the revolt of the Netherlands' in: Judith Pollmann en Andrew Paul Spicer, eds., *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden 2007) 69-86, aldaar 72-73. De geloofwaardigheid en betrouwbaarheid van het nieuws wordt verder behandeld in hoofdstuk 3.

Buchelius of Aernout van Buchell (1565-1641), jurist uit Utrecht aan de hand van zijn egodocumenten, waaronder dagboeken, brieven, stadsbeschrijvingen en reisverslagen. Volgens Pollmann was het primaire doel van Buchelius zijn kennis te boek te stellen, maar zij zelf heeft gepoogd zijn confessionele overwegingen en zijn ontwikkeling van katholiek tot protestant te ontrafelen in het licht van zijn tijd. Bergsma schreef over Poppo van Burmania (1603-1676), een Fries edelman, militair en kroniekschrijver. Van Burmania schreef niet veel over zijn bronnen, aldus Bergsma, maar hij gebruikte ongetwijfeld ook boeken en nieuws om verslag te doen van de militaire campagnes waarvan hij deel uitmaakte. De laatste vergelijkbare bron is die Kate Loveman heeft opgetekend naar aanleiding van de dagboekantekeningen, verslagen, boeken en brieven van Samuel Pepys (1633-1703), een Britse marineofficier. Lovemann besteedt nadrukkelijk aandacht aan de verspreiding van nieuws en de nieuwscircuits waarbinnen Pepys zich begaf.³⁸

Naast publicaties over dagboekschrijvers zijn er ook studies gedaan naar brieven- en briefschrijvers. Judith Brouwer trof bij haar onderzoek naar post kranten aan die briefschrijfsters aan hun brieven hadden toegevoegd. Ze zijn gericht aan vrienden, familie, geliefden en handelspartners op zee en overzee. De brieven zijn overigens nooit aangekomen bij de geadresseerden, want het betrof onderschepte post. De brieven waren per schip onderweg. Maar de schepen werden geïkapt en de post kwam terecht bij de Engelse Admiraliteit, waar het bewaard bleef. Bijzonder is dat veel van de brieven die Brouwer onderzocht afkomstig waren van vrouwen uit de lagere klassen. Hoewel zij regelmatig het schrijven van de brief uitbesteedden aan speciale briefschrijvers en dus zelf niet of niet goed genoeg konden schrijven vonden zij het blijkbaar wel van belang hun geadresseerden op de hoogte te stellen van het nieuws, al of niet met toevoeging van een recente krant.³⁹

Luc Panhuysen volgde de ontwikkelingen in het Rampjaar 1672 aan de hand van correspondentie tussen drie familieleden, de bewoners van Huis Amerongen. Via hun correspondentie komt de lezer aan de weet hoe zij de gebeurtenissen ervoeren en op welke manier zij elkaar daarover inlichtten. De moeder, na het uitbreken van de oorlog verdreven van Huis Amerongen en in de vluchtelingenstroom die daarna op gang kwam naar het veiliger gelegen Holland uitgeweken, de vader op zijn diplomatieke post in het

³⁸ Pollmann, *Een andere weg naar God*, 12, 23-27; W. Bergsma, *'Enege gedenckwerdege geschiedenissen'*. *Kroniek van de Friese militair Poppo van Burmania uit de Tachtigjarige Oorlog* (Hilversum 2012), 11-13, 59-63; Kate Loveman, *Samuel Pepys and his books. Reading, newsgathering and sociability, 1660-1703* (Oxford 2015), 1, 11-19.

³⁹ Judith Brouwer, *Levenstekens. Gekapte brieven uit het rampjaar 1672* (Hilversum 2014), 17. Zie ook hoofdstuk 1, voetnoot 15.

keurvorstendom Brandenburg in Berlijn en hun zoon, officier in het Staatse leger. Ver van elkaar verwijderd schreven ze elkaar brieven over hun wederwaardigheden, de manier waarop zij de gebeurtenissen het hoofd probeerden te bieden en spraken hun onderlinge zorg over elkaar uit.⁴⁰

Bovenstaand overzicht benadrukt nog eens hoe uniek het dagboek van de anonieme schutter is. Het neemt tussen de vergelijkbare bronnen een bijzondere plaats in door de combinatie van zowel de periode waarin de auteur schreef als zijn speciale aandacht voor het nieuws en de ingevoegde stukken. De manier waarop klerk Jan de Boer zijn dagboek samenstelde komt dicht in de buurt, maar hij schreef zijn dagboek pas zo'n 75 jaar later dan de schutter. Het aftasten van de geloofwaardigheid van de informatie is terug te zien bij Wouter Jacobsz, maar hier beschikken we niet alleen over overgeleverde mondelinge bronnen, maar ook over drukwerk.

Structuur

Om een zo goed mogelijk beeld te krijgen van de schutter en zijn nieuws komt in het eerste hoofdstuk zijn achtergrond en de omstandigheden waarin hij leefde en werkte aan de orde. Daarbij passeren een korte geschiedenis van de Republiek in 1672 en 1673 de revue; informatie over de schutterij, de nieuwsvoorziening in de stad en de circuits waarvan de schutter deel uitmaakte. Tenslotte komt de speurtocht naar zijn identiteit ter sprake. Hoofdstuk twee behandelt de inhoud van het toegevoegde nieuws in het dagboek: welke informatie kreeg hij, wat maakte hij zelf mee en wie vertelde hem nieuwtjes. Wat stond er in de stukken die de schutter heeft toegevoegd en welke vormen van nieuws waren dat. Het derde hoofdstuk gaat in op de manier waarop de schutter het nieuws beoordeelde en of hij een hiërarchie aanbracht in de geloofwaardigheid van zijn verschillende bronnen met als casus de herovering van Coevorden. Naast de perceptie van geloofwaardigheid van de lezer is er ook de kant van de zender die aandacht krijgt. In hoeverre en op welke manieren deden de makers van het nieuws moeite om zo geloofwaardig mogelijk over te komen?

Hoofdstuk vier gaat over de invloed van het nieuws dat de schutter toevoegde op het politieke en maatschappelijke leven in Amsterdam. Om zicht te krijgen op zijn keuze van het nieuws en een indicatie van wat hij belangrijk vond komen een aantal belangrijke thema's uit de tijd waarin de schutter het dagboek schreef aan de orde. Het laatste hoofdstuk bevat een samenvatting en conclusie. Tot slot volgen de literatuurlijst, een glossarium en een drietal

⁴⁰ Luc Panhuysen, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009), inleiding.

bijlagen. In bijlage 1 is een lijst te vinden van alle gedrukte stukken die bij het dagboek horen met bijzonderheden. De tweede bijlage bevat enkele voorbeelden van het originele dagboek en de bijbehorende transcripties van J.F. Gebhard. In de derde bijlage worden voorbeelden getoond van drukwerk dat de schutter toevoegde over Coevorden.

Hoofdstuk 1 De wereld van de schutter

Dagh register van 't gene 't sedert den
26 Junij 1672 in Amsterdam en daarentrent is voorgevallen.'⁴¹

Met deze woorden begint de schutter zijn dagboek. Hij registreert nauwgezet alle gebeurtenissen die zich in de stad voordeden en die gerelateerd zijn aan zijn werk. Daarnaast maakt hij melding van regionale en landelijke gebeurtenissen die van invloed waren op de gebeurtenissen in zijn woonplaats. De auteur maakt melding van wat in zijn optiek van belang was, van wat hij hoort, meemaakt, ziet of leest. Het nieuws over die gebeurtenissen voegt hij toe aan zijn aantekeningen. Om zijn dagboek en dat nieuws goed te kunnen plaatsen is het van belang om de context te schetsen van zijn leefwereld. Daarbij komen in dit hoofdstuk achtereenvolgens aan de orde: een korte geschiedenis van de Republiek in 1672; de Amsterdamse schutterij waar de auteur deel van uitmaakte; een beschrijving van de verschillende vormen van gedrukt nieuws dat beschikbaar was en waaruit de schutter een selectie maakte voor zijn dagregister en over welke vaardigheden hij moest beschikken om dat nieuws te kunnen lezen en bevatten. Tenslotte komt het vraagstuk van de identiteit van de schutter aan bod.

De Republiek in 1672-1673

In 1672 was er sprake van hoogoplopende spanningen tussen de Republiek en haar buurlanden. Tegelijkertijd had het binnenland te kampen met politieke onrust en opstanden. Orangisten stonden tegenover 'Staatsen' en de partijen twistten over het nut en de functie van stadhouder. De Republiek kende in de zeventiende eeuw grote economische voorspoed, wat de jaloezie van buurlanden opwekte. Koning Lodewijk XIV wilde de Franse buitengrenzen verleggen en had daarvoor in het noorden zijn oog laten vallen op de Neder-Rijn als natuurlijke grens. Frankrijk verklaarde de Republiek de oorlog die van 1672-1679 zou duren. Tot 1674 waren ook de Engelsen, de bisschop van Munster en de keurvorst van Keulen Frankrijks bondgenoten in de strijd. Tegen Engeland werd de Derde Engelse Zeeoorlog uitgevochten onder leiding van admiraal de Ruyter.⁴²

Het Staatse leger was totaal niet voorbereid op de inval over land en werd grotendeels van de kaart geveegd door de Franse troepen. In zeer korte tijd en met schijnbaar gemak kon

⁴¹ SA, titel.

⁴² Panhuysen, *Rampjaar 1672*, 400 en Reinders, *Gedrukte chaos*, 13-14.

het Franse leger de provincies Overijssel, Gelderland en Utrecht bezetten, tot grote schrik en vrees van zowel de burgers van de Republiek als van haar afzonderlijke Staten. Het Franse leger rukte op tot voorbij de stad Utrecht. Ten gevolge van de oorlog kwamen vluchtelingenstromen op gang. Onder de vluchtelingen bevonden zich veel rijke regentenfamilies die hun have en goed in veiligheid probeerden te brengen in het westen van het land. In Amsterdam zochten inwoners van de bezette steden Naarden en Utrecht onderdak. Dit veroorzaakte onvrede onder de burgers die niet over de middelen beschikten hetzelfde te doen. Velen waren van mening dat de regenten de Fransen veel te makkelijk binnen hadden gelaten en de Republiek wilden uitleveren. In het hele land braken rellen uit in de steden. Delen van de burgerbevolking reageerde zich af op regenten die in hun ogen gefaald hadden. Zij voelden zich overgeleverd aan de vijand. De volkswoede uitte zich onder andere in de gruwelijke moord op de gebroeders De Witt. Vergelijkbaar met het heden klonk de roep om een sterke man. Een redder in nood, in het bijzonder de prins van Oranje, Willem III, werd door Oranjegezinde burgers als de oplossing gezien voor alle problemen en bedreigingen. Het jaar 1672 ging de geschiedenisboeken in als het Rampjaar.⁴³ Tegen deze achtergrond schreef de Amsterdamse schutter zijn dagboek.

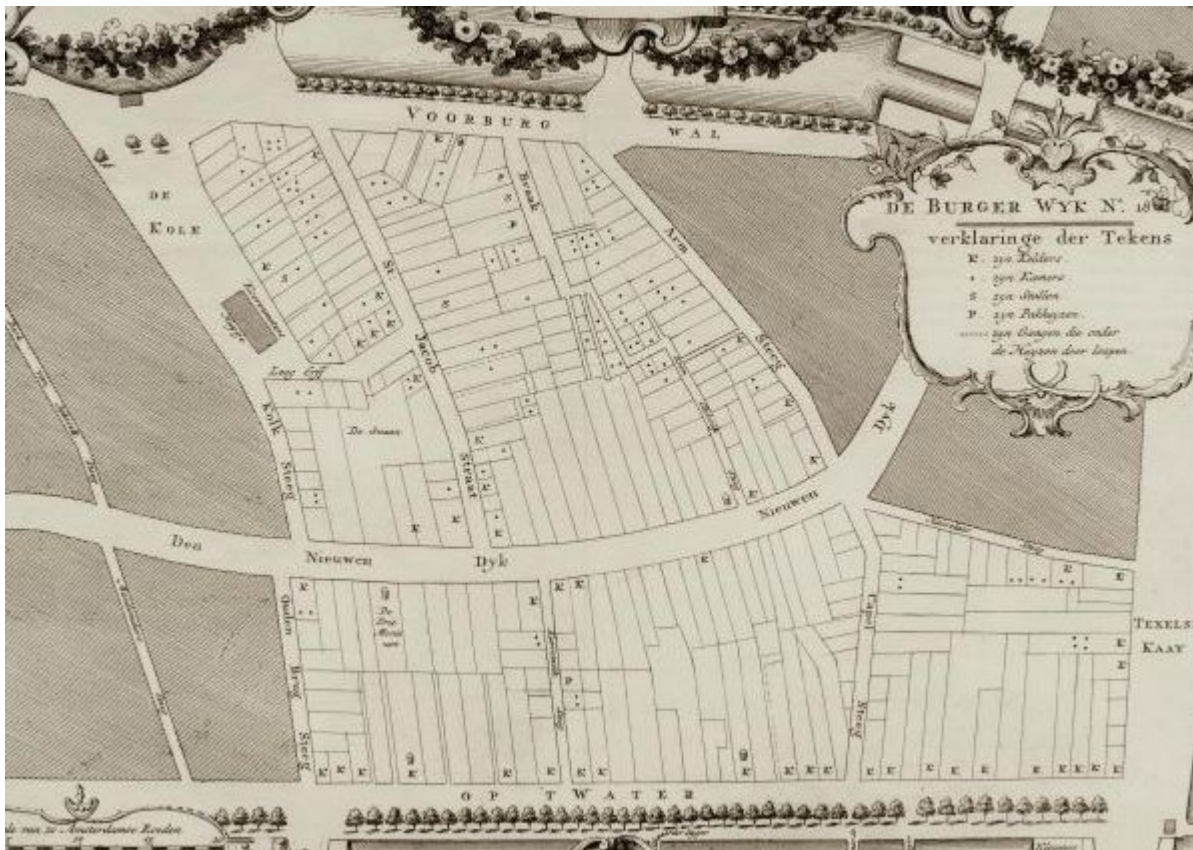
De schutterij

Alhoewel de auteur niets loslaat over zijn persoonlijke leven, vertelt hij wel veel over zijn werkzaamheden als schutter. Wat was zijn rol en positie binnen de schutterij? De organisatie was onderverdeeld in compagnieën of vendels ressorterend onder vijf regimenten, die waren vernoemd naar de kleur van het vaandel. Het aantal wakende schutters bedroeg in 1672 6000 man. Eén vendel was onderverdeeld in acht kwartieren die op hun beurt weer waren verdeeld in drie rotten.⁴⁴ De dagboekauteur hoorde bij het oranje regiment. Verder waren er het gele, witte, blauwe en groene regiment. Elke compagnie of vendel was gebonden aan de eigen

⁴³ Henk te Velde en Donald Haks, *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014), 47. Panhuysen, 400 en Reinders, 13-14, 18-23, 44-45, 61 en Brouwer, *Levenstekens*, 18-20, 185-187, 203-207 en S. C. J. Jessurun – ten Dam Ham, *Utrecht in 1672 en 1673* (Utrecht 1934), 1 en A. Th. van Deursen, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702* (Amsterdam, 3^e druk 2005) 310-317.

⁴⁴ Erik Halbe de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden, 1775-1795* (Hilversum 2014) 115. 1 rot (incl. rotmeester) = 8 schutters, 1 kwartier = 3 rotten = 24 schutters, 1 vendel = 8 kwartieren = 192 schutters. De leider van een rot was in handen van de rotmeester, de leiding van een kwartier heette kwartiermeester of korporaal, de leiding van een vendel was een kapitein (samen met een luitenant, vaandrig en een vaandrig-luitenant). Zie ook: Maarten Hell, 'Schatkist van den Staet 1650-1747', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak, red., *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813*, deel 2 (Amsterdam 2005), 151-212, aldaar 177-178.

wijk. De dagboekauteur deed dienst in het vendel van kapitein Frederik Berewouts van wijk 18. Die wijk ligt in het noordwesten in het centrum van de stad tussen Damrak en Nieuwezijds Voorburgwal en Nieuwezijds Armsteeg, Kolk en Oudebrugsteeg.

Afb. 1 Kaart van burgerwijk 18. Getekend, gemeten, gegraveerd en uitgegeven door Hendrik de Leth, kaartverkoper op de Beurssluis. Schaal ca. 1:750. Met legenda. Hendrik de Leth overleed in 1766, wat daardoor een bovengrens voor de datering aangeeft. Oriëntatie: west boven. Stadsarchief Amsterdam.

In het jaar 1672 werd het aantal vendels van 54 tot 60 uitgebreid wegens de oorlogsdreiging. Het aantal regimenten steeg van vijf naar zes met een purperen vaandel. De dagboekauteur maakt op 4 juli dan ook melding van de uitbreiding van het aantal wijken in Amsterdam.⁴⁵

De taken van de schutterij behelsden het bewaken van de stad, het handhaven van de openbare orde, het wachtlopen, controle van de vestingwerken, beheren van de sleutels van de stadspoorten en het blussen van branden. De schutter noemt het wachtlopen met grote

⁴⁵ Gebhard, 45-116, aldaar 47; W. Hofman, *Amsterdam, Burgerwijkenkaarten. Repertorium, geschiedenis van schutterij en burgerwacht. Genealogische gegevens van Officieren* (Amsterdam 1981), 8-9 en 46-47 en Jan Wagenaar, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorzegten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en zegeringe* (Amsterdam 1760), zesde deel, tweede boek, 164-181 en tweede deel, negentiende boek, 625-686.

De schutterij is vanaf eind zestiende eeuw geleidelijk overgegaan in de burgerwacht olv. Willem van Oranje. Vanaf die tijd steeg ook het aantal vendels: van 11 in 1580 naar 20 vendels in 1622, 54 in 1650 en tenslotte 60 in 1672. SA, d.d. 21 januari 1673.

regelmaat. Wegens de oorlog gebeurde dat in 1672 niet alleen 's nachts maar ook overdag. Dit wachtlopen gebeurde vanuit drie hoofdwachten: op het stadhuis, op de Anthonis- of Nieuwmarkt en op de Oude Regulierspoort. Daar verzamelden de schutters zich op de loopplaats en ontvingen ze een wachtwoord.⁴⁶ Naast de hoofdwachten werd vanuit alle stadspoorten wacht gelopen. De officieren hadden een eigen vergaderkamer op de tweede verdieping van het stadhuis.⁴⁷ De hoge officieren onderhielden nauwe banden met het stedelijke bestuur. De Amsterdamse schutterij kende ook een krijgsraad, die in een kleine samenstelling regelmatig samenkwam. De hoogste functie werd bekleed door de deken, een taak die bij toerbeurt door burgemeesters werd vervuld. In de kleine krijgsraad hadden ook kolonels en kapiteins zitting die de lopende zaken behandelden. De 'grote' krijgsraad vond jaarlijks plaats, waarbij ook de luitenants aanwezig mochten zijn. In het jaar 1672 namen zelfs de vaandrigen deel.⁴⁸

De schutters werden geworven onder de 'eerlijke en gekwalificeerde' weerbare volwassen mannen uit de burgerij. Deze mannen moesten daarnaast een bepaald inkomensniveau hebben, alleen al om hun wapenuitrusting te kunnen bekostigen. Bezitlozen, joden en vreemdelingen konden geen lid worden van de schutterij. Sommigen waren vrijgesteld, zoals stadsbestuurders of doopsgezinden, anderen kochten zichzelf vrij. Volgens Knevel werd een groot deel van deze groep 'contribuanten' in 1672 alsnog opgeroepen: voor het witte vendel alleen al waren dat 602 personen. De manschappen kregen hernieuwde instructies, waaronder het beheren van de sleutels van de stadspoorten, die elke nacht naar het stadhuis moesten worden gebracht om in een kist te worden bewaard.⁴⁹

De dagboekauteur refereert in zijn aantekeningen verschillende malen aan de kapitein van zijn compagnie, Berewouts. Daarnaast zijn de collega's die hij vaak bij name noemt meestal sergeant, majoor, luitenant of vaandrig. Ondanks dat de schutter geen mededelingen doet over de achtergronden van zijn collega's kunnen we aannemen dat ze afkomstig waren uit wat we nu de gegoede Amsterdamse burgerij zouden kunnen noemen. Dat neemt niet weg dat leden van de schutterij zich schuldig konden maken aan onprofessioneel handelen en

⁴⁶ Wie die wachtwoorden bedacht (er is ook nog sprake van een 'binnenwoord' en een 'buitenwoord') is niet helemaal duidelijk, in de 18^e eeuw is het een keer de bezoekende Willem IV en volgens de 'Nieuwe Nederlandsche jaarboeken 1766-1792, volume 25, deel I, artikel LXXII wordt de leuze of het wachtwoord voortaan door de majoor of wachtmeester gebracht naar het huis van de hoofdman die de wacht heeft (p. 460).

⁴⁷ Het huidige Paleis op de Dam.

⁴⁸ Paul Knevel, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Haarlem 1994) 220-239 en Halbe de Jong, *Weldenkende burgers*, 115.

⁴⁹ Knevel, *Burgers in het geweer*, 220-239. Het beheren van de sleutels leverde een conflict op met de burgemeesters, zie hiervoor hoofdstuk 4.

wangedrag als openbare dronkenschap, ruzie maken, bedreigen van burgers of vechtpartijen. De schutter geeft daarvan voorbeelden. Hij veroordeelt het gedrag van majoor Bikker die het wachtwoord luid over straat roept. De schutter kwalificeert de majoor als ‘qualijk beraden of los van harsenen’, omdat nu iedereen het wachtwoord wist: ‘zoo dat het canailje dien nacht het woort zoo wel wisten als de borgers’.⁵⁰

Wat zegt dit alles over de plaats en positie van de dagboekschrijver? Zijn rang blijft aanvankelijk in het midden, maar op vrijdag 23 december wordt hij blijkbaar gepromoveerd. Hij schrijft dat hij ‘tot luitenant van de Bijdt’ en ‘door de heeren Burgemeesteren tot buurtmeester gemaakt’ is.⁵¹ Het feit dat hij onderdeel uitmaakte van de Amsterdamse schutterij verleende de schutter een zekere status. Vanuit zijn functie bekleedde hij officiële taken, hij had vaste collega’s, bevoegdheden die gewone burgers niet hadden en een duidelijke plaats binnen de hiërarchie van de organisatie. Welk beroep hij daarnaast mogelijk nog uitoefende wordt uit zijn verslag niet duidelijk. Dat hij in het kader van zijn positie binnen de schutterij op de hoogte wilde blijven van het nieuws is begrijpelijk.

Tot slot is hier enige aandacht aan de termen *burger* of *burgerij* op zijn plaats. Het gebruik van het woord ‘borgerije’ kan verwarring oproepen: doelde de schutter op zijn collega’s of ook in ruimere zin op de inwoners (de poorters) van de stad die over burgerrechten beschikten? Volgens Maarten Prak kon je in Amsterdam op vier manieren burger worden. Dat was allereerst door overerving, omdat je ouders ook burgers of poorters van de stad waren; ten tweede via een huwelijk met een partner die al ingezetene was; ten derde door het burgerschap te kopen, waarbij gold dat hoe aantrekkelijker vestiging in de stad voor mensen was, hoe hoger het bedrag dat het stadsbestuur ervoor kon vragen. Tenslotte kon het burgerschap een geschenk van de stad zijn. Dit was in de regel alleen weggelegd voor hooggeplaatste personen als Michiel Adriaansz de Ruyter.

Het burgerschap ging gepaard met privileges, zoals toegang tot de gilden of het kunnen uitoefenen van een politiek ambt. Leden van de schutterij behoorden al sinds de Middeleeuwen tot de burgers en schutters als groep werden dan ook wel met de term ‘burgers’ aangeduid.⁵² Een verwarrende situatie die wordt weerspiegeld in de naamgeving van de organisatievorm van de schutterij. De aanvankelijk zo genoemde laatmiddeleeuwse

⁵⁰ SA, d.d. 3 augustus 1672.

⁵¹ SA, d.d. vrijdag 23 en zaterdag 24 december 1672.

⁵² Maarten Prak, ‘The Dutch republic as a bourgeois society’, *BMGN – Low Countries Historical Review* 125 (2010) 107-139, aldaar 112-113, 117.

‘schuttersgilden’ werden in de zestiende eeuw met ‘schutterijen’ en tenslotte ‘burgervendels’ aangeduid.⁵³

In het dagboek wordt soms uit de context duidelijk op wie de schutter doelt als hij het heeft over burgers, zoals op vrijdag 1 juli 1672 als sergeant Wijland en hij tijdens hun wachtronde ‘een partij burgers [vonden], ontrent een corporaalschap sterk zijnde, in ’t volle geweer’ tegen het lijf lopen. Hier gaat het om schutters van een andere compagnie. In de brief ‘Uyt Rotterdam’ is het ook duidelijk als wordt geschreven: ‘Daer waren eenige die de Borgers het Geweer wilden afnemen’ Maar op andere momenten moeten we gissen naar de identiteit van de ‘burgers’.⁵⁴

Herkomst en verspreiding, nieuwscircuits

De nieuwsverspreiding was per Europees land verschillend. Zo kenden Spanje en Italië lange tijd amper regelmatig verschijnende kranten, terwijl in dezelfde tijd in de Republiek meerdere kranten naast elkaar konden bestaan waarin voor het eerst advertenties verschenen. In Frankrijk werd lange tijd (1631-1643) maar één, door de monarchie (Richelieu) zwaar gecensureerde en in Parijs gemaakte, krant uitgebracht die werd verspreid over het hele land, de *Gazette* van drukker Renaudot.⁵⁵ Amsterdam was rond 1672 een grote stad met circa 200.000 inwoners. Nadat Venetië en Antwerpen aan het begin van de zeventiende eeuw en de Duitse steden na de Dertigjarige Oorlog hun positie als nieuwscentrum hadden verloren werd de Republiek één van de nieuwe centra van Europa voor kennisoverdracht en nieuws. Amsterdam vervulde daarin een spilfunctie. De stad had een internationaal karakter wat mede te danken was aan de vele migranten die zich er in de loop van de jaren hadden gevestigd (oa. uit Frankrijk, Duitsland of Engeland). Nederlandse kranten werden bijvoorbeeld in het Engels

⁵³ Hofman, *Amsterdam, Burgerwijkenkaarten*, 8-10; Knevel, 93-94, 212 en Maurits Ebben, ‘Een wankel evenwicht. Prinsen van Oranje, regenten en burgers in de zeventiende-eeuwse Republiek’, in: Henk te Velde en Donald Haks, *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 47-67, aldaar 52.

⁵⁴ *Uyt Rotterdam, den 26 Junii, 1672*. (z.p. 1672) en SA, Dagregister, d.d. 26 en 29 juni, 1, 2 en 4 juli, 4 aug 1672.

⁵⁵ Annie Stolp, *De eerste couranten in Holland. Bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen* (Haarlem 1938) en Otto Lankhorst, ‘Newspapers in the Netherlands in the seventeenth century’, in: Brendan Dooley en Sabrina A. Baron, ed., *The politics of information in early modern Europe* (Londen 2001) 151-159; Blaak, 20-21 en 179-182; Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011) en Pettegree, 200.

vertaald en op de Engelse markt verkocht. Volgens Folke Dahl was de stad een stapelplaats voor nieuws.⁵⁶

Het nieuws was niet alleen van belang voor Amsterdammers, maar had tevens een intra-regionale functie. De stad functioneerde als intermediair met een voor- en een achterland en een gunstige geografische positie. Goede informatie was noodzakelijk voor succesvolle handel en ook oorlogsnieuws circuleerde er volop. Amsterdam maakte deel uit van het Europese postnetwerk, waardoor nieuws zich goedkoop, efficiënt en snel kon verspreiden over grote delen van Europa op vastgestelde dagen en tijden. Het distributienetwerk omvatte postdiensten en -kantoren, zowel binnen de Republiek als internationaal. Al in de eerste helft van de zeventiende eeuw werden in Amsterdam postkantoren gevestigd: het Antwerpse voor post afkomstig uit het zuiden, het Keulse voor de postzendingen uit de Rijnstreek en uit het oosten en het Hamburgse kantoor voor post uit het noorden. Post vanuit Holland naar het buitenland moest altijd langs het Hamburger kantoor, maar post van Engeland naar Holland ook.⁵⁷

Beurtschippers onderhielden vaste diensten met hun trekschuit zodat men op zendingen, inclusief de krant uit Haarlem, kon rekenen. Postwagens reden af en aan of werden juist gehinderd in hun werk. Het belang van een tijdige bezorging is af te lezen aan het feit dat kranten er speciaal melding van maakten. Of de post wel of niet op tijd kwam was een nieuwsitem op zichzelf. Volgens een advertentie in de *Oprechte Haarlemse Courant* van 31 december 1672 was er een pak zonder brief bezorgd door het Rotterdamse beurtschip. De zelfde krant maakt op 21 januari 1673 melding van postwagens: zowel in nieuwsbrieven van Keulen als van Amsterdam en van brieven van Zeeland. Ook waren er postwagens die wegens het doorbreken van de weg van Amsterdam tot het tolhek al enige dagen niet konden rijden vanuit Den Haag naar Amsterdam en terug.⁵⁸

⁵⁶ Paul G. Hoftijzer, *Engelse boekverkopers bij de Beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724* (Amsterdam 1987), 18-19; Folke Dahl, *Amsterdam, cradle of English newspapers* (Londen 1949), 170-171.

⁵⁷ Pettegree, 316; Clé Lesger, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum 2001), 232; Maarten Schneider en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978* (4e druk, Baarn 1979) 19-20 en Gebhard, 70.

⁵⁸ Clé Lesger, 'Intraregional trade and the port system in Holland, 1400-1700', in: Karel Davids en Leo Noordegraaf, red., *The Dutch economy in the Golden Age* (Amsterdam 1993) 185-217, aldaar 195-197 en 209-221. *Oprechte Haerlemsche Saterdagse Courant*, d.d. 31 december 1672 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680143:mpeg21:p001> en *Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant* 3, d.d. 21 januari 1673 (Haarlem).

Om al het nieuws te verwerken bruiste de stad van boekwinkels, drukkerijen en uitgevers. Volgens Hoftijzer vormden de vele boekwinkels in elk denkbaar formaat voor bezoekers een extra attractie. Er was voor elk wat wils: of de klant nu een dure atlas wilde aanschaffen, een gebedenboek, bladmuziek of een goedkoop drukwerkje. Lesger wijst op de concentratie van boekverkopers met een commercieel oogmerk. Deze winkeliers bedienden voornamelijk de scheepshandel en waren gecentreerd rond de beurs, de Dam en de Nieuwe Brug.⁵⁹ Drukkers en uitgevers namen nieuws van elkaar over, ze abonneerden zich op elkaars nieuwsbrieven of kranten. Naast de boekwinkels waren er handelaren en tussenpersonen die het nieuws doorverkochten. De schutter kon gedrukte nieuwsuitingen kopen op straat bij venters of aan kraampjes, ze werden uitgestald of opgeprikt in boekwinkels en vaak ter plekke gelezen en voorgelezen. Legale exemplaren werden verkocht, uitgedeeld als een soort flyer of in het openbaar aangeplakt, bijvoorbeeld op een brug waar veel volk langs liep. Verboden drukwerk werd ‘in stilte’ verkocht of via de buurman in het geheim verder verspreid. Ook wordt melding gemaakt van ‘pasquillen ‘s nachts uitgestrooid’.⁶⁰

Volgens Hoftijzer werkten diverse factoren mee in het voordeel van drukkers en uitgevers. Hij noemt de culturele bloei en humanistische ideeën van verdraagzaamheid, maar ook praktische zaken als de gunstige ligging van de Republiek aan de Noordzee en de vele internationale handelsbetrekkingen. In de Republiek werden vele boeken voor het buitenland geproduceerd, de financieel-economische omstandigheden waren gunstig. Tenslotte werden Franse papiermolens deels met geld uit de Republiek gefinancierd. Dat verzekerde drukkers van een geregelde aanvoer van de beste riemen papier.⁶¹

Een laatste aspect van belang bij de verspreiding van nieuws was tijd en plaats. Nieuws van ver weg kon lang onderweg zijn en het nieuws speelde zich per definitie af in de verleden tijd. De tijdsspanne die nieuws nodig had om te reizen was afhankelijk van de afstand, maar werd nog ingewikkelder door het gebruik van verschillende kalenders. In de meeste katholieke gebieden en landen die onder invloed stonden van de paus in Rome was de Gregoriaanse kalender in gebruik. Die kalender week in 1672 tien dagen af van de – met name door protestanten - nog vaak gehanteerde Juliaanse kalender. In een door de katholieke

⁵⁹ Hoftijzer, *Engelse boekverkopers bij de Beurs*, 35-37 en Lesger, *Handel in Amsterdam*, 217-218; Rudi A. Rasch, “‘Musica dis curae est.’ The life and work of the Amsterdam music printer Paulus Matthysz (1613/4-1684)”, *Quaerendo* 4:2 (1974) 86-99.

⁶⁰ Blaak, 211-214.

⁶¹ Hoftijzer, *Engelse boekverkopers bij de Beurs*, 3 en Simon Groenveld, ‘The Mecca of Authors? States Assemblies and censorship in the seventeenth-century Dutch Republic’, in: A.C Duke en C.A. Tamse, *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1987); Rudi A. Rasch, *Geschiedenis van de muziek*, 1-26, aldaar 19.

Fransen bezette stad als Utrecht kon dat veel verwarring en strijd opleveren: zo werd Kerst tweemaal gevierd dat jaar.⁶²

De vroegmoderne lezer

Om meer te weten te komen over de perceptie van de dagboekauteur is het van belang te kijken wat er voor nodig was om het nieuws te kunnen lezen en begrijpen. Jeroen Blaak besteedde aandacht aan de mate van alfabetisering in de Republiek.⁶³ Hoewel exacte aantallen moeilijk zijn te geven, was het percentage inwoners van de Republiek dat kon lezen en schrijven in vergelijking met de rest van Europa hoog. Onderzoek naar Amsterdamse ondertrouwakten geeft een indicatie van het aantal burgers dat met de eigen naam kon ondertekenen. Hieruit blijkt uit dat rond 1680 circa 70% van de mannen en 44% van de vrouwen hun eigen naam konden schrijven. Jeroen Salman voegt daaraan toe dat van een belangrijke beroepsgroep in Amsterdam, de zeelieden, 80% en van de stuurlied bijna 100 % leesvaardigheid bezat.⁶⁴

Aandacht aan de geschiedenis van de lezer en van het boek besteedt ook Roger Chartier. Hij betoogt dat verschillende lezers over dezelfde lectuur konden beschikken, maar dat hun sociale omstandigheden en cultuur erg uiteen liepen en daarmee hun perceptie van wat ze lazen. Chartier zegt dat we moeten kijken naar de manier waarop lezers het gelezene, de teksten gebruikten en hoe ze er betekenis aan gaven. Hij noemt daarbij het - ook al in de inleiding genoemde - voorbeeld van Carlo Ginzburg. In zijn microgeschiedenis uit 1976 staat molenaar Menocchio terecht voor de Inquisitie. De molenaar stond niet zozeer onder verdenking om wat hij las of welke boeken in zijn kast stonden, maar om de manier waarop hij de teksten interpreteerde om zich een beeld te vormen van de wereld om hem heen.⁶⁵

⁶² Brendan Dooley, ed., *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe* (Farnham en Burlington 2010), 5 en Paul Arblaster, *From Ghent to Aix: how they brought the news in the Habsburg Netherlands, 1550-1700* (Leiden 2014), 122-145, 256. UA, Dagboek van Everard Booth, d.d. 15/25 december 1672.

⁶³ Blaak, 12, 18, 170.

⁶⁴ Diverse auteurs hebben onderzoek gedaan naar het percentage burgers dat kon lezen en schrijven, zoals: S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976), 118-130; Erika Kuijpers, 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23 (1997) 490-523; Jeroen Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als handelswaar en lectuur* (Leiden 1997), 108-109.

⁶⁵ Guglielmo Cavallo en Roger Chartier, eds., *A history of reading in the West* (Cambridge 1999), 270 en Roger Chartier, *The order of books. Readers, authors and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries* (Cambridge 1994), viii en Carlo Ginzburg, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-*

De ‘historische lezer’ is ook voor Jeroen Salman onderzoeksobject. Hij onderscheidt daarbij drie niveaus: de potentiële, de beoogde (of geïntendeerde) en de feitelijke lezer. De identiteit van de potentiële lezer, aldus Salman, is te achterhalen door gegevens over zijn opleiding en geletterdheid te verzamelen en te kijken naar wat de lezer te besteden had om drukwerk te kopen. De beoogde lezer kunnen we volgens Salman beter leren kennen door na te gaan welk type drukwerk hem onder ogen kwam, wat er in stond en hoe het er uit zag. Die vragen kunnen we deels beantwoorden door het toegevoegde drukwerk te bestuderen.

De feitelijke lezer kunnen we volgens Salman alleen leren kennen door te weten welke boeken hij aanschafte en ook las. Van Deursen betoogt dat het heel moeilijk is gebleken te achterhalen welke boeken een zeventiende-eeuwse lezer in bezit had. Hij wijst er op dat boektitels zelden waren opgenomen in inventarissen en als dat het geval was ging het meestal om de Bijbel. We moeten volgens Van Deursen dus andere bronnen aanboren om te achterhalen wat de vroegmoderne lezer las. En dat is bij drukwerk als nieuws nog lastiger dan bij boeken, omdat losse vellen als kranten en pamfletten veel kwetsbaarder en vergankelijker waren. De schutter heeft het helemaal niet over boeken. Of en zo ja, wat er precies bij hem thuis op de plank stond is volstrekt onduidelijk. Anderzijds hebben we kunnen constateren dat hij meer (nieuws) las dan hij beschreef of invoegde. Die bevinding komt overeen met de constatering van Blaak dat dagboekauteur Jan de Boer meer nieuws las dan hij toevoegde aan zijn dagboek.⁶⁶

Informatiebronnen

Voordat we in het volgende hoofdstuk ingaan op de stukken die de schutter daadwerkelijk toevoegde aan zijn dagboek kijken is het van belang te weten waar hij uit kon putten. Een inventarisatie van de beschikbaarheid van het nieuws geeft een idee van de omvang en alomtegenwoordigheid ervan, zodat we ons een beeld kunnen vormen waaruit de schutter een selectie moest maken.

Mondeling en auditief

De schutter zit in Amsterdam midden in het nieuws. Nergens in de Republiek komen zoveel publicaties uit, zijn zoveel prentmakers, drukkers en uitgevers te vinden als juist in deze stad.

eeuwse molenaar (Amsterdam 1982), bespreekt de boekenlijst van de molenaar op p.66-67. Meer dan de helft van de boeken had hij overigens geleend (p.70).

⁶⁶ Salman, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw*, 21-22; A. Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen: het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2006) 158-166 en Blaak, 227-228.

Maar er was niet alleen gedrukt nieuws. Overheden lieten hun aankondigingen omroepen en reizigers, scheepslieden, handelaren en diplomaten namen hun verhalen mee. Afgezien van zijn expliciete verwijzingen naar het ingevoegde drukwerk noemt de drukker de herkomst van het nieuws vaker niet dan wel. Hij spreekt van: ‘isser tijdinghe’, ‘quam de tijdinghe’ of ‘loopt een gerucht’.

Wat duidelijk uit het dagboek naar voren komt is het belang van het orale aspect van informatieoverdracht. Ook bij Everard Booth wordt dat duidelijk. Deze burgemeesterszoon bevindt zich in 1672 in de bezette stad Utrecht en kan veel minder eenvoudig de hand leggen op gedrukt nieuws dan de Amsterdamse schutter. Booth moet vertrouwen op de mondelinge overdracht van het nieuws door gesprekspartners zoals de buurvrouw, een voerman, de Franse bezetter, een politieke tegenstander, een soldaat, stadsgenoten of zijn eigen vader.⁶⁷ In het dagboek van Wouter Jacobsz speelde gedrukt materiaal wel al een belangrijke rol (denk aan pamfletten, brieven, smeekschriften), maar de orale cultuur bleef de boventoon voeren. De ontvangers hoorden of lazen ‘rumours’, tijdingen of geruchten en beoordeelden of ze de informatie konden geloven of niet. Het kon daarbij gaan om nieuws van een betrouwbare, bekende getuige, ‘van-horen-zeggen’ of een anonieme bron.⁶⁸

Blaak behandelt in zijn werk dagboekschrijvers en wat zij lazen, maar benadrukt daarbij het belang van het gesproken woord in de overdracht en de verwerking van informatie. Niet alleen via gesprekken werden nieuwtjes uitgewisseld, maar ook via liedjes en balladen, preken of toneelvoorstellingen. Daarnaast waren er nog andere manieren om te laten horen dat er iets gaande was. Klokken gaven aan dat er alarm was. Het roeren van de trom of trompetters kondigde omroepers aan of de komst van een koerier. Nieuws werd afgekondigd vanaf het stadhuis, proclamaties werden gedaan op marktpleinen. Deze afkondigingen waren volgens Deen de traditionele manier van overheden om hun burgers te informeren. De orale en auditieve vormen van nieuwsoverdracht zijn het lastigst te onderzoeken, omdat historici er alleen zicht op krijgen als tijdgenoten er melding van maakten. Alleen dan ontsnappen ze aan de vergetelheid. Van Deursen wijst op de verhouding tussen oraal en gedrukt nieuws en betoogt dat de eerste vorm altijd voorafging aan de tweede. Mondelinge berichten bereikten de haven of de markt eerder dan de boekhandel.⁶⁹

⁶⁷ UA, ‘Dagboek van Everard Booth’. Dit dagboek heb ik onderzocht ten behoeve van een onderzoekstutorial in 2015.

⁶⁸ Van Nierop, “‘And ye shall hear of wars and rumours of wars’”, 69-86, aldaar 72-73.

⁶⁹ Pettegree, *The invention of news*, 117-118, 128, 135; Blaak, 184-188; Femke Deen, *Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand. Amsterdam ‘Moorddam’ 1566-1578* (Amsterdam 2015), 179 en Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, 166.

Manuscripten

In de vijftiende en zestiende eeuw stonden de handgeschreven nieuwsbrieven, de zogenaamde Italiaanse ‘avvisi’, centraal in het verzorgen van betrouwbaar militair, economisch en politiek nieuws in de hogere regionen. Degenen die het zich konden permitteren stelden koeriers aan die handgeschreven bulletins samenstelden. Zo liet de Habsburgse keizer Maximiliaan I (1459-1519) zich op deze manier informeren over het politieke klimaat in alle uithoeken van zijn rijk. Later beschikte Filips II over een wereldwijd communicatienetwerk, waarbij het hof zelfs bedolven dreigde te raken onder de nieuwsstroom. Dagelijks gingen er honderden brieven uit, maar kwamen er duizenden binnen, aldus Parker en Beltrán.⁷⁰

Handgeschreven nieuwsbrieven bleven bestaan, ook nadat er equivalenten in druk verschenen. Bovendien konden steeds meer mensen brieven schrijven ten gevolge van de toenemende alfabetisering. Correspondentie via brieven werd ook voor gewone stervelingen gebruikelijker, getuige de vele briefwisselingen die bewaard zijn gebleven. Opvallend is dat geruchten konden ontstaan op basis van de inhoud van brieven die de betrokkenen nooit zelf hadden gelezen. Maar ook als de verwachte komst van brieven uitbleef kon een geruchtenstroom ontstaan. Mensen gingen speculeren wat er in zou kunnen staan of wat er onderweg met de koerier gebeurd kon zijn.⁷¹

Brieven konden een persoonlijke aard hebben en beslist niet bedoeld zijn voor publicatie, maar vooral hooggeplaatste personen gaven regelmatig correspondentie in druk uit. Of het origineel in deze gevallen wel altijd handgeschreven was wordt niet altijd duidelijk

⁷⁰ Geoffrey Parker, *The grand strategy of Philip II* (New Haven 1998), 57 en Cristina Borreguero Beltrán, *Philip of Spain: The spider's web of news and information*, in: Brendan Dooley, ed., *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe* (Farnham en Burlington 2010) 23-50, aldaar 23 en 49.

⁷¹ Mario Infelise, "Roman Avvisi: Information and Politics in the Seventeenth Century." *Court and Politics in Papal Rome, 1492-1700*, (Cambridge 2002), 212-217. Bijzonder is het voorbeeld dat de Italiaan Assonitis beschrijft over de geboorte van het zesde kind van Francesco de' Medici en zijn vrouw in 1575. Na vijf dochters hoopt iedereen op een zoon. De aanstaande vader stelt een conceptbrief op aan Maximiliaan II waarin hij melding maakt van de geboorte van een zoon, maar verstuurt de bewuste brief nooit. Nadat opnieuw een dochter, Maria, het licht ziet en de conceptbrief *wishfull thinking* is gebleken, hebben zich echter al volop geruchten verspreid over de geboorte van een jongen en stromen de felicitaties binnen. Zelfs de paus vraagt om toelichting over deze verwarring omtrent het geslacht van de boreling. Zie: Alessio Assonitis, *The birth of Maria de' Medici (26 april 1575): hearsay, correspondence and historiographical errors*, in: Brendan Dooley, ed., *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe* (Farnham en Burlington 2010), 83-94.

uit de bronnen. Hier wordt een glijdende schaal van schrift naar druk zichtbaar, waarbij een rol speelde of de bron als betrouwbaar kon worden ingeschat.⁷²

Kranten

In haar proefschrift uit 1937 beschreef Annie Stolp hoe de eerste kranten in de Republiek zich ontwikkelden van incidenteel verschijnende en aanvankelijk nog geschreven bulletins tot regelmatig verschijnend drukwerk. De eerste kranten in de Noordelijke Nederlanden waren afkomstig uit Amsterdam en kwamen één keer per week uit op zaterdag.⁷³ De eerste bekende kranten uit Den Haag en Haarlem verschenen respectievelijk in 1641 en 1656 en uit Leiden kwam in 1677 de Franstalige *Traduction libre des gazettes flamandes et autres*.⁷⁴

In tegenstelling tot Engeland en Duitsland kwam het onderzoek naar kranten in de Republiek langzaam op gang. Stolp bouwde voort op het werk van negentiende-eeuwse historici als Hatin (in Parijs) en Sautijn Kluijt. Enkele jaren na het verschijnen van Stolp's werk verschenen publicaties van Folke Dahl die in Zweedse archieven nog vroegere exemplaren van zeventiende-eeuwse Nederlandse kranten aantrof. Recenter onderzoek staat op naam van Otto Lankhorst in zijn publicatie over Nederlandse kranten in de zeventiende eeuw.⁷⁵ Maar de kennis over kranten wordt voortdurend achterhaald door nieuw onderzoek. Arthur der Weduwen herontdekte onlangs kranten uit respectievelijk Utrecht uit 1623 en Arnhem uit 1619.

Tijdens zijn onderzoek in Nederlandse archieven is hij meer regionale kranten tegengekomen. Sommigen daarvan waren slechts een kort leven beschoren, maar ze bestonden wel degelijk. Opvallend is dat het nieuws in die vroege regionale exemplaren vaak ouder is dan in de kranten uit het westen. Volgens Der Weduwen werden deze regionale

⁷² *Missive van sijn Majesteyt den Koning van Groot Brittanje*, d.d. 28 juli 1672, door de schutter ingevoegd in zijn dagboek. Dit thema wordt in hoofdstuk 2 onder brieven en in hoofdstuk 3 over geloofwaardigheid verder behandeld.

⁷³ De *Courant uyt Italien, Duytslandt, &c.* van Caspar van Hilten en *Tydinghen uyt verscheyde quartieren* van Broer Jansz.

⁷⁴ De *Haegse Post-Tydinge* en de *Weeckelycke courante van Europa*, een voorloper van de *Oprechte Haerlemse Courant*. Stolp, *De eerste couranten in Holland*. Zie ook het krantenoverzicht in Delpher: <http://www.delpher.nl/nl/kranten#krantenoverzicht> d.d. 22 april 2016. Schneider en Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978*, 52-53. Volgens Schneider en Hemels verschenen ook in Arnhem (1621) en Delft (1631) al kranten.

⁷⁵ Eugene Hatin, *Histoire politique et littéraire de la presse en France avec une introduction historique sur les origins du journal et la bibliographie générale des journaux* (Parijs 1859); W.P. Sautijn Kluit, 'De geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813' in *Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlandsche Boekhandel*, vii (1896) 87-284; Folke Dahl, *Amsterdam, cradle of English newspapers* (Londen 1949) en Lankhorst, 'Newspapers in the Netherlands, 151-159.

kranten dan ook niet zozeer vanwege hun nieuwsaarde gelezen, maar meer ter ontspanning. Daarnaast was de herkomst van het nieuws anders: er stond meer nieuws uit de Duitse staten in vermeld. Der Weduwen is van mening dat de aandacht van onderzoekers zich tot op heden teveel heeft gericht op de grotere en bekende kranten uit Amsterdam en Haarlem die een breed nationaal bereik hadden.⁷⁶

Delpher

De Koninklijke Bibliotheek biedt via de database ‘Delpher’ gedigitaliseerde krantenpagina’s aan. Van de jaren waarin de schutter zijn dagboek schreef zijn 217 kranten uit 1672 te raadplegen. Dit zijn de *Amsterdamse Courant* (24), de *Oprechte Haerlemse Courant*⁷⁷ (154), de Franstalige *Gazette Ordinaire d’Amsterdam* (12) en *La Gazette d’Amsterdam* (27). Uit het jaar 1673 zijn het er beduidend meer: 287 kranten, nl. de *Amsterdamse Courant* (36), de *Oprechte Haerlemse Courant* (151), de *Gazette Ordinaire d’Amsterdam* (6) en *La Gazette d’Amsterdam* (73). Tenslotte is er een nieuwe titel, de *Haegse post-tydinge* (21 stuks). Afgaande op de Delpher database werden kranten in deze jaren overwegend gedrukt in Haarlem en Amsterdam, een klein deel in Den Haag.⁷⁸

De gedigitaliseerde kranten in Delpher uit deze periode komen overwegend uit het buitenland. Veel kranten werden buiten de Republiek gelezen. Daarvan getuigen de vele vindplaatsen van kranten in buitenlandse archieven en de klachtafhandeling van de Raad van Staten in reactie op buitenlandse vorsten. Iemand als tsaar Aleksej I was blijkbaar

⁷⁶ Tot voor kort werd aangenomen dat pas in 1675 de eerste krant in Utrecht verscheen. Arthur der Weduwen, ‘Utrecht’s first newspaper re-discovered. Adriaen Leenaertsz and the Nieuwe courante uyt Italien, Duytslandt ende Nederlant (1623)’, *Quaerendo* 46 (2016) 1-19. Zie ook zijn recent uitgekomen 2-delige bibliografie van Noord- en Zuid-Nederlandse kranten: *Dutch and Flemish newspapers of the seventeenth century, 1618-1700*, 2 vols. (Leiden 2017), gepresenteerd tijdens het symposium ‘The Newspaper in the Golden Age’, d.d. 11-12 mei 2017 door het ACSGA te Amsterdam.

⁷⁷ Vreemd genoeg houdt de KB twee manieren van spelling aan: Opregte en Oprechte, terwijl op de krant zelf Oprechte staat. Zie bijvoorbeeld de krant van 4 februari 1673: "*Opregte Haarlemsche Courant*". Haarlem, 04-02-1673, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 17-04-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927854:mpeg21:p001>. Daarnaast komen sommige kranten twee keer voor in de database, zoals de krant van 7 januari 1673 en die van 10 januari 1673.

In het Noord-Hollands Archief wordt sinds 2015 het bedrijfsmuseum van de firma Joh. Enschedé bewaard. Die collectie bevat vrijwel alle *Oprechte Haerlemse Couranten* uit haar ruim 300-jarige geschiedenis. Maar de periode van 1656-1665 ontbreekt. Wel bevat het archief informatie over het aantal exemplaren dat aan postmeesters en agenten werd geleverd in *Couranteboeken* en informatie over advertenties in *Advertentieboeken*, <http://noord-hollandsarchief.nl/collecties/museum-enschede>, d.d. 5 mei 2016.

⁷⁸ Lankhorst, ‘Newspapers in the Netherlands’, 151. Vanaf hier worden krantentitels alleen nog met hun afkorting aangeduid.

geabonneerd op meerdere kranten uit de Noordelijke Nederlanden.⁷⁹ De kranten die volledig Franstalig zijn roepen de vraag op voor welk publiek ze waren bestemd en wat hun bereik was. Volgens René Vos werden deze kranten voornamelijk uitgegeven door naar de Nederlanden uitgeweken hugenoten. Het nieuws in deze kranten bevatte meer buitenlands nieuws dan de Nederlandstalige en besloeg vier pagina's.⁸⁰

Hoe handig het gebruik van Delpher ook is, de bezoeker van de database moet zich er van bewust zijn dat er veel exemplaren ontbreken. Niet bekend is welk nieuws verscheen in de kranten die niet zijn teruggevonden. Veel kranten zijn niet gedigitaliseerd, omdat ze gebundeld zijn of nog onontdekt in archieven liggen. Een schatting die de Koninklijke Bibliotheek zelf maakt is dat er van de hele zeventiende eeuw slechts circa 10 % van het totaal aantal kranten is gedigitaliseerd. Vos zei hierover in 2003: 'van de ongeveer duizend jaargangen die tussen 1620 en 1750 van de persen kwamen is hooguit een procent of twintig in eigen land bewaard, waarvan ongeveer negentig procent van na 1670'. Recent onderzoek toont die discrepantie nog eens duidelijk aan.⁸¹

Indeling van de krant

De kranten verschenen volgens een vaste indeling. Een Nederlandstalige krant bestond uit één pagina ter grootte van een A4 die aan twee zijden bedrukt was met de tekst verdeeld over twee kolommen. Op de voorzijde was de krant niet gedateerd, maar genummerd. Als voorbeeld dient hier een krant die de schutter heeft toegevoegd aan zijn dagboek, maar die niet digitaal raadpleegbaar is via Delpher.⁸² Dit is de *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant*, No 52', met in het midden het logo van de krant. Op de achterzijde

⁷⁹ Ingrid Maier en René Vos, "Gelezen van Londen tot Moskou. Internationale dimensies van de Oprechte Haerlemse Courant in de zeventiende eeuw", *Haerlem Jaarboek* (2005), 9-32, aldaar 13, 16-18, 22-24. The National Archives in Kew bij Londen heeft maar liefst 475 exemplaren in haar collectie, gevolgd door het Stadsarchief Amsterdam met 188 exemplaren, het Russisch Staatsarchief voor Oude Akten (RGADA) Moskou met 45, de Kungliga Biblioteket in Stockholm (60), het Nederlands Permuseum (17), de Universiteitsbibliotheek Amsterdam en Archivio Segreto Vaticano (beiden 1), volgens de website van de KB/Delpher: <http://www.delpher.nl/nl/platform/pages/partners>, d.d. 12 april 2016. Dat de kranten in Engeland terecht zijn gekomen is te verklaren aan de hand van de Zeeoorlogen waarin Engeland en de Republiek waren verwickeld. De Engelse vloot kaapte geregeld Nederlandse schepen, waarbij de brieven, scheepspapieren en ook kranten werden onderschept. Dit materiaal heeft jarenlang in de archieven van de *High Court of Admiralty* gelegen. Zie ook: Brouwer, 17.

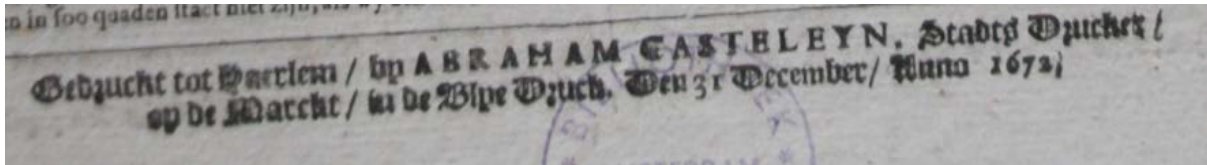
⁸⁰ René Vos, 'Een Gouden Eeuw met grote gaten: Enkele ontwikkelingen rond de "Republiek der Couranten" (1674-1800)', *De Achttiende Eeuw* 35-2 (2003) 124-134, aldaar 124, 127-128 en 132-133.

⁸¹ Vos, 'Een Gouden Eeuw met grote gaten', 132-133; Weduwen, Arthur der, 'Towards a complete bibliography of seventeenth-century Dutch newspapers: Delpher and its applications', *Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 38 (2015) 21-27.

⁸² Deze krant zit in het originele dagboek en staat op microfiche in het Stadsarchief Amsterdam.

helemaal onderaan - we zouden het nu het colofon noemen - was te lezen waar de krant was gedrukt en door wie, waar de drukker was gevestigd en de datum.⁸³ Hier is dat:

‘Gedruckt tot Haerlem, by Abraham Casteleyn, Stadts Drucker,
Op de Marckt, in de Blye Druck. Den 29 December, Anno 1672’⁸⁴

Afb. 2 Onderschrift krant

Op de voorzijde van de krant werd buitenlands nieuws geplaatst ingedeeld in kopjes met nieuws uit: ‘Portugael’, ‘Italien’, ‘Duytslant en d’aengrensende ryken’ (waar ondermeer ‘Stockholm’, ‘Copenhagen’, ‘Hamburg’, ‘Straetsburg’ en ‘Wenen’ toe behoorden), ‘Vranckryck’, ‘Engelant’ en ‘Polen & Pruyssen’. Vaak besloeg het buitenlandse nieuws ook nog een deel van de ommezijde van de krant, waar het nieuws uit de Nederlanden volgde. Ook dit nieuws werd ingedeeld naar plaats met datum van het bericht van oud naar nieuw(er). In dit voorbeeld betreft het nieuws uit ‘Maestricht den 23 December’, ‘Brussel den 25 December’, ‘Antwerpen den 26 December’ (2 berichten van dezelfde datum onder elkaar), ‘Uytrecht den 25 December’, ‘s Gravenhage’ op 27 december en tenslotte ‘Amsterdam den 28 December’. Er is goed in de krant terug te zien dat het nieuws door de drukker werd opgespaard: een plaats kon meermalen voorkomen met een steeds recentere datum. Soms werden alsnog laat binnen gekomen belangrijke nieuwsitems onderaan geplaatst, tussen het nieuws uit de Republiek en de mededelingen. Dit was het geval op 31 december 1672. De drukker vond het blijkbaar van belang het militaire nieuws uit Keulen en Maastricht te publiceren.⁸⁵

Opmerkelijk aan de verschijningsvorm van de OHC en de AC is dat op de ommezijde rechts onderaan in de kolom onder een streep advertenties of mededelingen werden genoteerd. Deze waren zeer divers van inhoud. De OHC van 3 januari 1673 meldt in geuren

⁸³ *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant* (OHC) 52, d.d. 29 december 1672 (Haarlem). In de titel van de krant staat de dag van de week te lezen. Dit was niet ongebruikelijk om de chronologie aan te geven en past in de ontwikkeling van de krant in de zeventiende eeuw, waarbij de nummering nog nieuw was. Ook de term ‘extraordinaire’ werd regelmatig toegevoegd. Het betekent: bijkomend bij wat gewoon, gebruikelijk, de regel is.

⁸⁴ OHC 52, d.d. 29 december 1672.

⁸⁵ “*Oprechte Haerlemsche courant*”. Haarlem, 31-12-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 03-05-2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680143:mpeg21:p002>.

en kleuren welke kostbaarheden zijn gestolen van de gravin van Solre, die eind december in Brussel juwelen ter waarde van zo'n fl 30.000 kwijtraakte. Voor de eerlijke vinder wordt een mooie beloning in het vooruitzicht gesteld. In de categorie 'verloren voorwerpen' past ook het bericht in de AC over de Armeense koopman Gaspar de Saradi: hij raakte een wisselbrief van 600 pond kwijt. En er is sprake van een diefstal van zilverwerk en andere inventaris uit een huis aan de Haarlemse Vinkenstraat. Maar niet alleen voorwerpen raakten zoek: de OHC van 26 januari 1673 maakt melding van een 90-jarige dame, klein van stuk en gekleed in een zwart jak, die al drie dagen spoorloos is. En van een aangetroffen mannelijk lijk is de identiteit niet bekend.⁸⁶

Mededelingen konden ook handelen over de loterij, een paardenmarkt in Delft of de gewijzigde route van het veer tussen Haarlem en Zeeland. Ook advertenties voor nieuw drukwerk werden hier geplaatst, zoals een boek over de Indische kusten en recent verschenen stichtelijke publicaties als psalmenboeken. Boekverkoper Johannes van Someren adverteert voor een werk in het Latijn met de melding dat 't selfde in Nederduyts' verkrijgbaar is. Tenslotte verschenen onder de streep ook mededelingen van burgemeester en schepenen over de toestemming voor het houden van een jaarmarkt of kermis. Gedurende 1672 werden er ten gevolge van de oorlog steeds vaker afzeggingen van deze evenementen gepubliceerd. Want, zo werd geschreven: 'om gewichtige redenen, by dese ongelegentheynt des tijdts' of 'by dese conjuncture van tijdt' vond men het niet verantwoord de feestelijkheden doorgang te laten hebben.⁸⁷

⁸⁶ *Oprechte Haerlemse Courant*, d.d. 3 januari en 26 januari 1673 (Haarlem); "*Amsterdamse courant*". Amsterdam, 05-01-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 06-08-2015, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010758969:mpeg21:p001>; "*Oprechte Haerlemsche courant*". Haarlem, 25-11-1673, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 11-08-2015, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680165:mpeg21:p002>; *Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant* 3, d.d. 21 januari 1673 (Haarlem); en "Advertentie". "*Oprechte Haerlemsche courant*". Haarlem, 05-03-1672. Geraadpleegd op Delpher op 24-08-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927621:mpeg21:a0008>.

⁸⁷ "*Oprechte Haerlemsche courant*". Haarlem, 06-08-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 06-08-2015, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680158:mpeg21:p002> en "*Oprechte Haerlemsche courant*". Haarlem, 18-06-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 06-08-2015, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927681:mpeg21:p002> en "*Oprechte Haerlemsche courant*". Haarlem, 12-07-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 24-08-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680278:mpeg21:p002>.

Uit de bewaard gebleven gedigitaliseerde kranten blijkt dat de OHC als eerste 'advertenties' opneemt. Casteleyn geeft bijna geen editie uit zonder deze bijzondere vermeldingen onder de streep. De AC lijkt een inhaalslag te maken: aanvankelijk verschijnen geen, maar in de loop van het jaar steeds vaker mededelingen onder de streep. Aanvankelijk betreffen dat overheidsmededelingen van afgelaste of in versoerberde vorm voortgezette kermissen en jaarmarkten, later worden ook advertenties van uitgaves bij drukkers gepubliceerd en een categorie 'gevonden voorwerpen', waarin melding wordt gemaakt van een verloren obligatie of een zoekgeraakte persoon

Kranten in het dagboek

De tien kranten die de dagboekauteur heeft toegevoegd zijn allemaal van rond de jaarwisseling 1672-1673. Van de tien kranten in het origineel zijn er vijf niet en vijf wel digitaal te raadplegen via *Delpher*.⁸⁸ Die exemplaren in *Delpher* zijn de *Oprechte Haerlemse Courant* van 31 december 1672, 3, 5, 7 en 24 januari 1673. De andere vijf kranten zijn niet gedigitaliseerd: de *Haegse Post-Tydinge* van 17 november, de *Amsterdamse Courant* van 31 december en de *Oprechte Haerlemse Courant* van 29 december 1672, 21 en 26 januari 1673. Mogelijk zijn het unica, al is niet eenvoudig na te gaan of ze zich ook nog in andere archieven bevinden. Over de makers van de drie verschillende kranten die de schutter heeft ingevoegd volgen nu in chronologische volgorde enkele bijzonderheden.

De Haegse (Donderdaegse) Post-Tydinge

De *Haegse Post-Tydinge* werd uitgegeven door Crispinus (Crispijn) Hoeckwater, als boekverkoper gevestigd 'in de Pooten, in de groene Tent' in Den Haag.⁸⁹ Behalve op donderdag kwam de krant ook uit op dinsdag. Aan de verschijningsvorm valt op dat uitsluitend de Romeinse drukletter werd gebruikt. Van de uitgever is bekend dat hij en Johannes Rammazeyn in 1667 van de Haagse vroedschap toestemming kregen om een wekelijkse krant te drukken. Hoeckwater was getrouwd met een dochter van Jan Veely, een van oorsprong Amsterdamse uitgever en boekverkoper die gold als specialist in de uitgave van kranten en pamfletten in Den Haag. Hoeckwater verkreeg de informatie voor zijn krant aan het Binnenhof, waar hij dagelijks te vinden was om de laatste nieuwtjes op te tekenen.⁹⁰

De Oprechte Haerlemse Courant

De *Oprechte Haerlemse Courant* van Abraham Casteleyn (ca. 1628-1681) was voortgekomen uit de *Weeckelycke Courante van Europa*, waarvan het 1° nummer verscheen

met uitgebreide beschrijving van het uiterlijk. Hij droeg onder meer 'een root en witte gesprenkelde Onderbroeck'. Zie: "*Amsterdamse courant*". Amsterdam, 05-11-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 25-01-2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010926506:mpeg21:p002>.

⁸⁸ Voor de hele periode die het dagboek beslaat zijn er 126 kranten raadpleegbaar in Delpher. Ook nu komt de OHC in Delpher weer het meest voor: 96x, gevolgd door de AC (14x), de Franstalige LGA (8x) en GOA (7x) en tenslotte de HPT (1x).

⁸⁹ Zie Biografisch portaal van de KNAW, Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis: http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog10_01.xml&page=55&view=imagePage_d.d.5_april_2016. Database Delpher maakt het zoeken er niet makkelijker op, omdat de krant de ene keer *Haegse Post-tydinge* wordt genoemd en de andere keer *Haeghsche Post-tydingen*.

⁹⁰ Marika Keblusek, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1997), 60, 118, 136.

in 1656. In 1672 kwam de OHC drie keer per week uit op dinsdag, donderdag en zaterdag.⁹¹ De gebruikte drukletter was per nieuwsbericht binnen één en dezelfde krant afwisselend Gotisch en Romein.⁹² Abraham Casteleyn was telg uit een drukkersfamilie: zijn vader Vincent was drukker en ook zijn broers beoefenden hetzelfde vak. Broer Pieter was uitgever van de *Hollandse Mercurius*. Abraham had van de stedelijke Haarlemse autoriteiten het privilege gekregen een Haarlemse krant te mogen uitgeven en nam daarmee een concurrentiepositie in ten opzichte van zijn eigen familieleden.

De OHC had de reputatie een betrouwbare krant te zijn en Abraham zeer wel ingelicht.⁹³ Hij ontving informatie uit welingelichte bronnen uit diverse streken en van soms hooggeplaatste personen als diplomaten. Casteleyn's krant deed het blijkbaar net zo goed in Amsterdam als in Haarlem en ver daarbuiten. Dat de krant niet was gebonden aan plaats van uitgave mag blijken uit de OHC van 14/7/1672 waarin een advertentie stond van boekverkoper Hero Galama in Harlingen. Hij meldde dat zijn werk ook verkrijgbaar was in Amsterdam bij Frederich Stechiman.⁹⁴

De Amsterdamse Courant

Tenslotte de - ook afwisselend in Gotisch en Romeins schrift - *Amsterdamse Courant*. Met deze krant is iets bijzonders aan de hand, want op de bewaard gebleven exemplaren staat steeds een andere drukker op een ander adres vermeld. De zaterdagse editie werd in 1672 beurtelings verzorgd door Otto Barentsz Smient en Casparus Commelin, terwijl Mattheus Coesart en Johannes van Ravesteyn de dinsdaguitgave voor hun rekening namen. René Vos heeft deze bijzondere uitgeverfusie beschreven in *Persmuseum Nieuws*. Smient houdt zich ook bezig met het drukken van de Franstalige krant GOA, heet dan Otto Barnart Smient en is gevestigd aan de Reguliersbreestraat in 'De Nieuwe Drukkerij' (*l'Imprimerie neuve*).⁹⁵ Casparus Commelijjn of Casper Commelin (1636-1693) werkt als courantier op de

⁹¹ Aanvankelijk kwam de krant 1x per week uit, vanaf 1660 2x en sinds juni 1667 drie maal per week.

⁹² Zie voor het gebruik van verschillende soorten drukletter: Rasch, *Geschiedenis van de muziek*, 1-26, aldaar 20.

⁹³ Peacey, "My Friend the Gazetier", 420-442, aldaar 425.

⁹⁴ "Oprechte Haerlemsche courant". Haarlem, 14-07-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 03-04-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927689:mpeg21:p002>

De *Hollandse Mercurius* was een jaarboek, een soort nieuwsalmanak. Zie ook: NNBW

http://resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/nbw/#source=9&page=73&accessor=accessor_index&view=imagePane d.d. 12 april 2016.

⁹⁵ "Gazette ordinaire d'Amsterdam". Amsterdam, 03-10-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 17-04-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010926619:mpeg21:p004> en René Vos, 'Bijzondere courantenfusie in 1670', *Persmuseum Nieuws* 16 (2007) 4-5. In het Frans is de Reguliersbreestraat vertaald als *Ruë des Reguliers*.

Voorburgwal, Achter 't Stadhuis in 'de Waerheyt', maar is ook bekend als boekverkoper en stadshistoriëschrijver.⁹⁶

De derde krantenmaker van de AC is Mattheus Coesaert, gevestigd 'op de Nieuwezijds Voorburgwal, by de Deventer Houtmarckt, in de Reyger'. De laatste is Johannes van Ravesteyn (1618-1681), die al vanaf 1658 stadsdrukker was en later stadscourantier, gevestigd 'Op het Water, in het Schrijfboek'.⁹⁷ Van Ravesteyn omschrijft zichzelf als boekverkoper en 'ordinaris drucker deser stede'. Hij is ook de drukker van een notificatie van de burgemeester, schout en schepenen d.d. 29 juni 1672 opgetekend door secretaris Schaep en van een mededeling van dezelfde stedelijke overheid over uitheemse daalders d.d. 30 juni 1672. Beide stukken zijn ook geïnsereerd in het dagboek van de schutter.⁹⁸

Overig drukwerk

In tegenstelling tot kranten verraadden pamfletten een duidelijke politieke stellingname. Een definitie van het pamflet is al jarenlang een heet hangijzer. Het woord is een containerbegrip en omvat allerlei drukwerk dat in de negentiende en twintigste eeuw in verzamelingen bijeen werd gebracht. Daarnaast is de term 'pamflet' anachronistisch, een woord dat tijdgenoten niet kenden. In de zeventiende eeuw werd gesproken over stroobiljet, vlugschrift, pasquille, libel, liedeken, missive, notificatie, etc. Craig Harline ging niet zozeer op zoek naar een definitie, maar onderzocht pamfletten als een op zichzelf staand verschijnsel en gaf omschrijvingen. Hij onderzocht wie de drukkers waren, welke typen pamfletten er in omloop waren en wie tot het lezerspubliek behoorden. Na 1600 bestond dat publiek voor een groot deel uit 'Jan Everyman', aldus Harline.⁹⁹ Hij noemt de term pamflet als concept net zo weinig zinvol als het concept van de 'gemiddelde man'. Roeland Harms is van mening dat de definitie van

⁹⁶ Commelin was niet onbemiddeld, hij liet zich vereeuwigen door de schilder David van der Plas: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.5055>, d.d. 5 april 2016.

⁹⁷ De Deventer Houtmarkt duidde de westzijde van de Nieuwezijds Voorburgwal aan, tussen de Rosmarijnsteeg en de Wijdesteeg (nu in de volksmond ook wel *postzegelmarkt* genoemd, naar de verzamelaarsmarkt die er wekelijks wordt gehouden). 'Op 't Water' verwijst naar het Damrak, zie J.A. Gruys en Jan Bos, *Adresboek Nederlandse Drukkers en Boekverkopers tot 1700* (Den Haag 1999). Voor de Haagse krant zie: *Haegse Donderdaegse Post-Tydinge* 99, d.d. 17 november 1672 ('s Gravenhage).

⁹⁸ D.Schaep, *NOTIFICATIE*. (Amsterdam 1672) en Hendrick Spiegel, *Concept, Willekeure, &c. Noopende de Tollerantie van de Provintiale En andere uytheemsche Rijksdalers*. (Amsterdam 1672).

⁹⁹ Craig E. Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht 1987), 25.

Harline ‘pamfletten zijn gedrukte teksten die direct of indirect betrekking hebben op politiek-actuele kwesties’ het best bruikbaar is.¹⁰⁰

Meijer Drees keek naar de literaire aspecten van pamfletten en de lezersbeïnvloeding. Ook geeft zij een overzicht van de stand van het onderzoek elders in Europa. Ze haalt daarbij Joad Raymond aan, die de Engelse situatie in kaart brengt. Daar werd de term ‘pamphlet’ al eerder gebruikt. Het duidde op een boekje met maatschappelijke of politieke onderwerpen, waar later de associatie met prostitutie (goedkoop, onbetrouwbaar, eerloos) aan werd gekoppeld. De term pamflet kwam in de Nederlandse taal echter pas aan het eind in de achttiende eeuw in zwang.¹⁰¹ Piet Verkruisje is van mening dat aan elke mogelijke definitie wel iets schort om de veelsoortigheid van het drukwerk te kunnen omvatten. Hij stelt een ordeningsprincipe voor waarbij hij overheidsdrukwerk scheidt van ander drukwerk. Daarnaast let hij op typografische kenmerken. Zijn aanpak is een boekwetenschappelijke.¹⁰² Om recht te doen aan de variatie aan drukwerk in het dagboek zal ik hier meestal het begrip ‘gedrukte stukken’ hanteren met een zo duidelijk mogelijke omschrijving.¹⁰³

Dutch Pamphlets Online (voorheen: TEMPO)¹⁰⁴

De overige gedrukte stukken laten zich dus moeilijk onder één noemer vatten, al doet de naam van de database *Dutch Pamphlets Online* (DPO) dat wel vermoeden. Deze beroemde verzameling pamfletten uit de periode 1486-1853, de *Knuttelcollectie* is samen met de Groningse *Van Alphen* collectie en een grote verzameling Duitse *Flugschriften* gedigitaliseerd en online te raadplegen. Voor het jaar 1672 zijn er 894 pamfletten beschikbaar en voor 1673 zijn dat er 423.¹⁰⁵ Net als voor de kranten geldt ook voor deze collectie dat de

¹⁰⁰ Harline, *Pamphlets, printing, and political culture*, 21 en Roeland Harms, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011) 14.

¹⁰¹ Marijke Meijer Drees, ‘Pamfletten: een inleiding’, in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman, red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 10-28, aldaar 11, 19 en Marijke Meijer Drees en Els Stronk, red., *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002), 101.

¹⁰² Piet Verkruisje, ‘Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdsaemhey’. Boekwetenschap en pamfletliteratuur’, in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman, red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 31-43, aldaar 31-35.

¹⁰³ Zie ook bijlage 1 voor een overzicht van alle gedrukte stukken.

¹⁰⁴ ¹⁰⁴ <http://tempo.idcpublishers.info> NB. De TEMPO-database is miv 1-1-2017 opgeheven. De pamflettencollectie is nu te raadplegen via *Dutch Pamphlets Online* (DPO), advisor: W.P.C. Knuttel (Leiden and Boston: Brill, 2000) <http://primarysources.brillonline.com/browse/dutch-pamphlets-online>.

¹⁰⁵ Zie voor de *Dutch Pamphlets Online* database: <http://primarysources.brillonline.com/browse/dutch-pamphlets-online>.

verzameling niet uitputtend is. Veel pamfletten zijn verloren gegaan en van de bewaard gebleven exemplaren zijn er veel niet gedigitaliseerd. Die liggen elders in archieven.

Overig drukwerk in het dagboek

Er bevinden zich vierendertig stuks drukwerk als ‘placcaten’, sententies en brieven in het dagboek volgens de microfiches en de potloodnummering. Zeven van die stukken zijn niet terug te vinden in of bij het origineel. Daarnaast zijn er van dit drukwerk twintig niet terug te vinden in DPO. Soms is wel het origineel in deze database raadpleegbaar waar in het dagboek een kopie is toegevoegd, soms staat juist alleen een kopie in *Dutch Pamphlets Online* en het origineel in het dagboek. In andere gevallen is een vergelijkbaar stuk beschikbaar of ontbreekt het volledig in DPO. Ook andere vindplaatsen komen voor: één ‘notificatie’ is te raadplegen via Google Books en één stuk bevindt zich in de Bijzonder Collecties van de Universiteit Leiden.¹⁰⁶

Net als in andere perioden van crisis kwamen veel pamfletten in druk uit in 1672/1673.¹⁰⁷ Michel Reinders betoogt dat meer dan 1600 verschillende pamfletten het licht zagen in het jaar 1672, met een oplage van tussen de 500 – 1500 exemplaren elk. Maar hij vermeldt er helaas geen bronnen bij, waardoor zijn bevindingen niet te controleren zijn. Om de uitspraken te kunnen staven zou Reinders op de hoogte moeten zijn welke pamfletten er in archieven liggen die (nog) niet zijn gedigitaliseerd. Daarvan getuigt zijn annotatie echter niet. Maar dat het gaat om meer dan de 894 pamfletten uit 1672 die zijn opgenomen in DPO blijkt uit een aantal van de gedrukte nieuwsstukken die de schutter heeft ingevoegd in zijn dagboek. Twintig daarvan ontbreken in de database. Dat zijn er twee zonder datum, zeventien uit 1672 en één uit 1673.¹⁰⁸

Prenten en afbeeldingen

Nieuwsprenten tenslotte maken onlosmakelijk deel uit van de nieuwsvoorziening in de zeventiende eeuw. Ze maakten het drukwerk aantrekkelijker door toevoeging van illustraties als etsen of houtsneden. Ook gaven ze de lezer een idee van een gebeurtenis waar ze zelf

¹⁰⁶ Alle in het dagboek ingevoegde pamfletten heb ik hier - voor zover beschikbaar - opgezocht. Deze zijn gerangschikt op nummer en opgenomen in de literatuurlijst onder: Pamfletten in *Dutch Pamphlets Online* (op pamfletnummer). Zie voor een volledig overzicht van alle gedrukte stukken in het dagboek bijlage 1.

¹⁰⁷ Zie ook in de inleiding, p. 12.

¹⁰⁸ Michel Reinders, *Printed pandemonium. Popular print and politics in the Netherlands 1650-72* (Leiden 2013), 2. Tellingen per jaar in *Dutch Pamphlets Online*: http://tempo.idcpublishers.info/protected/do_search.php. Deze stukken staan ook niet vermeld in de STCN (Short Title Catalogue Netherlands).

geen deelgenoot van waren geweest. Het maakproces was tijdrovend: het maken en drukken van een prent met bijbehorende tekst kostte meer tijd dan het maken en drukken van tekst alleen. Dat verklaart deels waarom van sommige gebeurtenissen een half jaar na datum alsnog een uitgave verscheen met het verhaal in beeld en tekst. Om snel een afbeelding bij een nieuwsitem te kunnen afdrukken werden prenten ook wel hergebruikt. Hiervoor selecteerde de drukker al eerder gebruikte prenten die aansloten bij het nieuws. Zo kon eenvoudig worden voorzien in een ‘plaatje bij het verhaal’.¹⁰⁹

Ook al noemt de auteur afbeeldingen niet specifiek in zijn dagboek, beeldmateriaal was wel alomtegenwoordig. Op prenten en schilderijen uit deze tijd is te zien hoe aanwezig drukwerk is: het hangt opgeprikt aan de wand in menig interieur en boekwinkel en geportretteerden lieten zich vaak afbeelden met een boek of krant in handen.¹¹⁰ In de kunstgeschiedenis is al langere tijd aandacht voor de historische waarde van de nieuwsprent en hoe beeld werd ingezet als historisch bewijs. Prenten kunnen ons iets vertellen over hoe beeld werd gebruikt om informatie te verstrekken. Peter Burke beschouwt beeldmateriaal uitdrukkelijk als historische bron. Hij waarschuwt daarbij voor de interpretatieproblemen en de mate waarin afbeeldingen een vorm van zelfrepresentatie waren. Zo waren portretten geënceneerd, waardoor ze voor tijdgenoten misleidend konden zijn. Voor de hedendaagse kijker is dat al niet anders, maar er komt nog bij dat ons begrip van wat voor tijdgenoten ‘gewoon’ was met hun kennis van symboliek en beeldtaal in afbeeldingen voor ons verloren is gegaan.¹¹¹

De kracht van beeldtaal is niet te onderschatten. Zo zette Luther beeldmateriaal in om zijn gedachtegoed verder te verspreiden. Enerzijds had het een functie in het bereiken van mensen die niet konden lezen, anderzijds versterkte en ondersteunde het zijn gedachtegoed. Het is goed ons bewust te zijn van de valkuilen die bij een interpretatie van het beeldmateriaal komen kijken. Doen we dat dan is het mogelijk aan beeldmateriaal aspecten van de sociale en materiële cultuur van de tijd af te lezen waar de teksten ons geen zicht op bieden.¹¹²

¹⁰⁹ Garrelt Verhoeven en Piet Verkrujssse, ‘Boekillustratie (op bestelling)’, in: Henk van Nierop, ea., red., *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Zwolle 2008) 146-169, aldaar 146-147.

¹¹⁰ Burke, *Eyewitnessing*, 81-83, 101-102.

¹¹¹ Peter Burke, *Eyewitnessing: the uses of images as historical evidence* (Londen 2001), 9-20 en Christi M. Klinkert, *Nassau in het nieuws, Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen 2005), 22-26.

¹¹² Andrew Pettegree, *Brand Luther. 1517, printing and the making of the Reformation* (New York 2015), xi-xiv.

In het dagboek van de anonieme schutter zitten één nieuwsprent en één tekening van zijn eigen hand. Maar hij kwam veel vaker in aanraking met beeldmateriaal. Als de schutter polshoogte gaat nemen in Muiden en aan de Amstel om te kijken hoe de bouw vordert van fortificaties rondom de stad heeft hij op landkaarten al eerder afbeeldingen gezien van hoe zulke werken eruit zouden moeten zien. Kaarten, prenten en atlassen waren ruim voorhanden en veelgevraagd. Zie hiervoor ook de advertentie in de OHC van 16 augustus 1672 waarin zee- en landkaarten te koop worden aangeboden naast allerlei bijzonderheden over de kusten van Indië, afbeeldingen van steden, kleding, vruchten en overige ‘aanmerckwaardige zaken: alles in Indien self nae ’t leven geteykent, en konstigh in Koper gesneden’.¹¹³

Lezersvaardigheden

In het voorgaande kwamen de nieuwsnetwerken en de vormen van nieuws waar de schutter mee in aanraking kwam aan de orde. Maar wat werd van hem verlangd om dat nieuws ook te kunnen plaatsen? Kranten brachten het nieuws uitgesproken ‘droog’, *dispassionate* zoals Pettegree het noemt. Vaak betrof het een letterlijke vertaling van een item in een andere Europese krant. Een nieuwsbericht over een koning ging over de koning van het land waar het bericht vandaan kwam. Een enkel exemplaar van een krant was moeilijk te volgen voor de lezer, omdat de actualiteit middenin een gebeurtenis kon beginnen zonder nadere inleiding of toelichting. De lezer moest de krant regelmatig lezen om de volgorde van gebeurtenissen te kunnen bevatten, voor het vervolg van het verhaal was hij aangewezen op de volgende krant.¹¹⁴

Daarnaast moest de lezer over behoorlijk wat kennis beschikken om alle personen en plaatsnamen waarover werd geschreven te kunnen thuisbrengen. Je kunt je afvragen of dat altijd het geval was. Door de soms willekeurig ogende spelwijze van persoons- en plaatsnamen staat de hedendaagse lezer vaak al voor een raadsel. Maar was het veel anders gesteld met de lezer in 1672/1673? Beschikte de schutter bijvoorbeeld over voldoende topografische kennis om te weten waar de plaatsen *Bucqsack*, *Vliersen*, het *Landt van Kastau* of *Oneglia* lagen, of dat met *Pleymuyden* naar Pleimuiden of Plymouth werd verwezen?¹¹⁵

¹¹³ SA, d.d. 19 Julij Dinsdagh en 3 Aug[ustus] Woensdagh beedagh (1672); "Oprechte Haerlemsche courant". Haarlem, 18-06-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 07-05-2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927681:mpeg21:p002>.

¹¹⁴ Pettegree, *The invention of news*. 259-261.

¹¹⁵ *Haegse Donderdaegse Post-Tydinge* 99, d.d. 17 november 1672 ('s Gravenhage) en *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant* 52, d.d. 29 december 1672 (Haarlem) en *Oprechte Haerlemsche Saterdagse Courant*, d.d. 31 december 1672 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680143:mpeg21:p001>.

Wist hij personen te plaatsen die er blijkbaar toe deden in de militaire of diplomatieke wereld? Wist hij met de summiere toelichting naar een functie of een titel over wie een bericht uit Italië handelde als werd gesproken over *Marquis Dentreques*, *Patriarch Altovici* (die een aanslag overleefde) of de *Cefarina* die van de paus dispensatie heeft gekregen met Don Federico Sforza te trouwen? Was men bekend met het feit dat achter *Gouverneur de Montal* Charles de Montsaultin schuilging, een luitenant-generaal in het Franse leger en gouverneur van Dinant, Charleroi en Mont Royal? Of dichterbij huis, welke functies *Marquis de Thuars* en *Hartogh van Holsteyn* precies in het leger van de Republiek bekleedden?¹¹⁶

Waarschijnlijk kende de lezer deze plaatsen en personen lang niet allemaal. De populariteit van atlanten en landkaarten kan deels worden verklaard uit het feit de contemporaine lezer meer te weten wilden komen over de wereld om hem heen. Nieuwsgierigheid kon worden gewekt door geliefden die de wereldzeeën bevoeren, door de schepen die vanuit de haven af- en aanvoeren naar binnen- en buitenlandse bestemmingen en door het nieuws zelf. De vermelding van exotische plaatsen prikkelde de verbeelding en nieuwsgierigheid. Maar zonder beeldmateriaal moet de context waarin plaatsen en personen werden genoemd voldoende zijn geweest om de lezer een idee te geven.¹¹⁷

Zoals ook nu van kranten wordt gezegd dat de lezer ‘koppen snelt’, meteen doorbladert naar het economisch nieuws, de sportpagina of zegt de familieberichten nooit over te slaan, zo is het niet denkbeeldig dat de vroegmoderne lezer – afhankelijk van zijn/haar kennisniveau en interesse – sommige stukken oversloeg en nieuws van dichtbij met meer interesse las en beter begreep dan andere stukken. De vaste indeling maakte het zeer wel mogelijk te beginnen bij de advertenties op de ommezijde onderaan. Of bij nieuws uit de Nederlanden dat meteen na nieuws uit het buitenland volgde. Het nieuws uit de Nederlanden was in meerdere opzichten voor de vroegmoderne lezer dichterbij, zowel geografisch als omdat een grotere kans bestond dat de lezer de personen om wie het draaide ook ‘kende’, zo niet persoonlijk dan toch uit verhalen.

Volgens Weber werd mogelijk nog niet zo’n grote waarde gehecht aan het precieze begrip van betekenis en context. De fascinatie voor actueel nieuws uit verre streken compenseerde het mogelijke gebrek aan begrip. Een ander aspect is dat het bereik van het

¹¹⁶ *Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant*, d.d. 3 januari 1673 (Haarlem), http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927834:mpeg21:p001_en *Amsterdamsche Saturdaegse Courant* 52, d.d. 31 december 1672 (Amsterdam).

¹¹⁷ Brouwer, 30-32; Flavia Bruni en Andrew Pettegree, red., *Lost books: reconstructing the print world of pre-industrial Europe* (Leiden 2016) 208.

gedrukte nieuws veel groter was dan slechts de koper of de lezer: kranten, brieven en plakaten werden vaak hardop voorgelezen en besproken. De feitelijke of beoogde lezer was paradoxaal genoeg ook degene die helemaal niet kon lezen. Drukwerk kende op die manier een veel groter bereik dan alleen de feitelijke lezer.¹¹⁸

De identiteit van de ‘anonieme’ schutter

Tenslotte wil ik hier aandacht besteden aan de identiteit van de dagboekauteur, want bij het bestuderen van dit egodocument valt onmiddellijk op dat die onbekend is. Dit gegeven brengt de onderzoeker in de verleiding op zoek te gaan naar de persoon die achter de schutter schuilgaat. Ook historicus J.F. Gebhard ontkwam niet aan die neiging toen hij het dagboek transcribeerde in 1885.¹¹⁹ En hij heeft een hypothese (een ‘gissing’, zegt hij zelf) over de identiteit van de anonieme schutter die volgens hem Lucas Watering heette. Gebhard baseert zich daarbij op een kantlijnaantekening bij de datum zaterdag 2 juli 1672. De schutter meldt dan dat kapitein Berewouts hemzelf, luitenant Jacob van Foreest en vaandrig Gerrard Beeltnijder hoogstpersoonlijk kwam melden dat de prins van Oranje tot stadhouder van Holland was benoemd door de Raad (van Staten). Daarop wilden ze hun oranje vaandel aan de gevel van het wachthuis ophangen. De kapitein geeft toestemming en de schutter spreekt dan (en dat doet hij niet vaak) in de ik-figuur¹²⁰:

‘...en alsoo ik recht voor het venster hadt, soo sprongh ik daar buiten op een plat boven het smitsgilde kamer, met het vaandel heen en weder swaijende int gesicht van veele burgers, bindende het selve in de venster met lonten vast, hebbende de Eere van de Eerste het oranje vaandel in dese stad te Eere van Zijn Hoogheijt als Stadhouder geplamt te hebben.’¹²¹

¹¹⁸ Vergelijk met *Der Weduwen*. Hij betoogt dat nieuws in de regio werd gelezen ter ontspanning en om over te praten, waarbij het niet zoveel uitmaakte of een gebeurtenis zeer recent had plaatsgevonden of langer geleden. *Der Weduwen*, ‘Utrecht’s first newspaper re-discovered’, 1-19, aldaar 14.

Pettegree, *The invention of news*, 190 en Johannes Weber, *The early German newspaper – a medium of contemporaneity*, in: Brendan Dooley, ed., ‘The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe’ (Farnham en Burlington 2010), 69-82, aldaar 76.

¹¹⁹ Gebhard, 45-116, aldaar 47.

¹²⁰ Het aantal keren dat de schutter de ik-figuur gebruikt in zijn dagboek is 29 keer, tijdens discussies wat vaker: ‘zei ik’, ‘sprak ik...’

¹²¹ SA, d.d. zaterdag 2 juli 1672.

In de kantlijn naast deze dagboeknotitie staat dat ‘Vaedr.’ Watering de eerste was die een oranje vaandel ophing voor Willem III.¹²² Gebhard meldt dat de kantlijnaantekening in een ander handschrift, mogelijk achttiende-eeuws, is geschreven. De aanwijzing laat hem niet meer los, hij begint een speurtocht naar de naam van de schutter en verzamelt daarvoor bewijslast. Gebhard betoogt dat hij uit het dagboek opmaakt dat de schutter op het Damrak dicht bij de Nieuwe Brug woonde, maar dat is – ook na herhaalde lezing – nergens terug te vinden. De schutter noemt veel plaatsen en straatnamen waar hij wacht loopt en werkt en zelfs dat collega-schutters hem thuis komen ophalen, maar een adres geeft hij nergens. Het blijft dus onduidelijk waarop Gebhard de stelling baseert dat hij op het Damrak woonde.

Elke vervolgstap die Gebhard maakt om de identiteit van de schutter te achterhalen is gebaseerd op dit – niet uit het dagboek te staven – feit. Wat wel klopt is dat de schutter onder kapitein Berewouts ressorteerde en dat de naam Lucas Wateringh voorkomt in een namenlijst van schutters uit wijk 18.¹²³ Ook is er natuurlijk de kantlijnaantekening. Maar onbekend is wie die heeft opgeschreven en wanneer. De afkorting ‘Vaedr.’ kan staan voor vaandrig, maar daarbij merkt ook Gebhard zelf op dat Lucas Watering geen vaandrig kan zijn geweest. Vaandrig van wijk 18 was volgens de dagboekauteur zelf Gerrard Beeltsnijder. Ook later noemt hij meermalen de vaandrig en de knecht van de vaandrig. Uit de context wordt duidelijk dat hij daarbij niet naar zichzelf verwijst.¹²⁴

Een andere reden om te twijfelen aan de persoon van Lucas Watering als auteur van het dagboek is dat de schutter expliciet zijn naam noemt. Hij doet dat op 2 januari 1673 in een opsomming van ‘die gene die de couragie hadden’ en zich als vrijwilliger aanmeldden om met prins Willem III te gaan vechten voor de vrijheid van het land. Onder ‘ons korporaalschap’ meldden zich zeven mannen, ‘altemaal adelborsten’.¹²⁵ Waarom zou de schutter hier ineens over zichzelf in derde persoon spreken in plaats van naar zichzelf te verwijzen in de eerste persoon: ‘ik’, zoals hij elders in zijn dagboeknotities doet?

Auteurs die na Gebhard publiceerden over het dagboek citeerden meestal zijn transcriptie ervan. Consequentie daarvan is echter ook dat zij de hypothese van Gebhard over de identiteit van de schutter één op één overnemen, zoals Reinders en Blaak. Zonder verdere toelichting noemen zij Lucas Wetering (of Watering) als auteur van het dagboek. Prak en

¹²² Ibidem.

¹²³ John Anthony Jochems, *Amsterdams oude burgervendels (schutterij), 1580-1795: alphabetische naamlijst met eenige aanvullingen en verbeteringen* (zp. 1891), 15 en 118.

¹²⁴ Knevel, *Burgers in het geweer*, 157-159, 190-194, 198, 203 en Gebhard, 48; SA., d.d. zaterdag 2 juli en ook op woensdag 8 augustus 1672

¹²⁵ Ibidem, maandag 2 januari 1673.

Hesselink houden – net als Gebhard zelf - slagen om de arm en vermelden: ‘De schrijver van het dagboek, wellicht Lucas Watering die aan het Damrak woonde, [...]’. In dezelfde publicatie spreekt Hell over ‘de auteur van een schuttersdagboek’. Auteurs als Knevel en Salomons tenslotte citeren wel de transcriptie van Gebhard, maar nemen niet zijn hypothese over de naam van de schutter over. Zij houden het in hun verwijzingen op het dagboek van een anonieme schutter.¹²⁶ Hoe aantrekkelijk het ook is om de dagboekauteur te kunnen voorzien van een naam, de bewijslast die Gebhard verzamelde is niet overtuigend. Daarom blijf ik hier refereren aan een anonieme schutter.

Zijn identiteit is niet komen vast te staan, maar desondanks is er veel bekend over de dagboekauteur en zijn leefomstandigheden. Hij was een Amsterdamse schutter die zijn dagboek bijhield in een woelige periode waarin de Republiek in oorlog was met enkele buurlanden. In zijn functie genoot de schutter aanzien, om bij de schutterij te kunnen komen moest hij over een zekere welstand beschikt hebben. Hij was een geletterd man en een geofende en regelmatige lezer. We kunnen hem als een consument van het nieuws typeren en zagen dat hij beschikte over veel verschillende bronnen van informatie. Het nieuws bereikte hem en zijn stadsgenoten op allerlei manieren. Als iets duidelijk is geworden is het wel dat nieuws overal aanwezig was en dat erover gesproken werd. Het kan de oplettende burger niet zijn ontgaan, of hij het nu zelf kon lezen dan wel dat het hem werd voorgelezen, of het ging om omroepen of geruchten. Welke keuzes de schutter maakte komt tot uitdrukking in zijn dagboek aantekeningen en het nieuws dat hij daaraan toevoegde. Dit komt aan de orde in het nu volgende hoofdstuk.

¹²⁶ Reinders, *Gedrukte chaos*, voetnoten 271 en 320; Blaak, *Geletterde levens*, 110-111; Maarten Prak en Lidewij Hesselink, ‘Stad van gevestigden 1650-1730’, in: Willem Frijhoff en Maarten Prak, red., *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813*, deel 2 (Amsterdam 2005) 89-150, aldaar 104 en in dezelfde uitgave Maarten Hell, ‘Schatkist van den Staet 1650-1747’, 151-212, aldaar 180; Knevel, *Burgers in het geweer*, 198; A.F. Salomons, ‘De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzet van 1672’, *BMGN* 106:2 (1991) 198-219, aldaar 200.

Hoofdstuk 2 Het nieuws in het dagboek

In dit hoofdstuk wordt bekeken welk nieuws de schutter het vermelden waard vond. Met welke vormen van nieuws kwam hij in aanraking, op welke manier schrijft hij erover in zijn dagboek en welke stukken voegde hij toe? Wat kreeg hij te horen en wat stond er in de gedrukte stukken, welk nieuws brengen ze? Op welke manieren kwam hij aan zijn nieuws en waar kwam het vandaan? Veel van deze vragen beantwoordt de auteur van het dagboek zelf al, doordat hij geregeld uitspraken doet over wat hij ziet, hoort of leest. Soms noemt hij de herkomst van het nieuws of verwijst naar het bijgevoegde drukwerk. Op andere momenten noemt hij geen bron, maar doet alleen de mededeling dat er geruchten zijn. Tenslotte krijgt hij regelmatig verhalen te horen of maakt gebeurtenissen zelf mee als ooggetuige. Van al die manieren waarop hij aan zijn informatie kwam volgen nu voorbeelden uit het dagboek.

‘Rumoer en gerucht’

De schutter heeft veel contacten in de stad. Allereerst met zijn collega's van wie hij veel informatie ‘van-mond-tot-mond’ ontvangt. Vrijwel dagelijks maakt de schutter melding van de afgesproken wachtwoorden, meestal plaatsnamen: ‘het binnen woort was Rotterdam, het buiten woort was Woerden’, of ‘het woort is Willemstad’.¹²⁷ Deze wachtwoorden moesten schildwachten die hun posten bewaakten bij de stadspoorten of versterkingen aan de langskomende patrouilles vragen.¹²⁸ Maar hij hoort ook zaken uit onbekende bronnen, zoals op 16 juli 1672. Dan ‘loopt er een gerucht als of zijn Hoogheyt zoude zijn gemassakreert, dogh zonder fundament, en naderhant leugen bevonden’. Op dezelfde dag werd ‘formeel alarm door trommelslag en moortgeschrey’ gemaakt. De auteur noemt hier niet van wie of hoe hij dat nieuws hoorde. Soms declameert iemand een gedicht, wat blijkt uit de aantekening op 19 juli als – terwijl de schutter per boot onderweg is naar Naarden – ‘den soon van Justus Baak’ een ‘seeker rijmpie vertolkte’. Op 13 december vindt de volgende opzienbarende gebeurtenis plaats: graaf Douglas presenteerde dragonders, vergezeld door tamboers met trommels te paard. Tijdens de strenge vorst begin februari 1673 werd met trompetten

¹²⁷ SA, d.d. 22 juli en 17 augustus 1672. Willemstad kan hier zowel naar de plaats in Noord-Brabant verwijzen als naar de hoofdstad van Curaçao, dat in 1634 door de Nederlanders werd veroverd op de Spanjaarden. De plaats werd vernoemd naar Willem II.

¹²⁸ J.F.A. Wassink, *Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795* (Hilversum 2005) 2013.

‘omgeblasen’ dat men (de schutterscompagnie) bijten moet hakken en de poorten moet sluiten om 17.00 uur.¹²⁹

Noodlottige voorvallen vermeldt de dagboekauteur ook: op maandag 8 augustus wordt Van Oldenzeel, die in het wachthuis bij het vuur zit, dodelijk getroffen door een kogel die was afgeketst op een deur. Hij werd in de hals geraakt en stierf aan zijn verwondingen. En op zaterdag 20 augustus gebeurt er een ongeluk als een schutter die wacht loopt bij het wachthuis aan de Zoutkeetboom (zomaar?) een schot lost. De kogel gaat dwars door het wachthuisje en treft makelaar Cloek die in het huisje op het *secreet* zit. Pas na enige tijd wordt Cloek gemist. Zijn maten starten een zoektocht en treffen hem dood aan.¹³⁰ Dit nieuws haalt de kranten niet voor zover dat is na te gaan in de nog overgeleverde exemplaren.

‘Gereyst en gesien’

Regelmatig stelt de schutter zichzelf op de hoogte van de situatie ter plaatse. Zo bezoekt hij Muiden en gaat hij naar buiten ‘op de Amstel’, waar hij vertelt over wat hij aantreft. Waarschijnlijk bezoekt hij de fortificaties aan de Amstel in opdracht van de schutterij. Hij refereert aan dat bezoek als ‘de werken daar *gevisiteert*’, wat vertaald kan worden als onderzocht of geïnspecteerd. Bovendien noemt hij veel meer details in zijn aantekeningen dan bij zijn bezoek aan de fortificaties in Muiden. Veel aantekeningen maakt de schutter van 12-15 augustus 1672 over het bezoek van Willem III aan Amsterdam. Dit nieuws staat ook in de krant, maar de schutter noteert weer andere details. Waarschijnlijk was hij ooggetuige of kreeg hij het nieuws uit de eerste hand te horen van collega’s.¹³¹

Zondag 20 november is hij getuige van een drama als een brand in de Nieuwstraat het bakkershuis in de as legt. Hierbij komen ook de bakker, zijn vrouw en twee kinderen om het leven. De schutter beschrijft de gebeurtenis vanuit zijn perspectief als blusser. Niet zozeer met compassie over het bakkersgezin, maar dat een grotere brand kon worden vermeden en dat wanorde en ‘quade’ praktijken¹³² door compagnieën te paard konden worden voorkomen. Op 23 november 1672 ziet de auteur Pruisische soldaten de stad binnenkomen, getooid in exotische kledij en ‘altemaal met wonderlijke houwmessen of bijlen gewapent’. De wapens komen de schutter zo bijzonder voor dat hij er ter illustratie één in de kantlijn van zijn

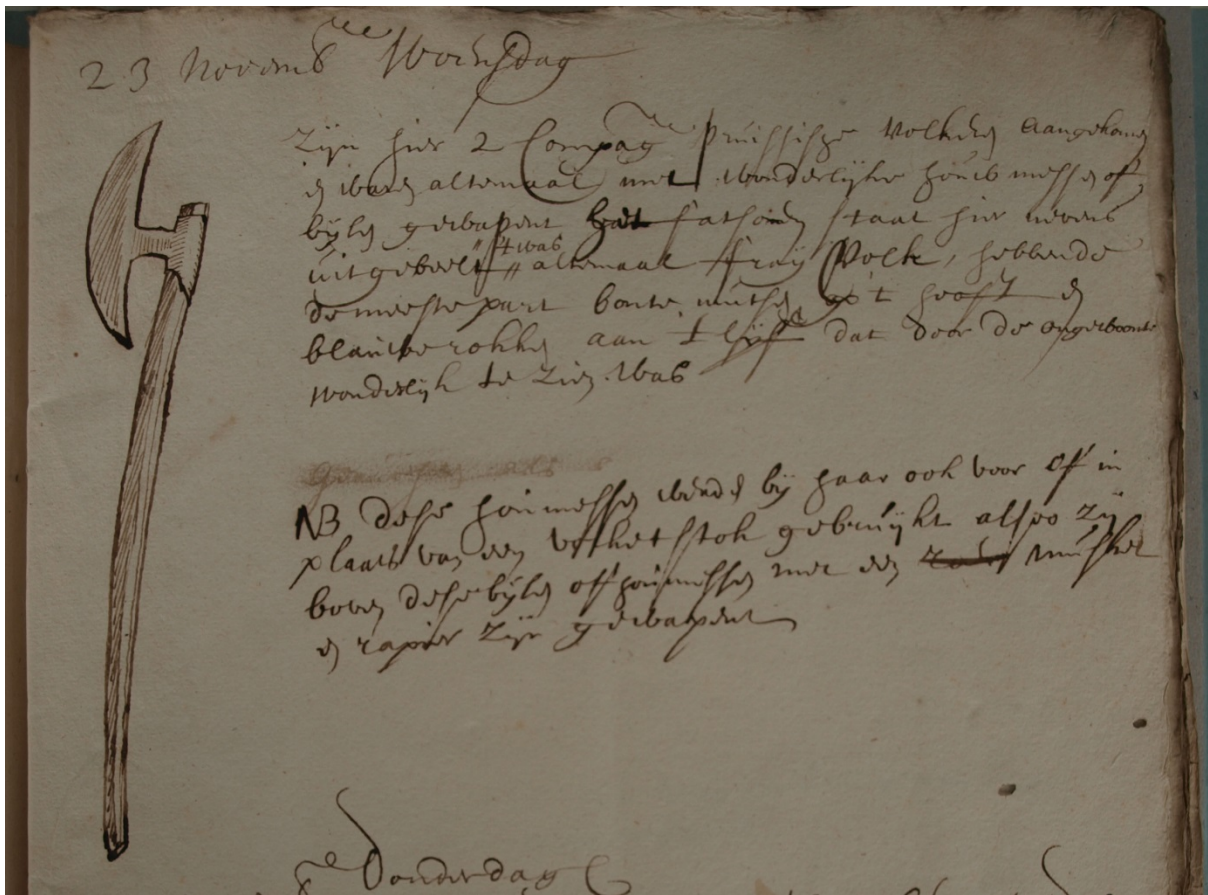
¹²⁹ SA, d.d. 16/17/19 juli, 13 december 1672 en 4 februari 1673.

¹³⁰ Ibidem, d.d. maandag 8 en zaterdag 20 augustus 1672.

¹³¹ Ibidem, d.d. 19 juli, 3, 13-15 augustus 1672.

¹³² De dagboekauteur doelt met ‘quade praktijken’ waarschijnlijk op plundering.

dagboek tekent. Het wapen heeft inderdaad het meest weg van een bijl.¹³³ De schutter schrijft erover in zijn dagregister, maar hij zal mensen in zijn omgeving ook hebben verteld wat hij gezien heeft.

Afb. 3. Pagina uit het 'Daghregister', d.d. woensdag 23 november 1672, Stadsarchief Amsterdam, toegangsnummer 15009, bestandsdeelnummer 3363.

‘De brieven van..’

De brieven waar de schutter naar verwijst zijn – in tegenstelling tot wat we zouden verwachten – niet handgeschreven. De genoemde brieven betreffen vrijwel allemaal ‘brieven’ of kopieën van brieven in *gedrukte* vorm, zoals de kopie van een brief uit Dordrecht of een brief van de koning van Engeland aan Willem III. De enige uitzondering is een handgeschreven exemplaar van het hekeldicht ‘Stock in ’t Hondert’ naar het origineel van Joan Blasius, waarin de draak wordt gestoken met de burgers die het verzoekschrift van de prins hebben ondertekend.¹³⁴ Hier lijkt precies het omgekeerde aan de hand te zijn: een gedrukt stuk wordt handgeschreven gekopieerd en verder verspreid.

¹³³ SA, d.d. 20 en 23 november 1672.

¹³⁴ *Copie van een Brief uyt Dordrecht* (z.p. 1672) en Charles Rex, *MISSIVE*.

De auteur verwijst zeer regelmatig naar brieven die de stad uit alle windstreken bereiken. Hij noemt bijvoorbeeld brieven uit Groningen, uit 'Luyk', 'Brabantsz brieven' en 'brieven van 's Gravenhage' met de post aangekomen. De brieven komen ook van buiten de Republiek, zoals Aken.¹³⁵ Vermeldenswaard is de brief van de keurvorst van Keulen en de vorst van Munster die in Groningen werd binnengebracht door twee geblindeerde boodschappers, een trompetter en een tamboer.¹³⁶ Hier komen het auditieve en het geschreven nieuws samen met uiterlijk vertoon. De trompetter en tamboer moeten als boodschappers van de vijand herkenbaar zijn geweest. Door hun uiterlijk, hun tromgeroffel en trompetspel hadden zij zich blijkbaar aangekondigd aan de soldaten die gelegerd waren rondom de stad. Daar werden zij eerst geblinddoekt alvorens ze onder escorte de stad in werden geleid om hun brief aan de burgemeesters en de gouverneur van Groningen te geven. Bijzonder aan dit incident is dat de herkomst van het nieuws en de wijze waarop het werd verspreid net zo goed nieuwsfeiten zijn als de inhoud van de brief die de boodschappers meebrachten. De schutter besteedt net zo veel aandacht aan de manier waarop de brief de stad bereikte als aan de inhoud ervan.¹³⁷

Van grote invloed op de verspreiding van de post was het tijdsaspect zoals blijkt uit het volgende voorbeeld. Op 1 februari 1673 meldt de dagboekauteur dat de brieven uit Batavia per schip via India en Engeland zijn gearriveerd. De brieven zijn gedateerd 'primo Augusto', wat betekent dat deze brieven van overzee zo'n zes maanden onderweg zijn geweest. In de brieven wordt melding gemaakt van de oorlog met Frankrijk die overzee werd voortgezet. Gouverneur van Ceylon Rijklof van Goens levert strijd met de Franse vloot om forten van de VOC.¹³⁸ Het bericht rept van de plaats *Trinquedale*, waarop de schutter schrijft 'ik meyn dat het zal *Trinquenemale* zijn op Ceylon'. Hij gaat in op de inhoud, maar vertelt niet wie hem die heeft meegedeeld. Het is onwaarschijnlijk dat hij de brieven zelf onder ogen heeft gekregen. Hoorde hij het via-via of las hij het op 2 februari 1673 in de krant?¹³⁹ Die laatste mogelijkheid is om verschillende redenen plausibel. Ten eerste omdat in de OHC melding wordt gemaakt van *Trinkedael*, een naam die de schutter even in verwarring brengt

¹³⁵ SA, d.d. 1 Augusty Maandagh, 9 dinsdagh, 28 November Maandagh, 23 December Vrijdagh, 24 December Zaturdag (1672).

¹³⁶ De boodschappers werden geblindeerd om spionage te voorkomen: zo konden ze de verdedigingswerken rondom de stad niet zien en dus ook niet rapporteren aan hun opdrachtgevers.

¹³⁷ SA, d.d. 1 Augusty, Maandagh (1672). Zie ook bijlage 2, voorbeeld VIII.

¹³⁸ Ibidem, d.d. 1 Februari Beedagh. Rijklof van Goens (1619-1682), gouverneur van Ceylon. Zie DBNL: http://www.dbnl.org/tekst/aa_001biog08_01/aa_001biog08_01_0473.php, d.d. 15 januari 2017.

¹³⁹ "Oprechte Haerlemsche courant". Haerlem, 02-02-1673, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 15-01-2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927853:mpeg21:p002>.

over welke plaats het nu precies gaat. Ten tweede staat in de transcriptie van Gebhard [tijdinge] tussen haken staat. Blijkbaar kon hij hier een woord niet goed thuisbrengen. Zowel in de krant als in het originele dagboek lijkt op deze plek het woord ‘perfecter’ te staan.¹⁴⁰ Dat zowel in de krant als in het dagboek deze zelfde woordkeuze voorkomt kan geen toeval zijn.

Als de schutter het nieuws uit de krant heeft gehaald zijn daar enkele conclusies aan te verbinden over het proces van nieuwsvorming. Ten eerste heeft hij de bewuste ‘brieven’ zelf niet onder ogen gehad. Ten tweede heeft hij zijn dagboeknotitie over de brieven niet op 1 februari, maar pas na het lezen van de krant van 2 februari opgetekend. En tenslotte nam hij de tekst niet integraal over, maar parafraseerde.

‘Gedrukt tot...’

De gedrukte stukken in het dagboek zijn gevarieerd: de kranten zijn van de periode november 1672 tot eind januari 1673. Zoals eerder genoemd waren dat meestal de *Oprechte Haerlemse Courant*, maar ook de *Amsterdamse Courant* en de *Haegse Post-tydinge* komen een keer voor. Ander gedrukt nieuws omvat ambtelijke stukken (missiven, een insinuatie, sententies), een hekeldicht, brieven van burgers uit Dordrecht, Middelburg en Rotterdam en opiniërende stukken. Niet alleen het feit dat de schutter nieuws toevoegde aan zijn dagboek, maar ook de variatie aan gedrukt werk maken de bron bijzonder.

Courante

Vrijwel dagelijks was er een nieuwe krant te koop in Amsterdam in 1672 en 1673. Er bestonden betrouwbare aanvoerlijnen van nieuws en berichten kwamen van overal uit Europa. Kranten waren in deze tijd een verschijnsel dat al ruim vijftig jaar bestond. In tegenstelling tot ander drukwerk verwijst de schutter simpelweg niet naar de kranten die hij leest en toevoegt. Een mogelijke verklaring hiervoor is dat het voor hem niet de moeite waard was om ze als nieuwsbron apart te vermelden. Kranten waren er gewoon, hij vatte ze als vanzelfsprekend op. Ze kwamen uit met een ijzeren regelmaat, daar kon je op bouwen. Voor het overige drukwerk gold dat niet, dat kwam altijd ‘onverwacht’. Maar ook al vermeldt de schutter niet dat hij kranten las, het is volstrekt duidelijk dat ze tot zijn informatiebronnen behoorden en dat hij er meer las dan de tien die hij toevoegde. Over hoe hij er aan kwam, of

¹⁴⁰ Zie ook bijlage 2, voorbeeld IX. Het woord ‘perfecter’ staat niet in de GTB-INL, maar is waarschijnlijk een afgeleide van *perfect*: Volmaakt, in alle opzichten goed, vrij van eenig gebrek. Dikwijls in ruimer gebruik ook: waaraan zoo goed als niets ontbreekt, voortreffelijk, zeer goed.

hij ze kocht, kreeg of een abonnement had en waar en met wie hij ze las doet hij geen enkele mededeling.¹⁴¹

De schutter verwijst slechts één enkele keer indirect naar een krant als hij het heeft over de inhoud van een brief die erin is opgenomen.¹⁴² Maar uit zijn aantekeningen blijkt dat hij wel degelijk kranten las en soms hele zinsneden parafraseerde. Op 9 juli 1672 bijvoorbeeld is zijn informatie over Willem III in Den Haag zo gedetailleerd, dat de vraag rijst waar hij die informatie vandaan heeft. In de OHC van 12/07/1672 staan veel soortgelijke details vermeld.¹⁴³ Mogelijk heeft hij die krant wel gelezen? De connectie tussen de krant en het dagboek kan vaker worden gemaakt. Op 12 juli ziet de schutter dat een placcaat wordt gepubliceerd en dat staat twee dagen later in de OHC: 'Op Gisteren is alhier gepubliceert een Placcaet'.¹⁴⁴

Er zijn veel vingerwijzingen dat de schutter nieuws uit kranten haalde, maar zelden gebeurt dat zo overtuigend als op 6 augustus. De dagboekauteur rept van 'gewisse tijdingen' over Oostindische schepen die ook staan in de OHC van 9 augustus 1672 bij nieuws uit Amsterdam 'den 8 Augusti'. Bij dit bericht wordt vermeld 'Op Saturdagh quam voort naeder Tijdinge'.¹⁴⁵ En iets verder staat letterlijk dezelfde vermelding in exact dezelfde bewoordingen: over de vloot die de Maas is gepasseerd op weg naar Texel.

Op 10 augustus volgt een verslaglegging van gebeurtenissen rond Utrecht. De tekst lijkt woord voor woord overgenomen van de OHC van 13 augustus¹⁴⁶, inclusief de [...] op de plek waar informatie over de naam van de officier die naast Villa Nova bevelhebber is, ontbreekt. De laatste zin uit de krant neemt de schutter niet over: die suggereert dat als er meer voetvolk van het Staatse leger had deelgenomen aan deze actie, de stad Utrecht gered had kunnen worden.¹⁴⁷ Waarom zou hij juist daar zijn geëindigd met zijn citaat? Een

¹⁴¹ Er zijn tien kranten bewaard gebleven bij het originele dagboek, maar omdat de auteur er nooit naar verwijst is het onzeker of hij er oorspronkelijk meer heeft toevoegd.

¹⁴² SA, d.d. 30 Decemb[er] (Vrijdagh) 1672.

¹⁴³ "Oprechte Haerlemsche courant". Haerlem, 12-07-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 03-04-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680278:mpeg21:p002> Overigens staat deze krant 2x in Delpher vermeld: één exemplaar is afkomstig uit de Kungliga Bibliotheek in Stockholm, de andere uit de Kew Archives in Londen. Zie bijlage 2, voorbeeld IV voor de vergelijking tussen de dagboeknotities en het 'artikel' in de krant.

¹⁴⁴ "Oprechte Haerlemsche courant". Haerlem, 14-07-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 06-05-2017, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927689:mpeg21:p002>.

¹⁴⁵ "Oprechte Haerlemsche courant". Haerlem, 09-08-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 05-04-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927693:mpeg21:p002>

¹⁴⁶ "Oprechte Haerlemsche courant". Haerlem, 13-08-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 05-04-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927695:mpeg21:p002> Zie bijlage nr 2, de voorbeelden V en VI.

¹⁴⁷ SA, d.d. 12 en 23 juli, 6 en 10 augustus 1672.

mogelijke verklaring is dat hij dat deel niet opnam in zijn dagboek omdat het naar zijn smaak te kritisch van toon was met betrekking tot de organisatie van het leger. De schutter vertelt het ons niet en het blijft speculeren.

In november is de eerste aantekening die we kunnen lezen van zondag de 13^e als een algemene biddag is afgekondigd door de Staten van Holland. Een dag later is er sprake van ‘een Perfecte tijdinge’, waarbij hij het woord ‘perfecte’ los heeft toegevoegd.¹⁴⁸ Het goede nieuws komt via een *expresse* uit ‘Cadix’. Opvallend is dat de schutter opnieuw in bijna dezelfde bewoordingen als de OHC van 15 november 1672 het verhaal doet van het buitmaken van Franse schepen geladen met goud en zilver. Dit nieuws staat op een voor deze krant ongebruikelijke plek, namelijk op de achterzijde van de krant helemaal onderaan onder een streep waar gewoonlijk de mededelingen of ‘advertenties’ werden geplaatst. Na nieuws uit de ‘Nederlanden’ volgt alsnog nieuws uit ‘Spangien: Madrid den 26 October’. De drukker heeft dit nieuws waarschijnlijk pas laat, vlak voordat de krant drukklaar was, ontvangen. Maar hij vond het zo belangrijk dat hij besloot het toch te plaatsen. Mogelijk ten koste van een ander nieuwsbericht of van enkele ‘advertenties’.¹⁴⁹

‘Placcaat en particuliere tijdinge’

De auteur voegt vele *placcaten*, missiven, sententies en ander drukwerk toe aan zijn verslag en verwijst daar dan kort naar. Van de overige gedrukte stukken zijn er al een aantal genoemd. Soms gaat het om dezelfde uitgevers als die van de kranten. Maar regelmatig blijft het onbekend wie de schrijver, de drukker of de uitgever van een stuk is. Er is dan bijvoorbeeld ondertekend met ‘*Seer waerde Vriendt, Uwen.*’ of met ‘UE. Vriendt N.N.’.¹⁵⁰ Een sententie van 29 juni is geschreven door griffier Adriaen Pots van het Hof van Holland en West-Friesland.¹⁵¹ Ook kopiëren uitgevers en drukkers berichten vaak van collega’s. Ze melden dan trouw ‘*Nae de Cotype van...*’ zoals Aernout Citers uit Middelburg noteerde.¹⁵² In opdracht gedrukt is een *Waerschouwinge* van 14 juli 1672, ondertekend door Herbert de

¹⁴⁸ Het woord staat in de kantlijn aangegeven met een #. Dat teken staat ook in de lopende tekst om duidelijk te maken dat het woord of de zinsnede op die plek moest worden ingevoegd, cq. gelezen.

¹⁴⁹ "Oprechte Haerlemsche courant". Haerlem, 15-11-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 06-04-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927814:mpeg21:p002>. Zie hiervoor het deel over de indeling van de krant in hoofdstuk 2, pagina 31.

¹⁵⁰ *Uyt Rotterdam, den 26 Junii, 1672 en Ample Missive uyt Middelburg Van den 28 Juny 1672.*

¹⁵¹ Zie <http://resources.huuygens.knaw.nl/reptoriumambtsdragersambtenaren1428-1861/app/personen/11560>

¹⁵² Adr. Pots, *SENTENTIE van den Hove van Hollandt en West-Vrieslant, jegens JACOB vander GRAEF. Gepronuntieert den 29 Juny 1672* (Den Haag 1672) en Aernout Citers, *Artyckelen, Welcke versocht zijn van de vroomme Burgers der Stadt Middelburgh, Van hare Ed. Achtbare Magistraet* (Middelburg 1672).

Beaumont. ‘Jacobus Scheltus, Ordinaris Drucker van de Ed. Mog. Heeren Staten van Hollandt en West-Vrieslandt’ kreeg deze opdracht.¹⁵³ Drukker Albert van Panhuysen, gevestigd in de Amsterdamse ‘Grave-straet’ verspreidde het nieuws van het eiland Walcheren dat door boeren was ingenomen. Aan het einde van het jaar doet hij ook melding van de inname van Coevorden.¹⁵⁴ Een briefwisseling tussen de koning van Engeland en Willem III komt in drukvorm op de markt zonder dat de drukker wordt vermeld.¹⁵⁵

De officiële overheidsstukken zijn goed te onderscheiden. Het betreft ge- of verboden, uitspraken van het hof, verzoeken van burgers en de reactie daarop van de vroedschap. Het kan handelen om boodschappen van de krijgsraad aan burgemeester, schout en schepenen. Kenmerkend is dat de auteur zich bekend maakt: het is stevast de klerk of secretaris van het betreffende overheidsorgaan. Een voorbeeld is de notificatie, die ‘geen credyt’ had. Deze notificatie staat ook vermeld in de OHC van 30 juni (bericht uit Amsterdam den 29 Juny) met vermelding van de manier waarop het nieuws bekend werd gemaakt: ‘Als van daegh heeft de Magistraet alhier ter Puye van ’t Stadthuys gepubliceert’. Ook de waardebepaling van de ‘bankrijxdalers’ vermeldt de schutter in zijn dagboek.¹⁵⁶

Nog meer officieel nieuws betroffen sententies. In het dagboek wordt verwezen naar en is ingevoegd de uitspraak van de ter dood veroordeling van Jacob van der Graef.¹⁵⁷ Dit nieuws is overigens niet terug te vinden in een krant in Delpher. Soms betreft de dagboekverwijzing niet meer dan een simpele vermelding zoals de volgende: ‘quam aan de heeren Staten van Hollandt dese nevenstaande brief, geschreven bij de heeren Staten van Zeelandt’. De schutter laat het daarbij en gaat niet verder in op de inhoud.¹⁵⁸ Ook een overheidsstuk, maar lastiger te interpreteren is de brief ‘tot Rotterdam’ met verzoeken van de burgers die door de magistratuur waren goedgekeurd. Wat dacht en wist de schutter van de herkomst van dit type aankondigingen? Het stuk was weliswaar door een officiële klerk geschreven en ondertekend. Maar wat was de betekenis? Wilde het stadsbestuur in zo’n geval

¹⁵³ Beaumont, Herbert van, *Waerschouwinge*. (’s Gravenhage 1672).

¹⁵⁴ *MIDDELBURGH Ingenomen door de Boeren van ’t EYLANDT van WALCHEREN, Op Donderdagh den 21 July 1672*. (Amsterdam 1672) en *Waerachtigh Bericht Van ’t Overgaen van KOEVERDEN Groningen den 20/30 December 1672*. (Amsterdam 1672).

¹⁵⁵ Charles Rex, *MISSIVE*.

¹⁵⁶ SA, d.d. woensdag 29 juni en donderdag 30 juni 1672; Schaep, *NOTIFICATIE*. "Oprechte Haerlemsche courant". Haerlem, 30-06-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 14-05-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927684:mpeg21:p002>. Zie ook: Spiegel, *Concept, Willekeure*.

¹⁵⁷ In het dagboek op 30 juni 1672, zie ook: Adr. Pots, *SENTENTIE van den Hove van Hollandt en West-Vrieslandt, jegens JACOB vander GRAEF. Gepronuntieert den 29 Juny 1672* (Den Haag 1672).

¹⁵⁸ In het dagboek op vrijdag 1 juli 1672, zie ook: Justus de Huybert, *COPIE Ed. Gr. Mo. Heeren, bysondre goede Vrienden, Nabuyren en Bontgenooten* (Middelburg 1672).

haar goede wil tonen? Een soortgelijk bericht duikt later ook op uit Middelburg. Hier betreft het weliswaar een kopie, maar de strekking is vergelijkbaar.¹⁵⁹

Een andere categorie omvat brieven niet van overheidswege. Deze zogenaamde ‘brieven’ zijn – zoals we al eerder zagen - altijd gedrukt en nooit handgeschreven. De afzender was meestal ‘N.N.’, de tekst bevatte vaak opruiende taal, klachten over het gedrag van regenten of laster. De auteur en de drukker wilden hier duidelijk anoniem blijven. Volgens Meijer Drees was de presentatievorm van de open brief één van de oudste verschijningsvormen waarin pamfletten werden verspreid.¹⁶⁰ De schutter geeft meestal geen enkele indicatie hoe hij aan dit drukwerk kwam. Was dat via marskramers, waren het strooibiljetten die ‘onder het gemeen gestroyd’ werden, waren ze ergens aangeplakt en heeft hij ze vervolgens overgeschreven of kocht hij ze in een boekwinkel en zo ja, gebeurde dat openlijk of in het geheim? Voorbeelden van de briefvorm zijn afkomstig uit Rotterdam met lasterlijke, opruiende taal en diverse anonieme verslagen van de moord op de broeders de Witt.¹⁶¹

Evenmin handgeschreven waren zogenaamde brieven afkomstig van hooggeplaatste personen, zoals van regenten in het nauw die zichzelf verantwoordden, of (delen uit) correspondentie. Getuige observaties van Femke Deen probeerde Willem van Oranje de publieke opinie al voor zich te winnen of burgers een hart onder de riem te steken door ‘brieven’ in omloop te brengen. Het was zijn gewoonte teksten te laten circuleren die als sociaal bindmiddel bedoeld waren. De prins van Oranje vond medestanders in de schutters, net als later Willem III. Het geschrevene is persoonlijk en authentiek van aard of moest in elk geval die indruk wekken. Dat lijkt anno 1672 nog niet veranderd te zijn. Alleen verschijnen de brieven nu in druk en niet meer handgeschreven.¹⁶²

Verslagen van gebeurtenissen verschenen ook vaak anoniem. De ‘oprechte’ verhalen moesten de indruk van de waarheid wekken als zijnde de definitieve versies van

¹⁵⁹ In het dagboek resp. op vrijdag 8 juli en maandag 11 juli 1672. Zie ook: A. Couwenhove, *VERSOECK Van de BURGERYE tot ROTTERDAM Aen de E.E. Heeren Burgermeesteren en Vroedtschap der selver Stede. Toegestaen en gepubliceert den 8. July 1672* (z.p. 1672) en Cifers, *Artyckelen*.

¹⁶⁰ Marijke Meijer Drees, ‘Pamfletten: een inleiding’, in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman, red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 10-28, aldaar, 10.

¹⁶¹ SA, d.d. 10 juli en 20 augustus 1672. Zie ook: *Een Brief uyt Rotterdam van den 10 July 1672. over de verwerring aldaer voorgevallen.* (z.p. 1672) en *Missive uyt den Haagh.* (z.p. 1672) of *VERHAEL, Van 't Oproer, nevens de Doodt van de Heeren JOHAN en CORNELIS de WIT.* (Den Haag 1672).

¹⁶² Deen, *Publiek debat en propaganda*, 107-108. Zie ook: G. Prince de Orange, *MISSIVE Van sijn HOOGHEYDT den Heer PRINS van ORANGE, Aen haer Ed. Groot-achtb. de Heeren Bor-germeesteren ende Regeeders der Stadt AMSTERDAM* (Bodegraven 1672).

gebeurtenissen, altijd achteraf opgetekend. Dat geldt zeker als ook afbeeldingen werden toegevoegd. Uit de gekozen titels moest de betrouwbaarheid blijken, bijvoorbeeld ‘Oprecht verhael van ’t gepasseerde’, ‘Waerachtigh bericht’ of ‘Pertinent verhael’. De vraag is of de zeventiende-eeuwse lezer veel waarde hechtte aan deze claim op de waarheid.¹⁶³ Een aparte categorie vormen de gedichten die ook veelal zonder naam van de drukker verschenen. Het dagboek bevat een hekeldicht en een echogedicht.¹⁶⁴ Ook is er een ‘verzoekschrift’ zonder datum dat eindigt met een doodsbedreiging aan de lezer die overweegt het pamflet weg te halen (van waar het was aangeplakt). Die persoon kan de kogel verwachten.¹⁶⁵

Niet in het dagboek

De schutter voegde niet al het nieuws dat hij noemde toe aan zijn dagboek. Duidelijk is dat hij meer kranten las dan de tien die hij heeft toegevoegd en die bij het origineel bewaard zijn gebleven. Er kan drukwerk verloren zijn gegaan. Van zeven gedrukte stukken waaraan hij refereert zit het origineel niet (meer) in het dagboek. Van andere stukken kun je je afvragen of hij ze ooit heeft toegevoegd. Soms volstaat de auteur met een omschrijving, zoals op 12 juli 1672:

‘Van daagh is alhier gepubliceert een placcaat van de heeren Staten, waar bij gepermitteert wert het verkoopen van de fransse wijnen, brandewijnen, papieren en alle manufacturen, die bij voorgaande placcaten verboden waren te verkopen [...]’.¹⁶⁶

Het betreft hier dus een herroeping van een eerder verbod. Dit staat ook te lezen in de OHC van 14 juli 1672.¹⁶⁷ Ook van een biljet aan de beurs geplakt rond 19 juli voegt hij geen

¹⁶³ Adr Pots, *Oprecht Verhael Van ’t gepasseerde ontrent de Detentie van CORNELIS DE WITH, Oudt-Burgermeester der Stadt Dordrecht, Ruart van den Landen van Putten, &c. Mitsgaders De Sententie daer op gevolght, als oock het Massacre-ren van den gemelte Cornelis de With, nevens des-selfs Broeder Johan de With, gewesene Raet Pensionaris van Hollant ende West-vrieslandt op den twintighsten Augustij.* (z.p. 1672); *Waerachtigh Bericht Van ’t Overgaen van KOEVERDEN Groningen den 20/30 December 1672.* (Amsterdam 1672) en *Pertinent Verhael uyt Groeningen, van ’t innemen COEVERDEN. Groeningen den 31 December. 1672.* (Amsterdam 1673). Zie het volgende hoofdstuk over geloofwaardigheid van het nieuws.

¹⁶⁴ Echogedicht: een gedicht waarin de tekst uit het eerste rijmwerk in andere bewoordingen herkenbaar is in het tweede. Het hier genoemde gedicht wijkt in die zin af van andere bekende echogedichten, waarbij de echo wordt weerspiegeld binnen het gedicht zelf door na bepaalde zinnen het laatste woord in de kantlijn te herhalen.

¹⁶⁵ *Stock in t ’Hondert en Op d’ Afbeelding Van Mr. JAN DE WIT. Zo als het zelve onder de Print Van zijn Beeltenis gevonden wordt.* (z.p., z.j.) en *Het aengeplackt BILJET Luydt als volght: Wy begeeren* (z.p., z.j.).

¹⁶⁶ SA, d.d. 12 juli 1672.

¹⁶⁷ *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant*, No. 28, d.d. 14 juli 1672 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927689:mpeg21:p002>.

origineel toe, maar hij somt wel alle negen artikelen op die op het biljet worden genoemd. De artikelen gaan over de bescherming van de stad en bevatten specifiek instructies voor de schutterij, zoals deze:

‘4. Dat, wanneer sij een nette kaart van de stad voor haar namen, yder compagnie in de naaste bolwerken aan haar wijk gelegen, haar loopplaats condon aanwijzen en de naam van ‘t bolwerk aan haar bekent maken.’

en

‘6. Dat men bij allarm des daags of ’s nags met een trommel door de stat bekent, waar dat ieder zijn post moet waarnemen, en door deselve alle onweerbare mannen, wijven en kinderen van straat gedreven.’¹⁶⁸

Heeft hij een origineel in handen gehad dat hij het zo nauwkeurig weet te citeren? Of zat het origineel oorspronkelijk in het dagboek en is het verloren gegaan?

Enkele plakkaaten die zijn *vernieuwd*, d.w.z. waarop bij herhaling een verbod werd afgekondigd ontbreken ook. Begin december meldt de dagboekschrijver ‘is nogmaals vernieuwt het placcaat van’, over het hout van de zaagmolens dat binnen moet worden opgeslagen en niet buiten in de vesten mag blijven liggen. Ook opnieuw verschijnt een plakkaat van de Staten Generaal waarin het verbod op financiële steun aan de vijand wordt herhaald. Het ‘nevenstaande placcaat’ met orders hoe te handelen bij brand heeft dus deel uitgemaakt van het origineel, maar het ontbreekt in zijn geheel.¹⁶⁹

De nadruk van de gebeurtenissen die hij beschrijft ligt op politiek en militair nieuws en op het beschrijven van de dagelijkse, meest werk-gerelateerde gebeurtenissen in zijn stad Amsterdam. Vrouwen speelden daarin amper een rol. Volgens de beeldvorming van zijn tijd werden vrouwen veelal als slachtoffer of als heldin gezien. In de laatste categorie vallen de vrouwen die zich als mannen gedroegen, zoals tijdens de gevechten in Aardenburg, waarover de schutter meldt: ‘de vrouwen vogten mede als leeuwen’. Hier zien we een van de zeldzame keren dat vrouwen in het dagboek ter sprake komen. Hij noemt een keer ‘wijven’ in zijn dagboek, de overleden vrouw van de bakker en de ‘vrouw’ van verdachte Cornelis de Witt komt aan het woord als getuige. De schutter heeft het geen enkele keer over vrouwen in zijn omgeving. Er figureren vaker vrouwen in het ingevoegde drukwerk.¹⁷⁰

¹⁶⁸ SA, d.d. 19 juli 1672.

¹⁶⁹ Ibidem, d.d. 2 en 8 december 1672.

¹⁷⁰ Ibidem, d.d. 29 juni 1672.

Daarnaast ontbreken als drukwerk de vrij algemeen voorkomende almanakken. Deze zouden jaarlijks zijn uitgedeeld onder de leden van de schutterij.¹⁷¹ Ook vermeld de schutter de populaire nieuwsboeken zoals *De Hollandtse Mercurius* niet.¹⁷² Verder zijn er gebeurtenissen die precies in de periode vallen waarvan geen aantekeningen bewaard zijn gebleven of waarin de schutter geen aantekeningen heeft gemaakt. Gezien de inhoud van het dagboek dat wel is overgeleverd is het echter ondenkbaar dat hij hiervan geen melding zou hebben gemaakt. Zo zou de schutter zeker hebben geschreven over een opstootje bij het huis van de afwezige Michiel Adriaansz de Ruyter op de Buitenkant (de huidige Prins Hendrikkade) op 6 september 1672.¹⁷³ Veel schutters werden opgetrommeld om de echtgenote van De Ruyter, zijn huis en bezittingen te komen beschermen. Andere belangrijke, maar missende nieuwsfeiten betroffen de wetsverzetting van Willem III en het *Doelenlopersoproer* rond 11 september 1672.¹⁷⁴

Informatie over het culturele leven in de stad, bijvoorbeeld over toneel, muziek, kunst, rederijders, etc. ontbreekt ook. Een plausibele verklaring hiervoor is het feit dat wegens de oorlogstijd culturele instellingen als de schouwburg tijdelijk waren gesloten. Tenslotte vermeld de schutter geen drukwerk in andere talen dan het Nederlands. De wel aanwezige en beschikbare Franstalige, Engelstalige en Latijnse kranten ontbreken.¹⁷⁵

Conclusie

In dit hoofdstuk hebben we kennis gemaakt met het nieuws door de ogen van de schutter. Hij brengt ons enerzijds op de hoogte van wat niet in druk verscheen, maar wat hij zelf heeft gehoord, gezien of meegemaakt. Anderzijds presenteert hij ons een selectie van wat hij las en wat hij het bewaren waard vond. Er was veel meer nieuws voorhanden, maar de schutter maakte keuzes. Hij voegde stukken toe of liet ze (bewust?) weg, legde de nadruk op sommige en parafraseerde. Hij verwees niet naar de kranten, waarvan hij er mogelijk meer heeft ingevoegd dan de tien die nu nog in het origineel zitten. Hij verwees wel naar ander drukwerk, een enkele uitzondering daargelaten. Ook werd duidelijk dat hij drukwerk heeft

¹⁷¹ Salman, *Populair drukwerk*, 79. De almanakken verschenen aan het begin van elk kalenderjaar.

¹⁷² Pieter Casteleyn, *Hollandtse Mercurius, Behelssende, De aenmerckelijckste geschiedenissen, voor-gevallen over den gantschen Aerdtbodem, In den Jare 1672. tot 1673* (Haarlem 1673). De 'nieuwsboeken' verschenen medio maart, dus de publicatiedatum valt niet binnen het tijdsbestek van het dagboek.

¹⁷³ Marius van Melle en Niels Wisman, 'Hier gebeurde het ... Prins Hendrikkade, 6 september 1672', *Ons Amsterdam* (mei 2007).

¹⁷⁴ Zie ook hoofdstuk 4.

¹⁷⁵ Zie ook: *Amsterdamsche Saturdaegse Courant*, No. 45, d.d. 5 november 1672 (Amsterdam), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010926506:mpeg21:p001>. Hierin wordt geadverteerd voor een Latijnse krant te koop bij Geraart Borstius (Borstius).

toegevoegd aan zijn dagboek, maar dat is verdwenen uit het origineel. Tenslotte is er drukwerk waarnaar hij wel verwees maar dat hij niet toevoegde.

De dagboekauteur is te zien als een schakel in het proces: soms noteerde hij het nieuws nog voordat het in gedrukte vorm verscheen, soms hoorde hij het later. Daarbij speelden tijd en afstand een rol, zoals in het voorbeeld van de bode uit de Andalusische havenstad Cadiz. De stappen in het proces en de nieuwsnetwerken worden hier zichtbaar: de bode reisde naar Madrid om nieuws te melden dat zich had voorgedaan op 13 oktober 1672. In Madrid werd het nieuws opgetekend op 26 oktober. Via diverse netwerken bereikte het de Republiek. Abraham Casteleyn in Haarlem drukte het af in zijn krant van 15 november 1672. De schutter noemde het nieuws echter al een dag eerder, nl. op maandag 14 november. Wat zou hier zijn gebeurd? Het is plausibel dat zowel de krantendrukker als de schutter gebruik maakten van dezelfde informatiebron. Het nieuws uit Madrid had via de post (over land of over zee) eerst Amsterdam bereikt. Abraham Casteleyn was hier waarschijnlijk in het nadeel, omdat het nieuws Amsterdam eerder bereikte dan Haarlem. Bovendien kon hij het nieuws niet eerder publiceren dan in zijn dinsdaguitgave.

Het nieuws in dit hoofdstuk is ten behoeve van dit onderzoek in categorieën opgedeeld. Maar dat was niet hoe de schutter het nieuws heeft ervaren. Voor hem bestond het niet uit vast omliggende categorieën. Hij ontvangt het bericht van de moord op de gebroeders de Witt mondeling via Nicolaas van Toor, hij citeert de sententie van Cornelis de Wit die was opgetekend door Adriaen Pots en vermeld daarbij dat de sententie ondertussen mede in druk en onder de burgers was geraakt. Vele nieuwsstukken over dit onderwerp voegt hij in de loop van de tijd toe aan zijn dagboek, waarschijnlijk op het moment dat hij er de hand op heeft kunnen leggen. Nergens rept hij over brieven die hij zou hebben ontvangen of verstuurd. Maar blijkens zijn aantekeningen maakt hij zich wel zorgen over de aankomst van de brieven uit Hamburg of de retourvloot met Oost-Indische schepen, waarvan de lading (cargo) zorgvuldig wordt opgetekend in de verschillende kranten.¹⁷⁶

De schutter vermeldt voornamelijk lokaal nieuws dat hij nog het meest uit eerste hand kan optekenen en is gerelateerd aan gebeurtenissen in zijn eigen stad. Dat kan worden verklaard uit het feit dat hij zijn dagregister schreef voor de schutterij. Daarnaast noemt hij ook nieuws uit andere plaatsen, meestal oorlogsnieuws (pamfletten en kranten). Uit zijn

¹⁷⁶ Het kantoor in Hamburg: postverbinding met het Baltische gebied, Scandinavië. Zie Heiko Droste, *Sending a letter between Amsterdam and Stockholm. A matter of trust and precautions*, in: Cools, Hans, Marika Koblusek en Badeloch Noldus, eds., *Your humble servant. Agents in early modern Europe* (Hilversum 2006) 135-148.

dagboek blijkt dat hij nieuws besprak, zoals tijdens zijn tocht naar Naarden als Justus Baak hem details vertelt over de tent van de koning van Frankrijk. Hij zal ook met collega-schutters nieuws hebben besproken. De genoemde drukkers en uitgevers in Amsterdam kende hij mogelijk persoonlijk, maar waar hij zijn drukwerk kocht of van wie hij het kreeg blijft een vraag. Dat hij bepaalde (boek)winkels en drukkers regelmatig passeerde is zeker, al was het maar uit hoofde van zijn functie als schutter. Hij besprak het nieuws met degenen die hij ontmoette in etablissementen die hij bezocht en op straat. Mogelijk maakt hij zijn gesprekspartners erop attent dat hij een (schutters-)dagboek bijhield en leverden ze daarvoor materiaal aan.

Opvallend aan de kranten is dat hij zich niet beperkte tot het lezen van één titel, maar dat er drie verschillende in zijn dagboek zaten. Weliswaar de meeste exemplaren van de OHC, maar ook een AC en een HPT. Al vanaf het begin van de ontwikkeling van de krant is duidelijk dat lezers een voorkeur ontwikkelden voor een bepaalde krant en daar trouw aan bleven, zoals ook nu nog het geval is. Wat konden dan de overwegingen van de schutter zijn geweest om verschillende kranten te lezen en toe te voegen? Waarschijnlijk had hij een voorkeur voor de OHC en was mogelijk zelfs geabonneerd op die krant. Op basis van slechts tien ingevoegde kranten zijn daarover geen harde uitspraken te doen, maar een extra aanwijzing vormen zijn verwijzingen naar OHC's die hij wel citeerde of parafraseerde, maar niet toevoegde. Dat hij juist voor deze krant een voorkeur had is niet vreemd. De krant kwam het vaakst uit, kende een brede verspreiding en kon het beste voorzien in de nieuwshonger van burgers in hun bezette land. Daarnaast stond de maker van de krant, Abraham Casteleyn, bekend als goed geïnformeerd en zijn informatie als betrouwbaar.¹⁷⁷

Geen enkele keer verwijst hij naar drukwerk in andere talen dan het Nederlands, maar enige kennis van de Franse taal moet hij hebben bezeten. Hiervan getuigt zijn opmerking dat Justus Baak een rijmpie voordroeg op Franse rijm en voetmaten. Hij moet dus enige kennis hebben gehad van Franse dichtkunst. Maar ook al beheerste hij die taal: uit niets blijkt dat hij enige noodzaak voelde Franstalige kranten te lezen. Waarschijnlijk had hij genoeg aan de Nederlandstalige.¹⁷⁸

¹⁷⁷ In de twintig weken waarvan dagboeknotities bewaard zijn gebleven (van 26 juni t/m 21 augustus 1672 en van 13 november 1672 t/m 5 februari 1673) moeten in totaal 140 exemplaren verschenen zijn van de drie krantentitels die de schutter toevoegde: 40x AC, 40x HPT en 60x OHC. In Delpher zijn 64 van deze exemplaren te raadplegen.

¹⁷⁸ SA, d.d. 19 juli 1672.

Hoofdstuk 3 Geloofwaardigheid van het nieuws

In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de omgang van de dagboekauteur met het nieuws en zijn beoordeling ervan. In die beoordeling spelen twee dingen mee: enerzijds is er de kant van de lezer. In hoeverre vertrouwde hij zijn verschillende bronnen en welke middelen had hij tot zijn beschikking om te controleren of het nieuws op waarheid berustte? Hoe schatte hij de geloofwaardigheid in? Vertrouwde hij het nieuws, wie of wat geloofde hij wel en wie niet? Wanneer was er sprake van twijfel, scepsis of achterdocht en waardoor kwam dat dan? Anderzijds is er de kant van de zender van het nieuws. Op welke manieren probeerden de nieuwsmakers geloofwaardig over te komen? Welke strategieën gebruikten schrijvers van kranten of pamfletten daarvoor? Na een verkenning van de afwegingen en strategieën van de lezer en de zender volgt een praktijkvoorbeeld. De casus van de herovering van Coevorden eind 1672 komt in het dagboek uitgebreid aan de orde en dient hier ter illustratie.

Afweging, twijfel, beoordeling

In het dagboek zijn legio voorbeelden te vinden die verwijzen naar de vragen die de schutter zichzelf stelt om het nieuws te kunnen beoordelen. Hij noemt onder andere ‘geruchten’, ‘tijdinge(n)’ (waarbij het bijvoeglijk naamwoord ‘quade’ verwijst naar slecht nieuws), ‘dese nevenstaande notificatie, maar had geen credyt’, ‘murmureerde de gemeente’, die klaagde dat het wachtlopen niet goed geregeld was. De door de burgemeester aangedragen oplossing gaf ‘gantsch geen genoegen en [de burgers] zijn al morrende na huys gegaan’. Een ‘tijdinge gebracht door onse Capiteyn’ tegenover een ‘tijdinge, doch vindt geen geloof’. ‘Ook loopt er een gerucht als of zijn Hoogheyt zoude zijn gemassakreert, doch sonder fundament, en naderhant leugen bevonden’. Een afweging: ‘Tot nogh toe onseker’ kan worden gevolgd door een rectificatie: ‘NB. Is daarna abuis bevonden’. ‘Geruchten dat Utrecht in brand is, dogh sonder sekerheyt, en naderhant onwaar bevonden, maar dit is waar dat Mombas soude uit zijn gevankenis uitgebroken en weg gevlugt zijn’. ‘Dese nevenstaande missive wierd onder het gemeen gestroyd, maar ik geloof hetselve maar een pasquil is’.

Nog meer twijfel blijkt uit: ‘Wat zijn beschuldiginge is kan men niet pertinent weten, alsoo daar seer divers van wert gesproken.’ Over tegenstrijdige berichten en zijn bedenkingen daarover laat hij zich in de volgende bewoordingen uit: ‘bloote geruchten’, ‘voor geloofwaardigh bekend gemaakt’ en ‘bevint men het voorsz[eide] niet geloofwaardigh te zijn’. Aan een tijdinge van Deventer, ‘maar wert zeer aan getwijfelt’, werd ‘niet

geconfirmeert, hoewel nogh pro en contra werd gewed'.¹⁷⁹ Maar niet alleen de dagboekauteur gebruikte dit type zinsneden waaruit zijn overwegingen blijken. Ook in de kranten die hij las was het gebruikelijk dat nieuws soms als voorlopig werd aangemerkt, achteraf als onwaar werd bestempeld of een tijdelijke status meekreeg tot bevestiging volgde. Nieuwsmakers en drukkers waren ermee bezig hoe hun boodschappen bij het publiek over zouden komen. Ook de zender gebruikte strategieën om zijn lezer te informeren, te beïnvloeden of te overtuigen.

Zenden

Brendan Dooley neemt de zender van nieuws als uitgangspunt. Zijn hoofdthema is *skepticism* in vroegmodern Italië. De politieke drijfveer van de autoriteiten staat bij Dooley voorop. Volgens de auteur werkten schrijvers in dienst van de meest biedende, invloedrijke opdrachtgever en kleurde dat hun nieuws. Op het moment dat goedkoper drukwerk breder beschikbaar werd en nieuws handelswaar nam de scepsis van het publiek toe. Zij waren steeds minder geneigd het nieuws te geloven en werden minder tolerant ten opzichte van onwaarheden en leugens. Professionalisering door nieuwe methoden in de wetenschap en in de geschiedschrijving keren deze trend, aldus Dooley. Om de historische waarheid te kennen was een herijking van onderzoeksmethoden nodig, waarbij verificatie van juistheid belangrijker werd. De geloofwaardigheid neemt daardoor toe en de 'sceptische crisis' ebt weer weg.¹⁸⁰

Ook David Randall neemt een trend in de nieuwsvoorziening waar waarbij nieuwe criteria nodig werden om geloofwaardig te kunnen zijn. Hij gaat in op de verschillende vormen van nieuws. Mondeling nieuws, waarbij geloofwaardigheid werd verkregen door wat men zelf zag, meemaakte en hoorde verhoudt zich tot geschreven nieuws, dat meer afstand veroorzaakte en onpersoonlijker was. Randall verwijst hierbij overigens niet naar persoonlijke brieven, die hij onder de noemer *sociable* vat en gericht zijn aan bekenden, maar naar (militaire) nieuwsbrieven geschreven in opdracht van overheden. Een andere categorie is anoniem nieuws verkregen uit pamfletten en kranten, die volgens Randall traditioneel symbool stonden voor laaghartige roddels en geruchten. Joad Raymond ondersteunt die culturele associaties; volgens hem had bijvoorbeeld de *Mercurius Gallobelgicus* de reputatie

¹⁷⁹ De corresponderende data in het dagboek zijn: SA, d.d. zondag 26 juni, 27 dito Maandag, 29 dito Dinsdag, 30 dito Donderdag, 2 Julij Zaterdag, Zondagh (10 juli), 16 Julij Zaturdag, 23 dito Zaturdag en 25 dito Maandag, 27 Woensdagh, 29 Vrijdagh, 30 (juli) Zaturdag, 23 Decemb. Vrijdagh, 26 Januarij (1673) Donderdag.

¹⁸⁰ Brendan Dooley, *The social history of skepticism. Experience and doubt in early modern culture* (Baltimore 1999), 9-44 en 146-152.

leugenachtig te zijn.¹⁸¹ Maar in de ogen van Engelse diplomaten werd de OHC als ‘fairly reliable’ beschouwd.¹⁸² Het lijkt erop dat de voorsprong van de krant in de Republiek zijn vruchten had afgeworpen. Al rond 1630 blijkt uit de commentaren van P.C. Hooft dat hij zijn inschatting van de betrouwbaarheid van nieuws in de kranten moest bijstellen. Aanvankelijk is hij uitgesproken wantrouwig ten opzicht van het gedrukte nieuws, maar later geeft hij toe dat de Noord-Nederlandse kranten het regelmatig bij het rechte eind hebben.¹⁸³

Krantendrukkers deden hun best geloofwaardig te zijn. De intentie van de schrijver/drukker van het nieuws was een representatie van de waarheid. Het was nadrukkelijk de bedoeling dat de lezer het voor waar aannam. Bij de schutter lijkt dit ook het geval te zijn: hij gelooft het (kranten)nieuws. Randall betoogt dat overheden en nieuwsmakers erkenden dat ze geloofwaardiger moesten worden. Ze probeerden dat te bereiken door traditionele vormen na te bootsen door de betrouwbaarheid van de bron te benadrukken en meer aandacht te besteden aan stijl, lengte of ooggetuigenverslag. Geloofwaardigheid moest worden verkregen uit de tekst zelf. Gebruik van beeld was ook een manier om vertrouwen te wekken. Volgens Burke waren veel gebruikte afbeelding verhalend. Een afbeelding gaf de lezer, of beter: kijker, de indruk dat de maker ooggetuige was geweest van de gebeurtenissen. Nieuwsprenten vormden op die wijze historisch bewijs.¹⁸⁴

Ontvangen

De aandacht voor de ontvangende partij – de lezer – is lange tijd onderbelicht gebleven. Een reden hiervoor geeft Joad Raymond. Hij betoogt dat het onmogelijk is de ervaring van de vroegmoderne lezer te achterhalen, laat staan te onderzoeken. Wat volgens hem wel kan is nagaan wie wat las, waar dat gebeurde en soms ook waarom en hoe. Raymond pareert kritiek van sceptici die zeggen dat lezerspraktijken niet te reconstrueren zijn door te wijzen op de sociale elementen van lezen. Hij stelt dat de reactie van de lezer op teksten wordt gevormd door opleiding, collectieve ervaringen, gedeelde sociale ruimtes, discussies en gesprekken. Op basis van sporen die de lezer in teksten achterlaat kan de onderzoeker wel degelijk meer

¹⁸¹ David Randall, *Credibility in Elizabethan and early Stuart military news* (Londen 2008), 4-5, 26-39 en 49-60 en Joad Raymond, ‘International news and the seventeenth-century English newspaper’, in: Harms, Roeland, Joad Raymond en Jeroen Salman, eds., *Not dead things. The dissemination of popular print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500-1820* (Leiden 2013) 229-251, aldaar 230.

¹⁸² Peacey, ‘“My Friend the Gazetier”’, 420-442, aldaar 425.

¹⁸³ Michiel van Groesen, ‘(No) news from the Western front. The weekly press of the Low Countries and the making of Atlantic news’, *Sixteenth Century Journal* XLIV/3 (2013) 739-760, aldaar 757.

¹⁸⁴ Zie ook de opmerking van de klerk Jan de Boer, die portretten als ‘egt gedenkstuk’ kenschetst; in: Blaak, *Geletterde Levens*, 223.

te weten komen. In het dagboek van de schutter is weliswaar geen sprake van een inventarislijst van boeken, maar hij verwijst wel naar ingevoegde stukken, naar zijn werk en collega's, zijn positie binnen de schutterij en zijn omschrijvingen van hoe het nieuws hem bereikt.¹⁸⁵

Sociale elementen als opleiding en afkomst komen ook aan de orde bij Steven Shapin. Maar Shapin kijkt niet zozeer naar lezerssporen of naar egodocumenten, maar naar conventies onder leden van de hogere klassen uit Engeland. Hij onderzoekt de 'courtesy literature' van Engelse 'gentlemen'. Deze bevatte praktische ethische teksten over hoe men zich diende te gedragen. De hoffelijke praktijken van de aristocratie als vertrouwen, deugd en eer, hun sociale superioriteit en onafhankelijkheid verzekerden hun geloofwaardigheid en betrouwbaarheid. Die positie onderscheidde hen duidelijk van wie onbetrouwbaar was. Dat waren degenen die afhankelijk waren van anderen. Ten eerste betrof het iedereen die niet van adel was, ten tweede vrouwen, omdat zij afhankelijk waren van hun vader of man. Ten derde vreemden afkomstig van het continent en tenslotte mensen van een andere geloofsrichting. Immers: katholieken waren afhankelijk van de paus.¹⁸⁶

Het door Dooley gesignaleerde probleem van scepticisme werd door de lezer volgens Randall opgelost door *extensive reading*. Door verschillende bronnen te vergelijken kon betrouwbaar nieuws worden gereconstrueerd uit onzekere bestanddelen. Hiervoor was het nodig dat er vele soorten van nieuws in omloop en beschikbaar waren. Ook Jeroen Blaak gebruikt de begrippen intensief en extensief lezen, waarbij intensief verwijst naar alleen lezen wat binnen een bepaalde overtuiging of doctrine valt, zoals religieuzen die de Bijbel keer op keer lezen. Extensief lezen omvat een veel bredere kijk op de wereld, waarbij de lezer kennis neemt van veel verschillende soorten drukwerk. Blaak plaatst de ontwikkeling van extensief lezen in de achttiende eeuw. Maar de visie van Randall is al eerder bruikbaar en toepasbaar op nieuws. Hij ondersteunt zijn these met het voorbeeld van katholieke nieuwsbronnen die in het protestantse Engeland werden gebruikt om meerdere kanten van een verhaal te laten zien. Aanvankelijk weliswaar nog op een omzichtige en spottende manier, maar later ook neutraal.¹⁸⁷ Vergelijk hier ook de schutter die er blijkbaar niet klakkeloos van uit kon gaan

¹⁸⁵ Joad Raymond, 'Irrational, impractical and unprofitable', in: Kevin Sharpe en Steven N. Zwicker, *Readings, society and politics in early modern England* (Cambridge 2003) 185-212, aldaar 189.

¹⁸⁶ Steven Shapin, *A social history of truth. Civility and Science in seventeenth-century England* (Chicago 1994), xvi-xx, 87-101.

¹⁸⁷ Randall, *Credibility*, 95-108, 114-124 en Blaak, *Geletterde levens*, 12, 23.

dat katholieken de waarheid spraken. Er is sprake van brandstichting door de Fransen in Abcoude, ‘zoo men het seggen van de roomsgezinden gelooven mag’.¹⁸⁸

De door Randall genoemde tactiek van *extensive reading*: door op zoek te gaan naar meerdere en - zo mogelijk – andere, al of niet gedrukte bronnen die geruchten moesten bevestigen of ontkennen is ook herkenbaar bij andere dagboekschrijvers. De ontvangers horen of lezen ‘rumours’ of geruchten en beoordelen die op mate van geloofwaardigheid. Ze werken daarbij allemaal een soort checklist af die loopt van het meest betrouwbare van eigen waarneming, naar een betrouwbare, bekende getuige, via informatie uit brieven, waarbij ook weer de tweedeling van bekende en onbekende bron wordt gemaakt, tot ‘van-horen-zeggen’ of van een anonieme bron als informatie waar je het meest omzichtig mee om moest gaan en die je het minst kon vertrouwen. Ook Raymond ziet die zoektocht om het nieuws te verifiëren.¹⁸⁹

Om een beter begrip te krijgen van hoe de dagboekschrijver zich tot het nieuws verhiel volgt nu een analyse van een specifieke gebeurtenis die voorkomt in het dagboek en waarover de schutter diverse nieuwsbronnen heeft toegevoegd, nl. de herovering van Coevorden op 30 december 1672. Om dat nieuws te kunnen plaatsen volgt nu eerst wat er aan vooraf ging.

Nieuws over Coevorden

Het beleg van de stad Coevorden begon op 4 juli 1672 door het leger van Bernard van Galen, de bisschop van Munster. Al na acht dagen, op 12 juli 1672, was de overgave van de Drentse vestingstad een feit. Dit kwam als een verrassing want de vesting werd tot dan toe als onneembaar beschouwd. Het Staatse leger begon zich meteen te bezinnen op een herovering. Mede door de aanvalsplannen van Meindert van der Thynen, ook een dagboekauteur en tevens koster en schoolmeester uit Coevorden, werd herinname van de stad mogelijk.¹⁹⁰ Dit gebeurde rond de jaarwisseling 1672/1673. Op donderdag 29 december 1672 sloegen de troepen van de Groningse luitenant-generaal Carl von Rabenhaupt hun tenten op rond de stad.

¹⁸⁸ SA, 17 (november) Donderdag.

¹⁸⁹ UA, ‘Dagboek van Everard Booth’; Blaak, 184-188 en Van Nierop, 69-86, aldaar 72-73; Raymond ‘Irrational, impractical and unprofitable’, 200-201.

¹⁹⁰ *Dutch Pamphlets Online*, pamfletnummer 10098, Meindert van der Thynen, *Dagh-register ofte Pertinent verhael, vande belegeringe en overgeven vande stercke Stadt Coevorden, gehouden by den ingenieur mr. Meyndert, die geduerende de belegeringe daer binnen is geweest. Belegert den 15. Juny Oude Styl 1672* (z.p. 1672). Hierin beschrijft Van der Thynen de inname van Coevorden in juli 1672.

Op vrijdag 30 december 1672 werd de vesting bestormd en binnen een paar uur opnieuw ingenomen door de Staatse legers.

De dagboeschrijver refereert voor het eerst aan de herinname van Coevorden op dinsdag 3 januari 1673, dus vier dagen later. Hij zegt dan het volgende: ‘Vanavont ontrent 4 uren komt de tijdinge dat Coevorden door de Groeninger militie is geëmporteert, dat men hier niet kan gelooven.’ De schutter is specifiek over het moment dat hij het bericht ontvangt, maar niet over zijn bron. Het heeft er de schijn van dat zijn bron een mondelinge is geweest, maar zekerheid geeft hij daarover niet. De volgende dag, op woensdag 4 januari (beedagh) maakt hij opnieuw een notitie: ‘Tot nogtoe confirmatie van ’t voorgaande ontrent Coevorden.’ Het gerucht van een dag eerder wordt blijkbaar herhaald. Doordat de schutter over confirmatie spreekt mogen we ervan uitgaan dat hij vanuit een andere bron dan de voorgaande dag het nieuws hoort. Opnieuw worden we in onzekerheid gelaten over de manier waarop hij aan de informatie kwam. Waarschijnlijk betreft het opnieuw mondeling nieuws.

Weer een dag later – op donderdag 5 januari - komt dan het verlossende woord: ‘Zeekere tijdinge dat Coevorden over is, de particuliere tijdinge hiernevens.’ De auteur weet het nu zeker, hij heeft er gedrukt nieuws van.¹⁹¹ Over de aard van de bron doet hij echter opnieuw geen mededeling. Het blijft de vraag of hij verwijst naar één van de aan zijn dagboek toegevoegde stukken, maar waarschijnlijk is het wel. In aanmerking komen het *Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen Coeverden*, in druk uitgebracht door Markus Doornick (of Marcus Willemsz Doornick) en *Waerachtigh Bericht van 't Overgaen van Koeverden*, gedrukt door A. Panhuysen. Opvallend is dat beide stukken in Amsterdam zijn gedrukt naar ‘brieven’ uit Groningen. Ook is in beide stukken sprake van ‘voorleden dinsdag’. We kunnen dus aannemen dat er niet meer dan een week verstreek voordat deze gedrukte stukken in de roulatie kwamen.¹⁹²

Op dezelfde dag dat de dagboekauteur de eerdere geruchten bevestigd ziet met gedrukt nieuws weet de krant OHC van donderdag 5 januari 1673 uit Groningen te melden dat op 25 december 1672 troepen zich verzamelden en naar Coevorden marcheerden. Het bericht wordt opgetekend uit ‘Amsterdam den 4 January’. De spannende afwachting blijkt uit:

¹⁹¹ SA, d.d. 5 Januarij Donderdagh.

¹⁹² *Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen COEVERDEN. Groeningen den 31 December. 1672.* (Amsterdam 1673) en *Waerachtigh Bericht Van 't Overgaen van KOEVERDEN Groningen den 20/30 December 1672.* (Amsterdam 1672).

‘Gisteren quam hier advijs met de *Hamburger Post* uyt Groeningen, al of Coevorden by de onse soude ingenomen zijn. ’t Selve is sedert met *Passagiers over Vrieslant* geconfirmeert, seggende, dat tot Leeuwaarden daer van een Expresse aen de Vorstinne was gekomen. Daer by tot omstandigheyt voegende, dat de Munstersse daer binnen, door Sieckte seer afgemat, echter twee Stormen hadden afgestaen, dan van de derde haer op ’t Casteel hadden geretireert, ’t welck nae twee a drie Stormen mede overgegaen soude zijn. Dan dat aen onse zyde in ’t veroveren wel 400 Man soude zijn gebleven, nevens noch 3 a 4 Capiteynen. Maer alsoo men hier dickmael met sodanige Tydingen is geabuseert, derft men die noch volkomen niet aennemen.’¹⁹³

Getuige het citaat heeft dit nieuws Amsterdam via verschillende wegen bereikt: het bericht kwam via de Hamburger post én via passagiers (van de boot?) uit Friesland. Krantendrukker Abraham Casteleyn houdt nog een slag om de arm. Ook hij durft het verhaal niet meteen voor waar aan te nemen, want de ervaring heeft hem geleerd dat dit soort berichten achteraf vaak misleidend blijken te zijn.

Pas in de krant van zaterdag 7 januari 1673 verschijnen de jubelverhalen. In geuren en kleuren wordt verhaald van de voorbereidingen en de daadwerkelijke inname van de stad. Overigens betreft het nieuws uit Groningen van zaterdag 31 december 1672 en dat had drukker Abraham Casteleyn blijkbaar niet eerder bereikt dan na het verschijnen van zijn krant van donderdag 5 januari 1673. Hij brengt het heuglijke nieuws twee keer en zijn nieuwsbronnen zijn op zichzelf al interessant te noemen. De eerste keer lijkt verslag te worden gedaan vanuit het oogpunt van een waarnemer (hij heeft het over ‘onze aankomst’), mogelijk een hoge militair:

‘Groeningen den 31 December. Op voorleden Dingsdagh zijn van hier uytgegaen 4 Compagnien Ruyters met een Compagnie Dragonders en uyt elcke Compagnie Soldaten van dit Guarnisoen 36 Mannen maekende te samen 1200 Man werdende gecommandeert naer Coeverden om die Plaetse te attacqueeren, by haer hebbende drie Bies-bruggen. De Cavallery rest voor uyt om de Passen te besetten en den Vyandt alle kontschap te benemen, [he....] dicht onder de Stadt een Trompetter van den Vyandt bekomen, die uyt ging om eenige Gevangenen te rantsoeneren. Doch hy was al

¹⁹³ *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant*, d.d. 5 januari 1673 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927835:mpeg21:p002>.

vluchtigh, meynende [...] in Coeverden te adverteeren van onse aenkomst. D'Onse hebben den eersten Avont niet verder geadvanceert als twee uren gaens van hier. Hebbende Woensdagh Avondt tot op 4 uren by Coeverdern genadert daer sy tot Donderdaghs 's Middaegs zijn gebleven om haer te ververschen.'¹⁹⁴

En zo gaat het verslag nog even verder. De tweede keer meteen daaronder komt het nieuws in de krant in de vorm van een brief aan U.E. (u edele), waarschijnlijk gericht aan prins Willem III:

'Groeningen den 31 December. Ick en kan niet naet laten U.E. mede deelachtigh te maecken onse groote blijdschap en vreugde, over het overwinnen en veroveren van de stercke en by nae onoverwinnelijcke Fortresse Coeverden. Op voorleden Dingsdagh zijn hier uyt gemarcheert 1000 Man te Voet, onder den Heer Oversten Luyten[ant] Eybergen en Major Wilder, ende 5 Compagnien Ruyters en 2 Compagnien Dragonders, onder het Commando van den Heer Joan Sickinga, dese t'samen uytmackende omtrent 1500 Mannen zijn gemarcheert naer Coeverden, zijn Donderdagh Avont tot Daelen gekomen ende Krijgsraet gehouden, en geresolveert in de Name Godes 's Morgens vroegh de Fortresse aen te tasten op drie plaetsen te gelijk, gelijk oock is geschiet, en hebben haer mede gebrachte drie Biesbruggen te gelijk overgebracht.'¹⁹⁵

Ook dit verslag gaat op opgetogen toon voort, compleet met allerlei details over de inname van het kasteel en de aantallen munitie die Von Rabenhaupt en zijn troepen daar aantreffen.

Het nieuws uit de krant was dus niet het eerste nieuws dat de dagboekauteur over de herovering van Coevorden bereikte. Maar welke nieuwsbron kan het dan wel zijn geweest? Naast de al genoemde gedrukte stukken over Coevorden: het *Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen Coeverden*, in druk uitgebracht door Markus Doornick (of Marcus Willemsz Doornick) en het *Waerachtigh Bericht van 't Overgaen van Koeverden*, gedrukt door A. Panhuysen voegde hij ook *Afbeelding en kort verhaal hoedanigh de sterkte Koeverden toe*, ook in druk uitgebracht door Markus Doornick.¹⁹⁶ We kunnen een aardige gok

¹⁹⁴ *Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant*, d.d. 7 januari 1673 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680144:mpeg21:p002>.

¹⁹⁵ *Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant*, d.d. 7 januari 1673. Daelen = Dalen, een dorp ca. 5 km ten noorden van Coevorden.

¹⁹⁶ *Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen COEVERDEN. Groeningen den 31 December. 1672.* (Amsterdam 1673) en *Waerachtigh Bericht Van 't Overgaen van KOEVERDEN Groningen den 20/30 December*

wagen over waar de dagboekauteur naar verwijst als hij vermeldt dat hij ‘zoekere tijdinge’ heeft ontvangen. De laatste kunnen we op basis van de afbeelding die is toegevoegd uitsluiten als nieuwsbron voor de dagboeknotitie op 5 januari 1673. Er staat een nieuwsprent op afgebeeld van de belegerde stad.¹⁹⁷ Dan blijven de eerste twee over als mogelijkheid. Beide auteurs hebben gebruik gemaakt van informatie uit Groningen en gebruiken - gezien de aanhef ‘Myn Heer’ - een afschrift van een brief of het briefmodel.

Het uitgeven van drukwerk met tekst en afbeelding diende een commercieel doel: uitgevers en drukkers wilden het graag aan de man brengen. Waarschijnlijk kwam zo’n stuk waarin tekst en beeld werden gecombineerd pas geruime tijd na de gebeurtenissen zelf beschikbaar. Het kostte meer tijd een afbeelding te drukken. Door het gebruik van het beeld werd het drukwerk wel een stuk aantrekkelijker om te kopen, zowel voor degenen die konden lezen als voor hen die dat niet konden. De prent geeft een historische en visuele weerspiegeling van de werkelijkheid weer. De militaire gebeurtenis van de belegering en herovering van de vestingstad is erop in beeld gebracht. Om het effect van kennis over de gebeurtenissen en de stad Coevorden te versterken wordt het beeld nog eens onderstreept door de legenda, waarin de namen van kerken, poorten en het kasteel zijn opgenomen. Door van de afbeelding een soort stripverhaal te maken met de chronologische verhaallijn in één beeld werd het bereik groter. Ook voor wie niet kon lezen was dit aantrekkelijk drukwerk om te kopen. Daarnaast vergrootte het gebruik van beeld de geloofwaardigheid, omdat het de ‘lezer’ het gevoel gaf zelf ooggetuige te zijn geweest of op zijn minst dat de prentenmaker dat was.

Conclusie

Uit de analyse van het nieuws over Coevorden zijn een aantal conclusies te trekken. Om zijn bronnen te beoordelen gebruikte de dagboekauteur verschillende strategieën. Hij geloofde in eerste instantie niet dat het nieuws dat hij hoorde op waarheid was gebaseerd. Wel merkte hij op dat de volgende dag nog steeds hetzelfde gerucht de ronde deed. Pas toen het voor de derde keer werd herhaald raakte hij voldoende overtuigd, hij had meerdere berichten nodig

1672. (Amsterdam 1672) en *Afbeelding / en kort Verhaal / Hoedanigh de Sterkte KOEVERDEN, Door het Guarnisoen van Groeningen, stormenderhandt is ingenomen. Den 30 December, 1672* (Amsterdam 1673).

¹⁹⁷ De nieuwsprent afgebeeld op het gedrukte verslag van Marcus Doornick wordt door F. Muller toegeschreven aan Romeyn de Hooghe (<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358897>) en gedateerd in 1673. De prent is ook gebruikt in de uitgave van een boek van de hand van Doornick getiteld *Afbeelding, en Kort Verhaal Hoedanigh de Sterkte Koeverden Door Het Guarnisoen Van Groeningen, Stormenderhandt is Ingenomen, Den 30 December, 1672* uit 1673. De ets toont opvallende gelijkenissen met een olieverfschilderij van Pieter Wouwerman over dezelfde gebeurtenis (<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.6598>).

om te vertrouwen op de juistheid ervan. In dit geval betrof de derde keer gedrukt bewijs dat hij onder ogen kreeg. Het blijft ongewis of hij ook geloof had gehecht aan het nieuws als hij het de derde keer opnieuw mondeling te horen had gekregen, maar gedrukt nieuws geeft hier de doorslag voor de bevestiging dat het bericht waar was.

Daarnaast kunnen we uit de datering van de notities in zijn *daghregister* en de meldingen in de diverse gedrukte nieuwsuitingen opmaken dat op het moment dat hij de gedrukte bevestiging ontving op donderdag 5 januari 1673 de krant het nieuws nog als onzeker vermeldde. De ‘brieven’ zijn eerder. Dat wil nog niet zeggen dat de krantendrukker het nieuws later te zien kreeg. Abraham Casteleyn had immers vaste verschijningsdata en hij kon het nieuws pas drukklaar maken op het moment dat hij het ontving. De pamflet- of briefschrijvers konden sneller werken: zij behandelden maar één thema en dat nieuws werd eenzijdig gedrukt. Dat kon op elk moment in de roulatie worden gebracht. We kunnen niet uitsluiten dat de dagboekschrijver en de krantendrukker tegelijkertijd kennis hebben genomen van de gedrukte brieven. Wat uit het voorbeeld in elk geval blijkt is dat er niet één dominant medium bestond voor nieuws. Naast het gesproken woord waren kranten, brieven en pamfletten van belang voor het brengen van nieuws. De dagboekschrijver combineerde en vergeleek de meldingen die hij uit de verschillende bronnen kreeg om het nieuws en de geloofwaardigheid ervan te verifiëren. Deze methode gebruikte hij niet alleen voor het nieuws uit Coevorden. Zijn aanpak keert steeds opnieuw terug in het dagboek.

De dagboekauteur lijkt nog het meeste vertrouwen te stellen in de kranten die hij las. Voor ander drukwerk maakt hij telkens opnieuw zijn eigen afwegingen. Zijn oordeel pakt hier vaker negatief uit. Opvallend is dat dat niet alleen opgaat voor pamfletten van bedenkelijk allooi, maar ook voor overheidsdrukwerk. Het ging er dan niet zozeer om of hij geloofde wat de stedelijke overheid beweerde, maar of hij het er al of niet mee eens was. In dit geval lijkt zijn politieke overtuiging mee te spelen, waarover meer in het volgende hoofdstuk.

De zender gebruikte ook strategieën. Niet alleen om de betrouwbaarder over te komen bij de lezer, maar ook om zelf het nieuws te verifiëren. De krantendrukker deed dat uitgesproken door in het nieuwsitem zijn twijfel te uiten en te verwijzen naar eerdere keren dat iets niet bleek te kloppen. Casteleyn drukte nieuws met goeddeels dezelfde informatie maar uit verschillende bronnen afkomstig onder elkaar af. Lezers konden dit soort afwegingen die ze zelf ook hanteerden makkelijk herkennen. Dit kan mede de goede reputatie van de krant verklaren. Drukkers van overig drukwerk hadden weer andere manieren om geloofwaardig over te komen. Zij gebruiken de briefvorm, noemen hun stuk ‘pertinent’ of

‘waerachtig’ of gebruikten beeldmateriaal ter ondersteuning van hun boodschap. Bij het beeld werd een legenda geplaatst, wat het gevoel moest versterken dat de prentenmaker zelf ooggetuige was geweest. Het gaf de kijker het gevoel erbij te zijn geweest.

Hoofdstuk 4 De invloed van het nieuws

Nadat in de vorige hoofdstukken de leefwereld van de schutter, het nieuws in het dagboek en zijn beoordeling van het nieuws ter sprake zijn gekomen zal ik in dit hoofdstuk ingaan op de invloed van het nieuws. Wat beoogden de diverse verspreiders van nieuws, de auteurs, opdrachtgevers en drukkers te bereiken met hun nieuwsuitingen en welke uitwerking hadden ze op de schutter en het politieke en maatschappelijke leven in de stad? De nadruk zal liggen op de stukken die de dagboekauteur heeft toegevoegd of waarvan hij overduidelijk kennis heeft genomen en de manier waarop hij daarvan verslag legt in zijn dagboek. Aan bod komen thema's die hem na aan het hart lagen, die breed werden uitgemeten in het nieuws en die de gemoederen in beroering brachten.

De verhoudingen binnen Amsterdam

‘Vandaag zijn veele van de borgerije bij de heeren Borgermeesteren geweest en hebben versogt te weten of haar intentie was om dese stad te helpen defenderen, dan of zij gesint waren in capitulatie met Frankrijk te treden, waarop goede woorden maar geen uitslag kregen, en is doen dese nevenstaande notificatie gepubliceert, maar had geen credyt.’¹⁹⁸

Bovenstaand citaat noteerde de schutter op 29 juni 1672 in zijn dagboek. Het geeft een indruk van de manier waarop burgers (en schutters) van de stad Amsterdam hun zorgen uitspraken bij de stedelijke autoriteiten en hoe die daarop reageerden. In het voorafgaande stemden twintig magistraten van het stadsbestuur vóór en zestien tegen de capitulatie aan Frankrijk. Slechts tegengehouden door een op handen zijnde opstand kon het stadsbestuur bewogen worden niet tot capitulatie over te gaan. De zestien tegenstemmers dreigden namelijk hun stem kracht bij te zetten door de schutters die beneden de wacht hielden boven te halen om ‘assistentie’ te verlenen. Volgens de schutter werd hier de kiem gezaaid voor ‘alle tweedragten en moeylijkheeden tussen de magistraat en burgerij daarna van tijt tot tijt voorgevallen.’¹⁹⁹

De auteur maakt niet duidelijk of hij zelf aanwezig was bij bovengenoemde bijeenkomst, met hoeveel personen ze waren en ook gaat hij niet nader in op aard en inhoud

¹⁹⁸ SA, d.d. 29 dito (juni) Woensdag (1672).

¹⁹⁹ Ibidem, d.d. 26 Junij, Sondag (1672).

van de ‘goede woorden’. Wat wel duidelijk wordt is dat ‘veele’ burgers niet veel vertrouwen hadden in de vroedschap. Zij leefden in onzekerheid over de voornemens van het stadsbestuur en vroegen zich af hoe zij zich zouden opstellen als het erop aankwam en de Fransen voor de poorten stonden. Dezelfde dag nog kwam er een antwoord op de vragen in de vorm van een aanplakbiljet aan de gevel van het stadhuis gedrukt door de stadsdrukker. In de bewuste ‘nevenstaande notificatie’ waar de schutter naar verwijst staat te lezen dat de stadsbestuurders Amsterdam op alle mogelijke manieren zullen verdedigen en beschermen. Vervolgens gaat het bericht in op de voedselvoorraden die in de stad in ruime mate aanwezig zijn en dat het vanaf heden verboden is om graan uit te voeren of aan de vijand ter beschikking te stellen.²⁰⁰

Het hoeft ons niet te verbazen dat de schutter deze notificatie beoordeelde als ongeloofwaardig, zonder krediet. Er bestond een algeheel wantrouwen ten opzichte van stadsbestuurders, ingegeven door de angst dat zij de stad zouden ‘uitverkopen’ aan de Franse vijand. En voor het verdedigen van een stad was veel meer nodig dan zorgen dat er voldoende levensmiddelen voorradig waren. Veel inwoners van de stad zagen het dan ook als een gebruikelijke reactie van de magistraat. Deze gebeurtenis werd niet alleen door de schutter vermeld. Ook in de OHC van een dag later, op 30 juni 1672, staat te lezen wat de stedelijke overheid beoogde:

‘Amsterdam den 29 Juny. Als van daegh heeft de Magistraet alhier ter Puye van ’t Stadhuys gepubliceert, hoe dat haer Achtbaerheden, ten overstaen van de 36 Raden, in dese Conjunction van tijden hadden geresolveert ende vast gestelt, dese Stadt te defenderen ende te maintineren tegen alle de quade Desseynen van onse Vyanden, daer by op te setten Goedt ende Bloedt, ofte wat sy daer toe sullen kunnen contribuieren, met vertrouwen, dat de goede Ingesetenen en Borgerye gelijcke getrouwigheydt sullen bewijsen; te meer, dewijl dese Stadt van alle Voor-raedt in overvloed is voorsien; en omme ’t selve te meer te verseeckeren, hebben hare hooge Achtbaerheden wel scherpelijck verboden den Uytvoer van eenigh Graen, als met expes content van haer Achtbaerheden.’²⁰¹

²⁰⁰ Schaep, D., *NOTIFICATIE*. (Amsterdam 1672). Zie voor de transcriptie bijlage 3.

²⁰¹ *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant*, No. 26, d.d. 30 juni 1672 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927684:mpeg21:p002>.

Drukker Abraham Casteleyn veroorloofde zich ten opzichte van het origineel enkele vrijheden en gaf de notificatie in eigen bewoordingen ingekort weer. Over de reactie van de Amsterdamse bevolking op de notificatie deed hij verder geen mededelingen.

De rol en invloed van de schutters

Lang werd de rol van schutters als passief beoordeeld of werden ze slechts als verlengstuk van het stadsbestuur gezien. Maar de gebeurtenissen in 1672 loochenen die ideeën. De schutters in de meeste Hollandse steden zagen zichzelf als de ruggengraat van de stedelijke burgerij. Ze waren zeker geen volgzame of slaafse nalopers van hun officieren of van de stadsbestuurders.²⁰² Dat is ook in het dagboek terug te zien. De schutter voegt regelmatig brieven en verzoeken van schutters in andere steden aan zijn dagboek toe, waaruit blijkt dat de magistraat buigt voor hun wensen.

Een voorbeeld betreft een ‘versoeck’ van 8 juli 1672 van de burgers van Rotterdam dat is ingewilligd door de vroedschap aldaar. In het stuk dat de vroedschap heeft laten opstellen en drukken staan zeven artikelen met eisen van de Rotterdamse burgers die vervolgens zijn ingewilligd door de ‘Heeren Burgermeesteren ende Vroedtschappen desser Stede’.²⁰³ En die eisen gingen ver: zittende bestuurders die de burgers ‘suspect’ zijn moeten aftreden en nieuwe die ‘aengenaem’ zijn moeten in hun plaats worden geïnstalleerd. Daarnaast dienen enkele heren in bewaring te worden gesteld, bedingen de eisers inzage in wat is afgesproken met de Engelsen en gaan gedeputeerden naar de prins om de nieuwgekozen vroedschap vast te stellen.²⁰⁴

Niet alleen de Rotterdamse schutters komen in actie. Ook die uit Amsterdam komen met enige regelmaat in opstand tegen de gevestigde orde. Dat blijkt uit de kwestie met de sleutels van de stad. Elke compagnie sluit ’s avonds de stadspoorten in zijn eigen wijk en brengt vervolgens de sleutels naar de dienstdoende burgemeester.²⁰⁵ Maar er bestaat onenigheid waar ze die sleutels in bewaring moeten geven. Volgens burgemeester Lambert van Reynst volstaat het dat de stadssleutels op zijn huisadres aan de knecht worden overgedragen. De schutters willen dat niet. Zij vinden dat de burgemeester de sleutels hoogstpersoonlijk op het stadhuis in ontvangst moet nemen. Complicerende factor is dat de

²⁰² Knevel, 338-9.

²⁰³ Hier moet waarschijnlijk gelezen worden burgers én schutters, want in artikel II wordt gesproken van ‘genoemde Persoonen uyt de Burgerye en Krijghs-raedt’.

²⁰⁴ Couwenhove, A., *VERSOECK Van de BURGERYE tot ROTTERDAM Aen de E.E. Heeren Burgermeesteren en Vroedtschap der selver Stede. Toegestaen en gepubliceert den 8. July 1672* (z.p. 1672).

²⁰⁵ De burgemeesters vervullen deze taak bij toerbeurt. Zie ook Knevel, 220 en Wagenaar, *Amsterdam*, 635-6.

schutters sommige burgemeesters wantrouwen, zoals op 26 juni blijkt als leden van de compagnie van kapitein Witsen in discussie gaan met Van Reynst en hem toevoegen dat ‘hij bij de burgerij zeer zuspact was’.²⁰⁶ De schutters zijn bang dat hij de stad aan de Fransen wil uitleveren.

Op 3 augustus steekt het probleem opnieuw de kop op. De schutter wijdt een uitgebreid verhaal van maar liefst vier dichtbeschreven dagboekpagina’s aan de perikelen en onlusten. Ditmaal is het de beurt aan burgemeester Van der Pol die de sleutels in ontvangst moet nemen. Ook Van der Pol wil de sleutels thuis ontvangen, maar verschillende compagnieën komen daartegen in opstand. Op diverse plekken vinden opstootjes plaats van zowel schutters als burgers. Binnen de compagnie van de dagboekauteur levert het ook tweestrijd op: de schutter weigert de orders uit te voeren van zijn meerdere. Kapitein Berewouts zegt dat de sleutels bij de burgemeester thuis moeten worden afgeleverd, maar sommige van zijn ondergeschikten zijn het daarmee niet eens. Berewouts vindt dat het respect van de burgemeester moet worden hersteld. Wie dat niet wilde kon naar huis gaan. Daarop gaat de schutter in discussie met zijn kapitein en zegt:

‘wij willen u tegen vijanden gehoorzaam zijn, maar niet tegen onze eygen burgers vechten’.

Na veel vijven en zessen brengen ze de sleutels toch bij Van der Pol thuis. Maar daarmee is de kous niet af, want een dag later ontbiedt de kapitein zijn compagnie en spreekt zijn onvrede over hen uit. Hij zegt ‘dat hij liever hondeslager zijn als zoo Capitein weesen’.²⁰⁷

Van al deze onlusten verschijnt niets in de kranten.²⁰⁸ De schutter voegt ook geen pamfletten toe over dit nieuws.²⁰⁹ Werd hierover niets gepubliceerd of komt het doordat de schutter het onnodig vond omdat hij het nieuws uit de eerste hand heeft en zelf heeft

²⁰⁶ Lambert Reijnst (1628-1679), burgemeester van Amsterdam. Werd in 1672 uit zijn ambt gezet. Zie: http://resources.huylgens.knaw.nl/retroboeken/vdaa/#source=aa_001biog19_01.xml&page=298&view=imageP&accessor=accessor_index&accessor_href=accessor_index%2Findex_html%3FSearchSource%253Auf-8%253Austring%3Dreijnst&size=789 Zie ook: Wagenaar, 635-6.

²⁰⁷ SA, d.d. 3 Augusty Woensdag beedagh en 4 Augusty Donderdagh.

²⁰⁸ In Delpher is geen krant beschikbaar van 3 augustus 1672 en ook kranten die later verschijnen (OHC van 6 aug. en de AC van 9 aug. 1672) maken geen melding van deze gebeurtenissen.

²⁰⁹ Rond deze datum voegt hij geen nieuws toe. Van ervóór dateert deze brief van Pieter de Groot, *MISSIVE Van d’Heer PIETER de GROOT, Aen haer Ed. Groot Mog. de Staten van Hollandt en West-Vrieslant, wegens sijn vertreck uyt dese Landen* (Antwerpen 1672) en van daarna is het eerste drukwerk pas weer van 20 augustus: A. Pots, *SENTENTIE van den Hove van Hollant, en West-Vrieslant, Tegens Mr. Cornelis de Wit. Oudt Burgermeester der Stadt Dordrecht, &c. Gepronuncieert den 20. Augusti, 1672* (z.p. 1672).

meegemaakt? Dit blijkt niet uit het dagboek, maar wel wordt duidelijk dat de schutters een actieve politieke rol speelden binnen de stad.

De informatieoverdracht vond veelal mondeling plaats, zoals blijkt uit de dagboekantekeningen. Officieren kwamen bij de schutter aan huis om hem nieuws mee te delen, hij kreeg informatie in de herberg *De Karseboom*²¹⁰ of onderweg buiten op straat. Soms miste de schutter ook informatie zoals wanneer hij de uitnodiging voor een vergadering van ‘eenige voorname’, ontevreden burgers in herberg *De Goude Zon* op de Nieuwendijk afsloeg.²¹¹ Deed hij dat met opzet? Vond hij die bijeenkomst te subversief of te riskant? Uit de bronnen blijkt dat dit soort afspraken regelmatig voorkwamen. Tijdens het doelenlopersoproer in september 1672 vonden herhaaldelijk bijeenkomsten plaats in herbergen of bij schutters thuis.²¹² De onvrede werd besproken, afspraken over acties werden gemaakt, rekestes opgesteld, pamfletten geschreven en handtekeningen of geld ingezameld. De vergaderingen verliepen niet altijd even ordelijk en er deden zich geregeld interne twisten voor.²¹³

Willem III en Orangisme

De dagboekschrijver was geïnteresseerd in de politieke en militaire gebeurtenissen om hem heen. Opvallend is de aandacht die hij schenkt aan Willem III, die in februari 1672 tot

²¹⁰ SA, d.d. Woensdag 3 Augusty beedagh. In Jan Peppelenbos' *Het groot toneel van verwarringen* over het jaar 1787 wordt herberg 'de Karsseboom' ook wel een koffiehuis genoemd, waar de 'magistraten die zich de achtbare schutterij of burgerij noemden' bijeenkwamen. En in Dirk Meland Langeveld's *Handelingen van het Committé revolutionair in Amsteldam* houdt het comité zitting in de herberg. Het is de plaats waar patriotten bij elkaar komen. In *Jenever en wind: leven en werk van Robert Hennebo (1686-1737)* van Schelvis en van der Vloed figureert herberg de Karsseboom als uitvalsbasis voor het geval 'Het Fransche Koffi-huys' te vol was. Een gedeelte van de 'Speelders van de Commedie' zaten dan in 'de Karsseboom', het gewone volk in een kamer apart, de 'heeren van fatsoen' boven op een kamer. Mensen van nog groter fatsoen zaten in herberg 'de graaf van Hollant'. Het boek handelt over Robert Hennebo die leefde van 1686-1737 en in 1719 hospes (waard, herbergier) van 'De vergulde Karsseboom' is, maar de omschrijving zegt iets over het - niet al te hoogstaande - karakter van de herberg. Er zouden in de achttiende eeuw windhandelaren bijeen komen, 54-55. Er bestaat nog een foto van het terras van de herberg van C.J. Hofker uit 1936. Het etablissement is dan veranderd in een café-restaurant. Zie ook: Maarten Hell, 'Trade, transport and storage in Amsterdam inns (1450-1800)', *Journal of Urban History* 40:4 (2014) 742-761, aldaar 753; er bestond niet alleen een hiërarchie tussen kroegen, maar ook binnen. Er waren kamers bestemd voor bezoekers van verschillende komaf.

²¹¹ SA, d.d. 10 Woensdagh (Augustus 1672).

²¹² Het enige gedrukte stuk uit de periode tussen 23 augustus en 13 november, waarvan geen dagboeknotities zijn overgeleverd is het gedicht 'Stock in 't Hondert' d.d. 11 september. Het is niet duidelijk of dit stuk ooit door de schutter is bijgevoegd: het staat wel op microfiche en zit ook – zowel handgeschreven als gedrukt – bij het origineel, maar het is niet met potlood genummerd zoals de overige gedrukte en gemicroficheerde stukken en er is geen dagboekantekening van. Mogelijk heeft de schutter het stuk achteraf toegevoegd. Zie ook Knevel, 338-340.

²¹³ Ibidem, 339-342.

legeraanvoerder (kapitein-generaal) werd benoemd. Later in hetzelfde jaar werd hij tevens tot stadhouder benoemd. Die functie was niet onomstreden want in strijd met het Eeuwig Edict.²¹⁴ De Republiek had een stadhouderloze periode achter de rug die was ingegaan na de dood van Willem II in 1650. Deze Oranje had zich tot een soort dictator ontpopt en toen hij overleed schafte de provincie Holland de functie van stadhouder meteen af met in haar kielzog de andere gewesten die Willem II als stadhouder hadden. In Groningen en Drenthe volgde Willem Frederik van Nassau-Dietz Willem II op. Maar in de overige gewesten was er lange tijd geen constitutioneel hoofd. In de provincie Holland werd Johan de Witt in 1653 als raadspensionaris aangesteld.²¹⁵

Het bijzondere van de plaats en positie van Willem III binnen de Republiek in 1672 en tekenend voor het staatsbestel was dat hij niet overal dezelfde positie bekleedde. Hij was weliswaar voor de hele Republiek legeraanvoerder, maar voor zijn functie van stadhouder gold dat niet. Die was omstreden en betwist. Toen in 1672 de oorlog uitbrak kwam er een hernieuwde roep om een leider. Op 27 juni meldt de schutter dat de prins van Oranje tot stadhouder van Dordrecht was verklaard en dezelfde avond ook in Rotterdam, Gouda, Haarlem en Delft. Hij voegde daarvan bewijsstukken toe: de *Copie van een Brief uyt Dordrecht* en een *Missive uyt Rotterdam. Van den 30 Juny 1672*.²¹⁶ In het eerste stuk staat vermeld dat Dordtse schutters bij wijze van viering de vlag uithingen. Iets wat de dagboekschrijver zelf op 2 juli 1672 ook zou doen:

‘de borgers hebben het gemeender hand gedaen, latende een Prince Vlagge van den grooten Tooren af waeyen van drie ellen lang en anderhalf elle breed, en wilden haer geweer niet afleggen of ’t moest soo wesen.’²¹⁷

In de tussentijd legde de dagboekschrijver zijn oor te luister bij de geluiden die hij in de stad hoorde, het ‘murmurerende’ volk. Onder hen zo’n 200 kooplieden en andere burgers die hun zorg uitspraken bij de aanvoerders - ‘Collonellen’ - van de schutters dat ze vreesden dat de stad uitgeleverd werd aan de Fransen en dat de verdediging niet snel genoeg ter hand werd genomen. Ze klaagden daarbij over de te trage opstelling van de kanonnen, dat er te weinig munitie was, dat de schutters niet op hun taak waren voorzien, ze met te weinig en te

²¹⁴ Een geheim bijvoegsel van de *Akte van Seclusie* bij de Vrede van Westminster (1654), gesloten tussen Johan de Witt en Oliver Cromwell.

²¹⁵ Ebben, ‘Een wankel evenwicht’, 47-67. Willem Frederik was toen al stadhouder van Friesland.

²¹⁶ *Copie van een Brief uyt Dordrecht* (z.p. 1672) en *Missive uyt Rotterdam. Van den 30 Juny 1672*. (z.p. 1672).

²¹⁷ Citaat uit *Copie van een Brief uyt Dordrecht* (z.p. 1672).

zwak waren en dat 's nachts sommige poorten van de stad open bleven. Zij maakten een vergelijking met de situatie in 1650 onder Willem II. Volgens de kooplieden verzetten de schutters destijds net zoveel werk in één dag als nu in twee weken. De schuttersofficieren probeerden de gemoederen weer te sussen, maar slaagden daar maar matig in, want 'dit gaf gantsch geen genoegen aan de burgerije en zijn al morrende na huys gegaan'.²¹⁸

Gesteund door goed nieuws uit Zeeland over het afslaan van een Franse aanval op Aardenburg besloot ook de Amsterdamse 'Raad' een resolutie aan te nemen waarbij Willem III het stadhouderschap verkreeg van de provincie Holland.²¹⁹ Bij het vernemen van dit bericht hing de schutter eigenhandig een oranje vaandel aan het wachthuis. Zijn voorbeeld vond navolging, want nog dezelfde avond hingen leden van een andere compagnie de oranje vlag uit in de top van de Oudekerkstoren. Nog een dag later, op 3 juli, werd in 's Gravenhage door de Staten van Holland en West-Friesland een akte van mortificatie van het Eeuwig Edict getekend en een resolutie aangenomen om Willem III tot stadhouder te verkiezen.²²⁰ In Den Haag kon dit feit worden gevierd op 9 juli 1672. In Amsterdam liet zijn intocht nog op zich wachten. De prins bezocht de stad uiteindelijk van 12-15 augustus 1672 en werd daarbij feestelijk onthaald en na afloop uitgeleide gedaan.²²¹

Te Velde betoogt dat het Orangisme zich juist in de eerste stadhouderloze periode kon ontwikkelen als vlaggenschip van de oppositie, omdat de Oranjes op politiek vlak waren uitgeschakeld. In naam van Oranje werden regenten opgeroepen de oude orde te herstellen. Daar hoorde de symboliek van de kleur oranje bij, het roepen van leuzen, tonen van onvrede en uiten van verzet.²²² Schutters hadden verschillende motieven voor hun prinsgezindheid. De hoop op militaire successen speelde mee, net als de verwachting dat hij na legeraanvoerder ook stadhouder zou worden.²²³ Religie was ook een beweegreden. Polmann plaatst het ontstaan van het Orangisme in de tijd van de Bestandstwisten waar theologische en politieke kwesties verweven raakten. De religieuze identiteit werd verbonden aan de Oranjes.

²¹⁸ SA, d.d. (dito Donderdag) 30 juni 1672.

²¹⁹ De Huybert, *COPIE Ed. Gr. Mo. Heeren*. De 'Raad' is de gemeenteraad of de vroedschap.

²²⁰ Iacobus Scheltus, *ELECTIE van Syne Hoogheydt Den Heere Prince van Oraigne (tot Stadthouder, Capitein Generael ende Admirael, soo te Water als te Lande)* en *Mortificatie van 't EEUWIGH EDICT*, d.d. 3 juli 1672.

²²¹ Zie de nieuwsprent van Romeyn de Hooghe die aan deze gebeurtenis is gewijd. De voorstelling toont een ruitportret van Willem III als stadhouder en kapitein-generaal van de Verenigde Nederlanden, met hoed. De prins is afgebeeld tussen standbeelden van zijn voorgangers genummerd 1-4. Links: Willem van Oranje en prins Maurits. Rechts: Frederik Hendrik en Willem II. Onderaan een voorstelling van de uittocht van Willem III te Amsterdam op 15 augustus 1672. Zie: <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.336481>, geraadpleegd op 6 april 2016 en Afb. 4.

²²² Te Velde en Haks, *Oranje onder*, 7-10. Het orangisme vond haar oorsprong in de populariteit van Willem van Oranje en zijn zoon Maurits van Nassau.

²²³ Knevel, 339 en 366.

De prins zou van geboorte bepaalde rechten hebben en als die geschonden werden riep dat de toorn van God op. De prins werd als protestantse bondgenoot gezien in de strijd tegen de katholieke Fransen. Alhoewel hierbij rekening gehouden moet worden met de sterke interne verdeeldheid tussen de verschillende protestantse facties en richtingen binnen de Republiek.²²⁴

Onvrede over het Amsterdamse overwicht in de Generaliteit kon ook een motief zijn, al kunnen we aannemen dat die grond in Amsterdam zelf niet geldig was, maar leefde onder de burgers van andere steden in de Republiek. Zie ook de zinsnede ‘voor zoo veel de stad van Amsterdam aangink op te dragen’ in verband met de benoeming van Willem III als stadhouder. Een grond voor oppositie tegen de Staatsgezinden betrof de verontrusting over de oligarchisering van het patriciaat. Daarnaast kon ook nog meespelen dat burgers in de verwachting leefden dat de prins hen materieel en politiek zou begunstigen als ze hem steunden. Of ze twijfelden over De Witts alliantie-politiek, die ze teveel op Frankrijk vonden gericht. Angst dat de regenten de stad zouden overleveren aan de Fransen speelde zeker mee. De overgave van de stad Utrecht was daarbij een afschrikwekkend voorbeeld voor de inwoners van Amsterdam. Utrechtenaren hadden de bijnaam ‘sleuteldragers’ gekregen om aan te geven dat ze zich te snel hadden overgegeven aan markies de Rochefort.²²⁵

Uit zijn aantekeningen en het toegevoegde drukwerk spreekt de sympathie van de schutter voor Willem III. Het is zijn wens in het gevlug te komen bij de prins. Als ‘zijn Hoogheyt’ aan het eind van zijn vierdaagse bezoek in augustus 1672 de stad weer verlaat en 24 compagnieën schutters hem uitgeleide doen vermeldt de dagboekauteur met enige trots:

‘..en alsoo wij vrij wat uitstekender waren in kleding als de andere compagnien, zoo viel het oog van zijn Hoogheyt na ons toe, ons zeer minnelijk groetende, waarop wij vive Orange riepen en passeerden ons voorbij de poort uit.’²²⁶

²²⁴ Judith Pollmann, ‘Schuilen onder de vleugels van Oranje. Over de wortels van het orangisme 1600-1618’, in: Velde, Henk te en Donald Haks, *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 27-45, aldaar 44-45.

Salomons, ‘De rol van de Amsterdamse burgerbeweging, 198-219, aldaar 203.

²²⁵ Panhuysen, 400 en Salomons, 198-219, aldaar 203.

²²⁶ SA, d.d. Maandagh 15 augustus 1672.

Afb. 4. Fragment uit: Romeyn de Hooghe, *Wilhem Henrick Prins van Oranje van Nassou etc. (...) Gedenck-teecken hoedanich zyn hoogheyt de hr. Prins van Oranje en Nassou etc. als stadt-houder door de hr. burgermeesteren cavallery, en manhafte schutters der stadt Amsterdam aldaer, den 12 Augusty 1672 ingehaelt, en den 15 dito uytgeleyt is*, gravure en ets, 47,5 x 57,4 cm., 1672, Marcus Willemsz. Doornick, Amsterdam, Rijksmuseum.

De moord op de gebroeders De Witt

Op zaterdag 20 augustus kan de schutter nog melden dat ‘niets van merite voorgevallen’ is.²²⁷

Maar op zondag 21 augustus:

‘[...] bekomt men de tijdinge uyt den Haag van gisteren van het ombrengen van de Ruwaard van Putten en mr. Jan de Wit, gewesene Raatpensionaris van Hollandt, zijnde hetselve aldus voorgevallen, gelijk mij door sr. Nicolaas van Toor, die van ’t eerst tot het laast daar bij is geweest, is verhaalt...’²²⁸

Genoemde Van Toor vertelt de schutter het hele verhaal over de gebeurtenissen rondom de gebroeders de Witt. Hij begint met de officiële uitspraak van het hof waarbij Cornelis de Witt al zijn functies verliest en verbannen wordt uit de provincies Holland en West-Friesland.²²⁹

Vervolgens vertelt Van Toor over de vrijlating van de barbier Tichelaar (de schutter schrijft *Tekkelaar*) die geruchten had verspreid als zou Cornelis de Witt een moordaanslag op Willem III hebben beraamd. Hij vervolgt met de komst van Johan de Witt naar de Gevangenpoort om zijn broer op te halen en besluit zijn verhaal met de daarop volgende lynchpartij van het

²²⁷ ‘Niets is voorgevallen’ is nogal sterk uitgedrukt, want in de hierop volgende zinnen meldt hij dat een wachtloper per ongeluk makelaar Cloek heeft doodgeschoten terwijl hij op het ‘zeekreet’ (secreet of wc) van het wachthuis zat.

²²⁸ SA, d.d. 21 Aug[ustu]s Zondagh (1672).

²²⁹ Hij citeert dit vonnis letterlijk in zijn dagboek: A. Pots, *SENTENTIE van den Hove van Hollant* (z.p. 1672). Deze uitspraak van het hof verschijnt later ook letterlijk in de OHC van 23 augustus 1672, gevolgd door een verslag van de gebeurtenissen rondom de moord. Zie: "*Oprechte Haerlemsche courant*". Haerlem, 23-08-1672, p. 1. Geraadpleegd op Delpher op 04-07-2016, <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927753:mpeg21:p002>.

tweetal. Als bewijsmateriaal dat hij als ooggetuige aanwezig was toont Van Toor door hem zelf meegebrachte stukjes stof van het hemd en de borstrok van Johan de Witt.

Over de schokkende gebeurtenissen in 's Gravenhage voegt de dagboekschrijver geen kranten in, maar wel pamfletten. Op welk moment die verschillende stukken precies verschenen wordt niet helemaal duidelijk. De auteur heeft ze bij elkaar aan zijn beschrijving toegevoegd: 'Hiernevens gaan wel de pertinente tijdinge tot nogh toe daar van in druk uitgegaan'.²³⁰ Bijzondere vermelding verdient de sententie van Cornelis de Witt. Van Toor vertelt de schutter dat de sententie op de Haagse gevangendoor in het openbaar is uitgesproken. De schutter vermeldt woord voor woord de hele sententie zoals later opgetekend door griffier van het Hof van Holland en West-Friesland Adriaen Pots:

'Des morgens wiert op de gevangendoor gepronunc[ieer]t de sententie over de Ruwaart van Putten, luidende deselve van woort tot woort als volgt'²³¹

Pots vermeldt de datum van de rechterlijke uitspraak, namelijk 20 augustus 1672. Dat zo'n uitspraak heel snel in druk kon verschijnen blijkt uit de opmerking die de schutter na zijn citaat geeft: 'De sententie was ondertussen mede in druk en onder de burgers in handen geraakt'.²³²

Veel tijd zat er dus niet tussen de uitspraak en het officiële in druk uitgebrachte vonnis. Het origineel werd door Jacobus Scheltus, 'ordinaris drukker' in dienst van het Hof uitgebracht.²³³ Maar het stuk was blijkbaar erg gewild, want er werden diverse kopieën van gedrukt, verspreid en te koop aangeboden. Het exemplaar dat in het bezit kwam van de schutter is ook aan de keerzijde bedrukt met een 'Missive uyt den Haagh.' In deze 'brief' wordt verhaal gedaan van de gebeurtenissen. Het stuk is niet ondertekend en er staat geen drukker op vermeld.²³⁴ Het heeft er alle schijn van dat de dagboekauteur in eerste instantie

²³⁰ SA, d.d. 21 Aug[ustu]s Zondagh (1672).

²³¹ SA, Ibidem.

²³² Ibidem.

²³³ Jacobus Scheltus was niet alleen drukker van het Hof van Holland, maar ook van de Staten Generaal, 's *Lands Drucker* en in dienst van de prins van Oranje. Daarnaast werkte hij blijkbaar voor het Engelse hof. Zie ook Louis Ph. Sloos, red., *Warfare and the Age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections*, volume II (Leiden 2009), 178-181.

²³⁴ Het origineel, voorzien van het wapen van het Hof is: *Dutch Pamphlets Online (DPO), Sententie van den Hove van Hollant en West-Vrieslant Tegens Mr. Cornelis de Wit, 20 aug 1672*, pamfletnummer 10188. De door de schutter toegevoegde kopie met de Missive op de keerzijde is:

A. Pots, *SENTENTIE van den Hove van Hollant, en West-Vrieslant, Tegens Mr. Cornelis de Wit. Oudt Burgermeester der Stadt Dordrecht, &c. Gepronuncieert den 20. Augusti, 1672* (z.p. 1672). Een

niet in het bezit was van de sententie, maar deze wel kon overschrijven (heeft hij een exemplaar geleend?). Later heeft hij de sententie alsnog kunnen toevoegen aan zijn dagboek.²³⁵ Soms staat de verschijningsdatum op de stukken, soms niet. Dit laatste is bijvoorbeeld het geval bij het stuk waarin variaties op één gedicht worden gegeven. Het begint met een lofdicht op Jan de Witt en eindigt via een hekeldicht in smaad. Op dinsdag 23 augustus wordt er een anoniem biljet aangeplakt aan de beurs en de schutter citeert ook dit stuk weer letterlijk.²³⁶

Hoewel steeds een duidelijk Orangisme uit de nieuwsuitingen blijkt en de schutter een aanhanger is van de prins lijkt hij de moord op de De Witten toch al te gortig te vinden. Dat blijkt doordat hij de bewoordingen van Van Toor noteert, die over de sententie zegt dat de burgers ‘zoo frivoool alse groot was oordeelden’. Maar naast zijn nogal feitelijke verslag voegt de schutter ook pamfletten toe die een wat kritischer en genuanceerder geluid laten horen. Enerzijds het ‘oprechte verhaal’ met de gebeurtenissen en anderzijds een ongedateerde ‘missive’ van een anonieme schrijver.²³⁷ Over die laatste ‘brief’ meldt hij het volgende:

‘Deze nevenstaande missive wierd onder het gemeen gestroyd, maar ik geloof hetselve maar een pasquil is om den pensionaris en Beverning in meerder haat te brengen [...]’²³⁸

Het feit dat hij die stukken toevoegt vertelt ons in elk geval dat hij kennis nam van meerdere standpunten. Daarnaast blijkt uit zijn opmerking dat hij het waarheidsgehalte van het geschrevene in twijfel trekt en het als een spottend schrijven beoordeelt, waarbij iemand opzettelijk in een kwaad daglicht wordt gesteld. Nu zouden we het ‘haatzaaien’ noemen. Met zijn opmerking neemt hij daar afstand van.

Na de moord op de gebroeders De Witt is de rol en betrokkenheid van Willem III onderwerp van allerlei complottheorieën. Oranjegezinden stonden daarbij tegenover

andere kopie (copye) is: DPO, *Sententie van den Hove van Hollant en West Vrieslant Tegens Mr. Cornelis de Wit, 20 aug 1672*, pamfletnummer 10189.

²³⁵ Zie voor een vergelijking bijlage 2, voorbeeld VII.

²³⁶ *Het aengeplackt Biljet Luydt als volght* (z.p., z.j.).

²³⁷ *Oprecht verhael van 't gepasseerde ontrent de detentie van Cornelis de With, d.d. 20 augustus 1672 en MISSIVE Van de KONINCK Van VRANCKRYK Aen de PENSIONARIS de WIT, Op sijn vertrek na PARYS.* (z.p., z.j.).

²³⁸ SA, d.d. 30 juli (Zaterdag) 1672. In de brief staat de naam Gninreveb. Dit is een omkering: in margine staat Beverning. Deze aantekening lijkt niet door de schutter te zijn toegevoegd: het is geschreven in een ander handschrift. Verwezen wordt naar Hiëronymus van Beverningh, Gouds regent, gedeputeerde van de Staten-generaal en diplomaat.

‘Staatsen’ die de soevereiniteit en het zelfbestuur van de provincies nastreefden. Complexe factiestrijd tussen burgerij en regenten en tussen verschillende religieuze gezindten speelden zich tegelijkertijd af. Meteen nadat Willem III tot stadhouder was uitgeroepen ging hij er toe over regenten uit hun ambten te zetten en nieuwe gezagsdragers te benoemen. Dat maakte hem er onder tegenstanders niet geliefder op, maar Orangisten juichten zijn acties toe. De schutter wijdt echter geen woord aan die complottheorieën.²³⁹

Religie

Over zijn eigen religieuze overtuigingen laat de schutter niets los, maar hij wijdt ook geen woord aan godsdienst in zijn stad, eventuele twisten die zich op dat vlak voordeden of het bijwonen van kerkdiensten. Dat de schutter religie niet expliciet noemt wil nog niets zeggen over het gevoel van religiositeit in de zeventiende eeuw. Van Deursen zegt daarover dat er een sterk gevoel bestond dat rampen die over het volk heen kwamen alleen konden worden afgewend door collectieve boetedoening en vroomheid. Regenten die het op een akkoordje gooiden met de vijand werd trouweloosheid en oneerlijkheid toegeschreven. Dat zij daarmee de toorn van God over zich afriepen was in de ogen van de zeventiende-eeuwer niet vreemd.²⁴⁰

In de datumvermelding komt het religieuze leven soms aan de orde. De schutter spreekt dan van bededag of beedagh. Zoals op zondag 13 november:

‘Vandaag is door expresse aanschrijvinge van d' heeren Staten van Holland, op de ernstige recommandatie van zijn Hoogh[ey]t den Prince van Oranje, in alle publike kerken gebeden voor den persoon van zijn Hoogh[ey]t speciaal en de desseyne ten besten van ons lieve vaderlandt bij der hand genoomen.’²⁴¹

en op 11 januari 1673:

‘Van daagh is de uitschrijvinge gedaan om op den eersten Februarij sijnde de ordinary maandelijke beededag, God de Heere in alle publike kerken

²³⁹ Reinders, *Gedrukte chaos*, 240-244 en DPO, *Oranje in t'hart, of de gestoorde vryheydt, dubbelt beantwoort*; pamfletnummers 10294, 10294A, 10295 en 10296.

(z.p. 1672).

²⁴⁰ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen IV*, 11.

²⁴¹ SA, d.d. Zondag 13 November 1672.

te looven en te danken voor den zegen dien God de Heere op den 6 deser met het veroveren van Koeverden aan den Staat heeft verleent.’²⁴²

Daarnaast maakt de schutter een enkele keer gewag van ander gezindten. Op 7 augustus spreekt de schutter van de ‘Mennonieten’ die vestingwerken bouwen bij de Leidsepoort.²⁴³

In het ingevoegde drukwerk komen vaker verwijzingen naar religie voor. Bijvoorbeeld als Gods hulp en steun wordt ingeroepen, waarbij de overtuiging opgeld deed dat Hij aan de kant van de pamfletschrijver of de betrokken overheid zou staan.²⁴⁴ De vrees bestond dat het oogluikend toestaan van katholieke erediensten zich nu – terwijl de Franse bezetter oprukte – tegen het enige ware geloof zou keren, namelijk de ‘Christelijk Gereformeerde Religie’, die het waarachtige *palladium* genoemd werd.²⁴⁵

Ook bij de herinname van een stad en de gevangenen die daarbij zijn gemaakt is religie een onderwerp. Na de herovering van Coevorden op de bisschop van Munster wordt de gebeurtenis in het pamflet als volgt samengevat:

‘Aldus is dese Fortresse, in geheel Christenrijk als onwinbaar geacht in minder dan 2 uren tijds en dat stormenderhandt wederom aan den Staat der Vereenighde Nederlanden verbonden en vast gehecht daar voor den Oppersten Godt zy gedankt en geprezen die dezen Staat vorder gelieft te bewaren en by te staan.’²⁴⁶

Onder de buit van allerlei oorlogstuig, voedingswaren en kleding bevonden zich ook ‘2 Jesuiten, en een Paap’. Dit soort typeringen geven weer op welke wijze over katholieken werd gedacht. Werden katholieke burgers in vreedestijd nog wel gedoopt, in oorlogstijd gaf de beeldvorming een sterkere polarisatie te zien en werden de circa 200 vijandige soldaten die werden gedood gemakshalve ‘twee hondert Bisschopse’ genoemd.²⁴⁷

Willem III stond wat religie betrof een treetje hoger dan gewone stervelingen, want hij ondertekende zijn brieven ‘in de protectie van Godt Almachtig’. De redenen voor de

²⁴² Ibidem, 11 dito (januari) Woensdagh 1673.

²⁴³ Ibidem, 7 Sondagh (augustus) 1672. Mennonieten: navolgers van Menno Simonsz, doopsgezinden.

²⁴⁴ Van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, IV, 12.

²⁴⁵ Huybert, *COPIE Ed. Gr. Mo. Heeren*.

²⁴⁶ *Afbeelding / en kort Verhaal / Hoedanigh de Sterkte KOEVERDEN, Door het Guarnisoen van Groeningen, stormenderhandt is ingenomen. Den 30 December, 1672* (Amsterdam 1673).

²⁴⁷ *Waerachtigh Bericht Van 't Overgaen van KOEVERDEN Groningen den 20/30 December 1672*. (Amsterdam 1672). De term kan ook worden opgevat als geografische aanduiding. De herkomst van de soldaten zei nog niets over hun religieuze overtuiging, want zeventiende-eeuwse legers bestonden veelal uit huurlingen van allerlei pluimage.

Franse inval en de vijandelijkheden kende hij en wees hij ook aan: ‘een groot ghedeelte veroorsaect door de Trouweloosheydt ende de La[ch]jeteydt van de soodanighe Bevelhebbers, Officieren ende Soldaten’.²⁴⁸ Na de herinname van Coevorden komt de reguliere biddag in het teken te staan van het danken van God voor de overwinning: in de krant van 21 januari 1673 (Den Haag 19/1) verschijnt de letterlijke tekst van de uitschrijving van de biddag door de *Heren Staten Generaal*:

‘[...] op den eersten van de aenstaende Maent February, Godt Almachtigh in alle de publijcke Kercken van gantscher herten moge werden gedanckt, geloofd en gepresen, oock vieriglijk ende met een nedrigh Gemoet aengeroepen ende gebeden, dat sijn Goddelijcke Majesteyt de Wapenen van den Staet noch verder genadelijck gelieve te zegenen.’²⁴⁹

Angst en hoop

Gevoelens van angst en van hoop hadden veelal te maken met militair nieuws. Zoals steeds is er aanvankelijk sprake van geruchten, soms een aanhoudende geruchtenstroom. Meestal gaan er dan ook wel enkele dagen overheen voordat de schutter de (on)juistheid vaststelde. Na veel slecht nieuws over ingenomen plaatsen op 27 juni 1672 volgde twee dagen later verheugend nieuws. De Zeeuwse plaats Aardenburg was aangevallen, maar een handjevol burgers wist de aanval van de soldaten onder leiding van markies de Nancre af te slaan. Ze doodden daarbij naar verluidt maar liefst 500 soldaten. De krant van 30 juni maakte er ook melding van en vulde het nieuws aan met wat ‘peptalk’: ‘Men verstaet oock, dat ons Leger van dagh tot dagh stercker werdt, in ’t korte noch een goet aantal Soldatesque daer by te sullen komen.’²⁵⁰

Ander goed nieuw is op dinsdag 16 augustus te vermelden over Gorkum. De Fransen wilden een verrassingsaanval uitvoeren. Maar een boer kwam achter die plannen en kon vooraf generaal Wirts waarschuwen. Die bracht op zijn beurt 300 man voetvolk en 400 ruiters op de been en wist de aanval af te slaan. De soldaten werden gekenschetst als dapper en mannelijk, de Fransen moesten zich in opperste verbazing terugtrekken, aldus het dagboek. De troepen van de Republiek keerden triomfantelijk terug naar Gorkum met hun buit waaronder paarden, standaarden, gevangenen en ‘plunderagie’. Over deze wapenfeiten is

²⁴⁸ Orange, *MISSIVE Van sijn HOOGHEYDT*.

²⁴⁹ *Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant* 3, d.d. 21 januari 1673 (Haarlem).

²⁵⁰ *Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant*, No. 26, d.d. 30 juni 1672 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927684:mpeg21:p002>.

niets terug te vinden in de bijgevoegde gedrukte stukken. Ook in kranten die niet zijn bijgevoegd staat geen nieuws over Gorkum vermeld.²⁵¹

Eind december vvoor het hevig en gingen er geruchten dat de Fransen ‘misschien iets over ijs mogten ondernemen’.²⁵² ’s Avonds meldde zich een ‘huysman’ die berichtte dat de Fransen waren opgetrokken naar Bodegraven en Swammerdam. De schutters werden in opperste staat van paraatheid gebracht en de volgende dag werd een plakkaat met alarmplaatsen gepubliceerd. Dit stuk is helaas niet bewaard gebleven. Als op donderdag 30 december de poort weer opengaat komt er ‘tjiding op tjiding’ dat Swammerdam in brand staat. De schutter gaat met zijn kapitein poolshoogte nemen op de Amstelveense weg en op de Overtoom. Zij treffen daar ‘veel volk dat kwam vluchten met wagens en sleden uit Reynsterwoude, zeggende dat Swammerdam en Bodegraven in brand en al tot asse waren’.²⁵³ ’s Avonds werd dit nieuws alweer tegengesproken: ‘zoo quaat niet is met de voorgaande tijdjinge als de geruchten daar van loopen’.²⁵⁴

Op vrijdag 30 december verliet bevelhebber graaf van Koningsmark het zinkende schip en op zaterdag meldde de schutter dat de posten te Nieuwerbrugge, Swammerdam en Bodegraven door de Staatse legers waren verlaten en ingenomen door de Fransen. De ontzetting is groot: ‘dat hier een dapre ontsteltenisse geeft.’ Er volgde een bevestiging dat de plaatsten tot de grond toe zijn afgebrand met kerken en al.²⁵⁵ De schutter noemde geen gedrukte bronnen, maar wel hoezeer de Fransen hebben huisgehouden. De bijgevoegde kranten van 31 december 1672 bevestigen dat nieuws.²⁵⁶

Censuur en geheimhouding

De Republiek stimuleerde volgens Lankhorst de activiteiten van drukkers en (boek)verkopers, omdat de autoriteiten zelf waren geïnteresseerd in nieuws. Overheden waren bereid te betalen voor nieuwsberichten en gunden drukkers in ruil daarvoor privileges. Dat gaf de overheden macht. Drukkers van kranten konden niet publiceren wat ze wilden, ze waren aan bepaalde regels gebonden. Op de achtergrond was de overheid altijd aanwezig en

²⁵¹ SA, d.d. 16 Dinsdagh (augustus 1672).

²⁵² Ibidem, d.d. 28 Decemb[er] Woensdagh (1672).

²⁵³ Het huidige Rijnsaterwoude, een dorp ten noorden van Alphen aan de Rijn en ten noordoosten van Leiden.

²⁵⁴ SA, d.d. 29 Decemb[er] Donderdag.

²⁵⁵ Ibidem, 31 dito Zaturdag.

²⁵⁶ *Amsterdamsche Saturdaegse Courant* 52, d.d. 31 december 1672 (Amsterdam) en *Oprechte Haerlemsche Saterdaegse Courant*, d.d. 31 december 1672 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680143:mpeg21:p001>.

drukkers hielden hier rekening mee.²⁵⁷ Auteurs als Mathijsen en Van Marion wijzen op de mate van censuur door wereldlijke en geestelijke autoriteiten op de druk van en handel in boeken.²⁵⁸ En volgens Harms waren kranten in tegenstelling tot het pamflet opiniërend, omdat een drukker niet anoniem kon blijven en een pamfletschrijver meestal wel. Dit zou zijn terug te zien in de reactie op de moord op de gebroeders De Witt. Waar dit nieuws in de krant nogal feitelijk en droog werd behandeld, was de berichtgeving in pamfletten daarentegen fel en uitgesproken. Daarnaast was een pamflet vaak al uitverkocht voordat kon worden ingegrepen, terwijl de autoriteiten nieuw te verschijnen kranten nog aan banden konden leggen.²⁵⁹ Maar lukte dat ook?

Er bestond wel censuur op kranten, maar de relatieve persvrijheid van een krant als de OHC had volgens De Bruin de overhand. Een krantenuitgever als Casteleyn had een monopolie van de stad Haarlem en genoot veel bescherming. Overheden waren beducht voor het feit dat het volk buiten de politieke elite om beïnvloed kon worden door pers. Zij beschouwden drukwerk dat zich aan hun controle onttrok als staatsgevaarlijk en subversief. Daarom trachten ze nieuws in de hand te houden om de kennis en mening van het volk in toom te houden.²⁶⁰

In het dagboek rept de dagboekauteur niet over censuur. Mogelijk had hij er als schutter weinig oog voor of last van. Wat wel duidelijk wordt is dat bepaald drukwerk beter niet in de openbaarheid kon worden verspreid. Zo verwijst hij naar ‘strooibiljetten’ en vermeldt opruiende en dreigende teksten. Een aanplakbiljet was blijkbaar illegaal ‘aan de middelste pilaar in het noorden’ van de beurs geplakt. Het bevatte de volgende waarschuwing:

‘NB. Die dit biljet afscheurt zal een kogel tot een vereeringe genieten, dit zal aan zijn Hoogh[ey]t door request werden versogt en dat bij weygering op zijn Haags zullen handelen.’²⁶¹

²⁵⁷ Lankhorst, ‘Newspapers in the Netherlands, 151-159, aldaar 153-156.

²⁵⁸ Marita Mathijsen, red., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) en in deze zelfde bundel Olga van Marion, ‘Verboden in de Gouden Eeuw. Schrijvers, drukkers en hun strategieën’, in: Marita Mathijsen, red., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011) 31-44.

²⁵⁹ Brouwer, 208-209; Harms, 155, 165-168 en Lankhorst, 153.

²⁶⁰ Alastair Bellany, *The politics of court scandal in early modern England. News culture and the Overbury affair, 1603-1660* (Cambridge 2002), 114 en 130; Harline, 111.

²⁶¹ SA, d.d. 23 augustus 1672.

Geheimhouding is - ook uit hoofde van zijn functie - iets wat de schutter wel bezighoudt. Het wachtwoord moest geheim blijven. Ook wordt gespeculeerd over de inhoud van brieven die arriveren en aan autoriteiten gericht zijn. Daarnaast noemt hij ambassadeurs die op doorreis zijn: de 'Hollantse' ambassadeur kwam op audientie bij de vroedschap en de Zweedse kwam incognito uit Engeland.²⁶² Dat die rondreizende diplomaten geheime informatie met zich meebrachten moet een 'publiek geheim' zijn geweest.

Conclusie

De invloed van het nieuws kwam op allerlei manieren tot uiting. Binnen de stad kon het nieuws de verhoudingen op scherp zetten. Niet alleen tussen magistraat en burgers of burgemeesters en schutters, maar ook binnen de gelederen van de schutterij zelf. Zij voerden heftige discussies over de sleutels van de stad, die symbool stonden voor politieke tweestrijd. Ondanks hun onderlinge verdeeldheid beschikten de schutters over *agency* waar de stadsbestuurders rekening mee moesten houden. De schutter stond sceptisch tegenover de oude elite, hij had kritiek op het stadsbestuur. Hij bewaarde veelal nieuws dat de politieke ambities van Willem III ondersteunde. De schutter lijkt deel uit te maken van een gematigde factie binnen de schutterij. Het feit dat hij wegblijft bij bepaalde vergaderingen wijst daar op. Hij is hervormingsgezind, maar niet al te fel.²⁶³

De stedelijke autoriteiten waren zich ervan bewust dat gewone burgers het nieuws konden horen of lezen. Het werd geschreven en verspreid zonder hun mandaat en in veel gevallen zonder dat ze er zelf opdracht toe hadden gegeven. De overheden voelden dat ze hun greep hierop kwijtraakten. Ze probeerden dat nog tegen te gaan door zelf met regelmaat aankondigingen te doen of (nieuwe) wetten uit te vaardigen om invloed uit te oefenen op de publieke opinie. Dat lukte maar zeer ten dele en het nieuws dat buiten hun macht viel zorgde voor verdere destabilisatie van het bestuur en een verlies van het 'krediet' van de overheid in de ogen van de zeventiende-eeuwse burger.²⁶⁴

De nieuwsvoorziening over de moord op de gebroeders De Witt was niet eenzijdig, wat misschien te verwachten was. Er is vele malen meer over deze gebeurtenissen

²⁶² SA, d.d. 13 juli, 13 november en 8 december 1672.

²⁶³ Hell, 'Schatkist van den Staet 1650-1747', 151-212, aldaar 182.

²⁶⁴ Roeland Harms, "'All the World is Led and Rul'd by Opinion': The relationship between printed news and public opinion', in: Roeland Harms, Joad Raymond en Jeroen Salman, red., *Not dead things. The dissemination of popular print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500-1820* (Leiden 2013) 275-297; Helmer J. Helmers, 'Public diplomacy in early modern Europe', *Media History* 22:3-4 (2016), 401-420, aldaar 414.

gepubliceerd dan de schutter kon bemachtigen, lezen, laat staan toevoegen. Maar hij geeft er blijk van kennis te nemen van verschillende standpunten en rapporteert er genuanceerd over. Religie op zichzelf lijkt niet erg relevant in dit schutterslogboek. De auteur heeft het hooguit over de goedkeuring van God waar het de verrichtingen van Willem III en het verjagen van de Fransen aangaat. De auteur was in elk geval gereformeerd en waarschijnlijk een contraremonstrant, net als de meeste van zijn collega-schutters in Amsterdam en net als de door hem bewonderde Oranjes.²⁶⁵

Gevoelens van angst en hoop waren dankbaar voor nieuwsmakers en krantendrukkers. Zij konden lopende gebeurtenissen als ‘cliffhanger’ gebruiken om hun lezerspubliek aan te moedigen ook de volgende krant te kopen. Hierin wedijverden krantenmakers met pamflettenschrijvers en distributeurs van nieuws. Wie eerst was met belangwekkend nieuws kon rekenen op hoge verkoopcijfers. Positieve geluiden over militaire verrichtingen werden gebruikt om de moed erin te houden voor de bevolking die zuchtte onder de bezetter. Andersom kon angst worden ingezet om dapperheid en vechtlust te ontketenen.

Wat niet uit het dagboek is op te maken is in hoeverre bepaald nieuws doelbewust niet werd gepubliceerd, bijvoorbeeld om een nederlaag te verbloemen. Drukwerk dat als subversief kon worden beschouwd werd niet ondertekend, de auteur en drukker bleven liever anoniem om vervolging te voorkomen. Diplomaten die onderweg waren noemt de schutter een aantal keren. Dat zij geheime informatie bij zich konden hebben blijkt wel uit het feit dat hij meent te moeten melden dat de Zweedse ambassadeur onherkenbaar - blijkbaar zonder de gebruikelijke entourage en uiterlijk vertoon – rondreist.

²⁶⁵ Pollmann, ‘Schuilen onder de vleugels van Oranje’, 27-45, aldaar 39-41.

Hoofdstuk 5 Samenvatting en conclusies

Door het dagboek te onderzoeken vanuit het perspectief van het nieuws en de relatie van de schutter tot dat nieuws heeft het een toegevoegde waarde gekregen. Enkele uitkomsten daarvan zal ik nu op een rij zetten: Ten eerste hebben we een indruk gekregen van de alomtegenwoordigheid van het nieuws in het zeventiende-eeuwse Amsterdam waarin de schutter woonde. Nieuws maakte onlosmakelijk deel uit van zijn leefwereld. Het informeerde hem, hielp hem mogelijk mede zijn mening te vormen of te bevestigen. Ook al zouden alle ingevoegde stukken verloren zijn gegaan of had hij helemaal niets ingevoegd, dan nog blijkt uit alles dat nieuws een vast onderdeel in zijn leven en dat van zijn tijdgenoten vormde. Het is niet weg te denken.

Een tweede punt dat opvalt is de veelvormigheid van het nieuws. Deze man heeft gedrukt nieuws toegevoegd, maar hij vermeldt in zijn dagregister ook de gesprekken en discussies die hij voerde en de gebeurtenissen die hij meemaakte. Een derde punt is dat hoewel mondeling en schriftelijk nieuws gewoon bleef bestaan naast gedrukt nieuws de invloed van de laatste vorm een verstrekkende was. De geletterdheid nam toe en daarmee ook het bereik van het nieuws. De beeldtaal van de zeventiende eeuw versterkte dat proces nog eens: meer mensen dan ooit tevoren namen kennis van het nieuws, hetzij door tekst, hetzij door beeld. Terugkijkend is het in onze ogen misschien een nieuw verschijnsel, maar voor tijdgenoten in 1672 en 1673 was gedrukt nieuws al gewoon. Pamfletten kenden een onregelmatig patroon, maar waren een vertrouwd verschijnsel. Voor de krant gold dat de lezer er blind op kon varen: met ijzeren regelmaat verschenen wekelijks weer meerdere vaste titels.

Een vierde uitkomst van dit onderzoek is de vaststelling dat de schutter geen passieve lezer was. Hij baseerde zijn mening op een verscheidenheid aan bronnen die hij combineerde en vergeleek. Hij en zijn tijdgenoten namen geen genoegen met leugenachtigheid. Ze wogen de informatie die ze kregen en vormden zich er een mening over. Nieuwsmakers reageerden op hun lezerspubliek door zichtbaar te maken dat zij betrouwbaar waren. Ze deden dat door opzettelijk en letterlijk een slag om de arm te houden of bewijsmateriaal toe te voegen. Punt vijf sluit hierop aan, want overheden probeerden op hun beurt de publieke opinie te beïnvloeden. Dat deden ze door hun greep op het nieuws te verstevigen door te trachten invloed uit te oefenen op nieuwsmakers door middel van censuur of geheimhouding, door drukkers privileges te geven of te ontzeggen of door eigen wetgeving en aankondigingen te

publiceren. Desondanks moesten autoriteiten ervaren dat de continue stroom aan informatie niet meer beheersbaar was. Zij moesten toezien hoe nieuwsmakers autonomer werden.

Een laatste aspect is de politieke betrokkenheid van het lezerspubliek. Het nieuws was van invloed op de stemming in de stad, op de publieke opinie, op de nieuwshonger van de burgers en op de politiek. Alle partijen die betrokken waren bij het maken en verspreiden van nieuws ontwikkelden zo hun eigen strategieën. Nieuws dat als onwenselijk werd ervaren werd weggelaten, zoals nieuws over nederlagen. Andersom werd positief nieuws wel gepubliceerd. Nieuws werd gemanipuleerd ten behoeve van de eigen mening of ten faveure van het eigen perspectief. Strijdende partijen konden elkaar beschuldigen van ‘nepnieuws’, een verschijnsel dat ons bekend in de oren klinkt. Beviel de inhoud niet dan werd de nieuwsmaker of de bron waar het nieuws vandaan kwam als slecht en onjuist bestempeld.

Deze scriptie begon met een citaat dat gaandeweg meer betekenis heeft gekregen. De zojuist genoemde uitkomsten helpen een korte dagboeknotitie als deze beter te duiden. Laten we nog eens kijken wat er nu eigenlijk staat:

‘10 dito Dinsdag. Van daagh is het concept van binnen 14 dagen uit de provincie van Holland alleen hondert duisent mannen te leveren in het licht gekomen, uitgevonden van Isaak Dusart en Jacob van Daal, en aan zijn Hoogh[ei]t neffens de heeren Burgem[eesteren] opgedragen, dog dewijle het in druk is refereer ik mij aan hetselve, maar dit moet ik seggen dat het bij de meeste ingezetenen zeer smakelijk is.’²⁶⁶

Vanuit welke invalshoeken kan deze aantekening worden bekeken? Het zegt allereerst iets over de manier waarop nieuws in omloop kwam. Om te beginnen heeft de auteur kennis genomen van een conceptplan dat nog niet in druk is uitgekomen. Hij moet dit mondeling hebben gehoord. Daarbij zijn blijkbaar al heel wat details ‘uitgelekt’. De schutter is op de hoogte van de auteurs van het plan: Izaak Dusart en Jacob van Dael. Beide heren waren inwoners van Amsterdam en werden later aangeduid als ‘twee groote patriotten’.²⁶⁷

Mogelijk kende de schutter de twee. Van Izaak Dusart is bekend dat hij een ‘stichtelijk dichter’ was. Het drukwerk - in pamfletvorm - verscheen daadwerkelijk op niet nader genoemde data in 1673. Het was blijkbaar populair, want alleen al in Amsterdam zagen

²⁶⁶ SA, d.d. 10 januari 1673.

²⁶⁷ Nicolaas ten Hoorn, *Maandelyksche berichten uit de andere waereld; of de spreekende dooden* 27 (Amsterdam 1761), 283.

drie verschillende drukkers er brood in om het uit te geven. Daarnaast verscheen het in ieder geval in Dordrecht en in Delft.²⁶⁸ De auteur weet ook aan wie het plan was gericht, nl. aan Willem III en aan de burgemeesters van de stad Amsterdam. Vertrouwelijk kunnen we het plan niet noemen gezien de brede verspreiding. Het betrof dan ook geen persoonlijk, maar een publiek schrijven opgedragen aan het stadsbestuur en de legeraanvoerder en stadhouder.

Het was de schrijvers er niet zozeer om te doen een brief te schrijven aan de machthebbers van het moment. De auteurs wilden dat het publiek kennis zou nemen van hun ideeën. Wat de schutter betreft slaagden ze in die opzet, want zijn aandacht werd er mee gewekt. Kijken we naar de inhoud van het plan dan komt het op ons als onuitvoerbaar over en kunnen we de mogelijkheid dat het geschreven was in opdracht van Willem III of de burgemeesters uitsluiten. Het aantal van 100.000 te werven manschappen is buitenproportioneel te noemen, zelfs voor een verstedelijkte en dichtbevolkte provincie als Holland.²⁶⁹ De kosten zouden moeten worden verhaald op de 65.500 ‘kapitalisten’ die Holland en West-Friesland rijk waren, aldus Dusart en Van Dael. Ook dat idee komt over als volstrekt onhaalbaar.

Beschouwen we het pamflet echter als propaganda of oorlogsretoriek van de oppositie dan krijgt het een heel andere lading. De schutter meldt dat het conceptplan bij ‘de meeste ingezetenen’ in goede aarde viel. Dat zegt iets over zijn eigen perceptie en over die van zijn tijdgenoten. Het leek hun een aantrekkelijk plan, het kon hun goedkeuring wegdragen. Gezien de argwaan ten opzichte van regenten die leefde onder de inwoners is deze stellingname niet verwonderlijk. Zij vreesden dat de stedelijke machthebbers zouden capituleren voor de vijand en daar hadden ze alle reden toe. De Franse legers waren tot griezelig dichtbij de stad genaderd. In de ogen van de niet nader omschreven ‘meeste ingezetenen’ waren halve maatregelen niet meer genoeg. Er moest een groot leger worden opgetuigd om de vijand voor eens en voor altijd het land uit te zetten.

²⁶⁸ Dusart, Izaak en Jacob van Dael, *Optocht der Batavieren, voor de vryheydt des vaderlands, zijnde een ontwerp, om uyt Hollandt alleen, ten langhsten in veertien dagen, buyten kosten van den gemeenen staet, hondert duysent weerbare mannen in 't veldt te brenghen, om 's lands vyanden te verdrijven uyt alle plaetsen van hun ingenomen*, (Delft 1673) en Dutch Pamphlets Online, *Optocht der Batavieren, voor de vryheydt der Vaderlants*, pamfletnummers 10999, 11000, 11001 en 11003. Elke drukker gebruikte een eigen titelafbeelding, maar de inhoud blijft dezelfde. Het stuk bestaat uit een voorpagina, een gedicht getiteld ‘Inhoud’ door J.A. van der Goes, de ‘open brief’ van Dusart en Van Dael, het ontwerp waarin het plan wordt uiteengezet. Het pamflet besluit met ‘Berigt’ aan de burgemeesters en regeerders van de stad Amsterdam.

²⁶⁹ Het aantal van 100.000 was de helft van de Amsterdamse bevolking, inclusief vrouwen, kinderen en grijsaards. Daarbij moet nog het vrouwenoverschot worden meegerekend, want veel mannen waren op zee of al onder de wapenen geroepen.

Maar was het voor de schutter duidelijk wat hij las en wat de bedoeling van dit pamflet was? Hier geeft hij er geen blijk van dat hij het stuk als propaganda opvatte, maar in zijn uitlatingen over ander nieuws blijkt wel degelijk dat hij die afweging maakt. Hij zag of de drukker anoniem was of bekend, of het stuk bedoeld was voor de openbaarheid of niet. Mogelijk waren zijn overwegingen net zo vanzelfsprekend voor hem als voor ons nu, omdat de lezer heel goed een serieuze krant kan onderscheiden van een reclamefolder en een opinietijdschrift anders leest dan een doktersroman. De schutter betoonde zich in zijn dagboek een relatief kritische lezer. Hij hield er weliswaar een eigen mening op na, maar hij woog het nieuws af. Daar tegenover staan, analoog aan het heden, goedgegelovigen die alle berichtgeving uiterst serieus nemen en elke ‘Tweet’ van gelijkgestemden geloven. Die parallellen maken de geschiedenis van het nieuws en de perceptie van de vroegmoderne lezer zo uitermate boeiend.

Veel invalshoeken bij de bestudering van het dagboek van de anonieme schutter zijn aan de orde gekomen. Maar het onderzoek heeft ook nieuwe vragen opgeroepen. Net als veel van de vergelijkbare publicaties is dit onderzoek slechts een voorbeeld geweest waarbij één van de schaarse egodocumenten is behandeld. Vervolgonderzoek zou zich moeten richten op onderwerpen die voorbij gaan aan de casuïstiek. In de afgelopen decennia is voldoende materiaal verzameld om verdergaande conclusies te kunnen trekken. Dat onderzoek kan zich richten op het politieke bewustzijn van de zeventiende-eeuwse burger. De publieke opinie, zoveel is wel duidelijk is niet voorbehouden aan de (Engelse) burger in de koffiehuisen van de 18^e eeuw. Een andere richting is onderzoek naar de functie van nieuws in diplomatieke betrekkingen. Zijdelings kwamen hier al diplomaten aan de orde, maar buitenlandse overheden bemoeiden zich ook actief met de nieuwsvoorziening in de Republiek. Zowel de vijand als de oppositie probeerden de politieke agenda te bepalen. Daarvoor zetten zij nieuws in als middel. Overheden moesten daarop reageren. Hoe ze daarbij te werk gingen en of dat lukte zijn interessante vervolgvragen.

Literatuur

Gebruikte afkortingen:

AC	Amsterdamse Courant
DPO	Dutch Pamphlets Online
GOA	Gazette Ordinaire d'Amsterdam
HPT	Haegse post-tydinge
LGA	La Gazette d'Amsterdam
OHC	Oprechte Haerlemsche courant
SA	Stadsarchief Amsterdam
UT	Het Utrechts Archief

Archivalia behorend bij het dagboek

Dagboek

Stadsarchief Amsterdam (SA), Bibl. B(1672)1, toegangsnummer 15009, bestandsdeelnummer 3363, '*Daghregister van 't gene t'sedert den 26 junij 1672 in Amsterdam en daaromtrent is voorgevallen*'.

Stadsarchief Amsterdam (SA), Bibl. B(1672)1, '*Daghregister van 't gene t'sedert den 26 junij 1672 in Amsterdam en daaromtrent is voorgevallen*', microfiches pamflettencollectie, 1672, nummers 35, 36, 37.

Kranten (in chronologische volgorde)

Haegse Donderdaegse Post-Tydinge 99, d.d. 17 november 1672 ('s Gravenhage).

Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant 52, d.d. 29 december 1672 (Haarlem).

Amsterdamsche Saturdaegse Courant 52, d.d. 31 december 1672 (Amsterdam).

Oprechte Haerlemsche Saterdaegse Courant, d.d. 31 december 1672 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680143:mpeg21:p001>.

Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant, d.d. 3 januari 1673 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927834:mpeg21:p001>.

Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant, d.d. 5 januari 1673 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927835:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, d.d. 7 januari 1673 (Haarlem), <http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680144:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant 3, d.d. 21 januari 1673 (Haarlem).

Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, d.d. 24 januari 1673 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927852:mpeg21:p001>.

Extradordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant 4, d.d. 26 januari 1673 (Haarlem).

Overige gedrukte stukken (in chronologische volgorde)

Juni 1672:

Uyt Rotterdam, den 26 Junii, 1672. (z.p. 1672).

Ample Missive uyt Middelburg Van den 28 Juny 1672. (z.p. 1672).

Copie van een Brief uyt Dordrecht (z.p. 1672).

Schaep, D., *NOTIFICATIE*. (Amsterdam 1672).

Pots, Adr., *SENTENTIE van den Hove van Hollandt en West-Vrieslandt, jegens JACOB vander GRAEF. Gepronuntieert den 29 Juny 1672* (Den Haag 1672).

Huybert, Justus de, *COPIE Ed. Gr. Mo. Heeren, bysondre goede Vrienden, Nabuyren en Bontgenooten* (Middelburg 1672).

Missive uyt Rotterdam. Van den 30 Iuny 1672. (z.p. 1672).

Spiegel, Hendrick, *Concept, Willekeure, &c. Noopende de Tollerantie van de Provintiale En andere uytheemsche Rijksdalers.* (Amsterdam 1672).

Juli 1672:

Scheltus, Iacobus, *ELECTIE van Syne Hoogheydt Den Heer Prince van Oraigne, TOT Stadthouder, Capitain Generael ende Admirael, soo te Water als te Lande. Extract uyt de Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende West-Vrieslandt, in haer Edele Groot Mog. Vergaderinge genomen op Sondagh den derden Iulij 1672.* ('s Gravenhage 1672).

Couwenhove, A., *VERSOECK Van de BURGERYE tot ROTTERDAM Aen de E.E. Heeren Burgermeesteren en Vroedtschap der selver Stede. Toegestaen en gepubliceert den 8. July 1672* (z.p. 1672).

Orange, G. Prince de, *MISSIVE Van sijn HOOGHEYDT den Heer PRINS van ORANGE, Aen haer Ed. Groot-achtb. de Heeren Bor-germeesteren ende Regeeders der Stadt AMSTERDAM* (Bodegraven 1672).

Couwenhove, A. *Insinuatie en Johan Kievit, Brief van de Heer Johan Kievit* (z.p. 1672).

Een Brief uyt Rotterdam van den 10 July 1672. over de verwerring aldaer voorgevallen.(z.p. 1672).

Citers, Aernout, *Artyckelen, Welcke versocht zijn van de vroomme Burgers der Stadt Middelburgh, Van hare Ed. Achtbare Magistraet* (Middelburg 1672).

Den miserabelen Toestandt in OVER-YSSEL (Zwolle 1672).

Beaumont, Herbert van, *Waerschouwinge.* (’s Gravenhage 1672).

MIDDELBURGH Ingenomen door de Boeren van ‘t EYLANDT van WALCHEREN, Op Donderdag den 21 July 1672. (Amsterdam 1672).

Rex, Charles, *MISSIVE Van sijn Majesteyt den Koning van GROOT BRITTANJE, Aan sijn Hoogheyden Heere PRINCE van ORANJE. Uyt Withall, den 28. Iulii, 1672.* (Whitehall 1672).

Augustus 1672:

Groot, Pieter de, *MISSIVE Van d’Heer PIETER de GROOT, Aen haer Ed. Groot Mog. de Staten van Hollandt en West-Vrieslandt, wegens sijn vertreck uyt dese Landen* (Antwerpen 1672).

Pots, A., *SENTENTIE van den Hove van Hollant, en West-Vrieslant, Tegens Mr. Cornelis de Wit. Oudt Burgermeester der Stadt Dordrecht, &c. Gepronuncieert den 20. Augusti, 1672* (z.p. 1672).

Missive uyt den Haagh.(z.p. 1672).

Pots, Adr., *Oprecht Verhael Van ’t gepasseerde ontrent de Detentie van CORNELIS DE WITH, Oudt-Burgermeester der Stadt Dordrecht, Ruart* van den Landen van Putten, &c. Mitsgaders De Sententie daer op gevolght, als oock het Massacre-ren van den gemelte Cornelis de With, nevens des-selvs Broeder Johan de With, gewesene Raet Pensionaris van Hollant ende West-vrieslandt op den twintighsten Augustij.* (z.p. 1672).

Pots, Adr., *SENTENTIE, Van den Hove van Hollant en West-Vrieslant, Tegens Mr. CORNELIS de WIT. Oudt Burgermeester der Stadt Dordrecht, &c. Gepronuncieert den 20 Augusti, 1672.* (’s Gravenhage 1672).

VERHAEL, Van ’t Oproer, nevens de Doodt van de Heeren JOHAN en CORNELIS de WIT. (Den Haag 1672).

Witt, Johan de, *BERICHT Van de Heer Raedt-Pensionaris JOHAN de WITT, Noopende de Secrete Correspondentie-Penningen; Nevens de VERKLARINGE Van de Ed. Mog. Heeren Gecommitteerde Raden dies-wegen gedaen.*(’s Gravenhage 1672).

Beaumont, Simon van, *Verklaringe van de Gecommitteerde Raeden, wegens de selve correspondentie pen-ningen. Saturdagh den 23. July 1672* (z.p. 1672).

September 1672:

Stock in t 'Hondert op t Burgerlijk Versoek (z.p. 1672).

December 1672:

Heemskerck, C. van, *Myn Heeren van den Geregte in consideratie nemende de teghenwoordige bekommerlijke toestand van tyden* (Amsterdam 1672).

Waerachtigh Bericht Van 't Overgaen van KOEVERDEN Groningen den 20/30 December 1672. (Amsterdam 1672).

Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen COEVERDEN. Groeningen den 31 December. 1672. (Amsterdam 1673).

Afbeelding / en kort Verhaal / Hoedanigh de Sterkte KOEVERDEN, Door het Guarnisoen van Groeningen, stormenderhandt is ingenomen. Den 30 December, 1672 (Amsterdam 1673).

Datum onbekend 1672:

EYSSCHEN van de Koningen van Vrankrijk en Engellant, aen de Staten der Vereenighde Nederlanden (Amsterdam 1672).

MISSIVE Van de KONINCK Van VRANCKRYK Aen de PENSIONARIS de WIT, Op sijn vertrek na PARYS. (z.p., z.j.).

Februari 1673:

Pots, Adr., *Sententie van den Hove van Hollandt, Jegens AERNOUT van der MINNE, Antijcq-drayer, en Borger der Stadt Delft, in den Hage onthoof, 2 Feb. 1673* (z.p. 1673).

Datum onbekend:

Op d'Afbeelding Van Mr. JAN DE WIT. Zo als het zelve onder de Print Van zijn Beeltenis gevonden wordt. (z.p., z.j.).

Het aengeplackt BILJET Luydt als volght: Wy begeeren (z.p., z.j.).

Archivalia niet in het dagboek

Het Utrechts Archief (UA), archiefnummer 759 'Familie Booth, Dagboek van Everard Booth betreffende de toestand in de stad Utrecht, 1672 jun-1675 jan, met enige correspondentie', toegangsnummer 1.8.43.

Kranten in Delpher (in chronologische volgorde):

Amsterdamsche Dingsdaeghsche Courant, No. 2, 5 januari 1672 (Amsterdam),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010758969:mpeg21:p001>.

Oprechte Haerlemsche Saterdaegse Courant, No. 10, d.d. 5 maart 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927621:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, No. 25, d.d. 18 juni 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927681:mpeg21:p002>.

Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghsche Courant, No. 26, d.d. 30 juni 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927684:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant, No. 28, d.d. 12 juli 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680278:mpeg21:p002>.

Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghsche Courant, No. 28, d.d. 14 juli 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927689:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, No. 32, d.d. 6 augustus 1672,
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680158:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant, No. 32, d.d. 9 augustus 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927693:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, No. 33, d.d. 13 augustus 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927695:mpeg21:p002>.

Oprechte Haerlemsche Dingsdaegse Courant, No. 34, d.d. 23 augustus 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927753:mpeg21:p002>

La Gazette Ordinaire Amsterdam, Nr. 40, d.d. 3 oktober 1672 (Amsterdam),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010926619:mpeg21:p00>.

Amsterdamsche Saturdaegse Courant, No. 45, d.d. 5 november 1672 (Amsterdam),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010926506:mpeg21:p001>.

Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant, No. 46, d.d. 15 november 1672 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927814:mpeg21:p002>.

Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghsche Courant, No. 5, d.d. 2 februari 1673 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927853:mpeg21:p002>

Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant, No. 5, d.d. 4 februari 1673 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010927854:mpeg21:p001>.

Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant, No. 47, d.d. 25 november 1673 (Haarlem),
<http://resolver.kb.nl/resolve?urn=ddd:010680165:mpeg21:p002>.

Pamfletten in Dutch Pamphlets Online (op pamfletnummer)²⁷⁰:

Dutch Pamphlets Online, *Sententie van den Hove van Hollandt en West-Vrieslandt, jegens Jacob van der Graef, 29 juni 1672*, pamfletnummer 00360.

Dutch Pamphlets Online, *Versoeck van de burgerye tot Rotterdam, 8 juli 1672*,
pamfletnummer 00373.

Dutch Pamphlets Online, *Dagh-register ofte Pertinent verhael, vande belegeringe en overgeven vande stercke Stadt Coevorden, gehouden by den ingenieur mr. Meyndert, die geduerende de belegeringe daer binnen is geweest. Belegert den 15. Iuny Oude Styl 1672*,
pamfletnummer 10098.

Dutch Pamphlets Online, *Brief van de Heer Johan Kievit, 9 juli 1672*, pamfletnummer 10148.

Dutch Pamphlets Online, *Insinuatie, 9 en 10 juli 1672*, pamfletnummer 10151.

Dutch Pamphlets Online, *Een brief uyt Rotterdam, van den 10 juli 1672*, pamfletnummer 10153.

Dutch Pamphlets Online, *Missive van sijn Hoogheydt den heer prins van Orange, den 8 juli 1672*, pamfletnummer 10157.

Dutch Pamphlets Online, *Bericht Van de Heer Raedt-Pensionnaris Johan de Witt, Augusti 1672*, pamfletnummer 10166.

Dutch Pamphlets Online, *Missive van sijn majesteyt den koning van Groot Brittanje, 28 juli 1672*, pamfletnummer 10172.

Dutch Pamphlets Online, *Missive van d'Heer Pieter de Groot, 1 aug 1672*, pamfletnummer 10177.

Dutch Pamphlets Online, *Sententie van den Hove van Hollant en West Vrieslant Tegens Mr. Cornelis de Wit, 20 aug 1672*,
pamfletnummer 10188.

²⁷⁰ De TEMPO-database is miv 1-1-2017 opgeheven. De pamflettencollectie staat in *Brillonline Primary Sources, Dutch Pamphlets Online*: <http://primarysources.brillonline.com/>

Dutch Pamphlets Online, *Sententie van den Hove van Hollant en West Vrieslant Tegens Mr. Cornelis de Wit, 20 aug 1672*, pamfletnummer 10189.

Dutch Pamphlets Online, *Oprecht verhael van 't gepasseerde ontrent de detentie van Cornelis de With, 20 aug 1672*, pamfletnummer 10191.

Dutch Pamphlets Online, *Oranje in 't hart of De gestoorde vryheyt*; pamfletnummers 10294, 10294A, 10295 en 10296.

Dutch Pamphlets Online, *Missive van de Koninck van Vranckryk Aen den Raed Pensionaris De Wit*, pamfletnummer 10366.

Dutch Pamphlets Online, *Op d'Afbeelding van mr. Jan de Wit*, pamfletnummer 10369.

Dutch Pamphlets Online, *Stock in 't Hondert op t Burgerlijk Versoek, anno 11 september 1672*, pamfletnummer 10554.

Dutch Pamphlets Online, *Oprecht Verhael Van 't innemen van Coeverder, op Vrijdagh den 20 December 1672. Oude stijl*, pamfletnummer 10695.

Dutch Pamphlets Online, *Afbeelding en kort verhaal hoedanigh de sterkte Koeverden, 30 dec 1672*, pamfletnummer 10703.

Dutch Pamphlets Online, *Sententie van den Hove van Hollandt jegens Aernout van der Minne, 2 feb 1673*, pamfletnummer 10968.

Dutch Pamphlets Online, *Optocht der Batavieren, voor de vryheyt der Vaderlants*, drukker Jacob Vinckel, (Amsterdam 1673), pamfletnummer 10999.

Dutch Pamphlets Online, *Optocht der Batavieren, voor de vryheyt der Vaderlants*, drukker Sander Wybrandtsz. (Amsterdam 1673), pamfletnummer 11000.

Dutch Pamphlets Online, *Optocht der Batavieren, voor de vryheyt der Vaderlants*, drukker Johannes Stichter (Amsterdam 1673), pamfletnummer 11001.

Dutch Pamphlets Online, *Optocht der Batavieren, voor de vryheyt der Vaderlants*, drukker Simon onder de Linde ('Na de Copie' Dordrecht 1673), pamfletnummer 11003.

Secundaire literatuur

Arblaster, Paul, *From Ghent to Aix: how they brought the news in the Habsburg Netherlands, 1550-1700* (Leiden 2014).

Assonitis, Alessio, *The birth of Maria de' Medici (26 april 1575): hearsay, correspondence and historiographical errors*, in: Brendan Dooley, ed., *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe* (Farnham en Burlington 2010), 83-94.

Bellany, Alastair, *The politics of court scandal in early modern England. News culture and the Overbury affair, 1603-1660* (Cambridge 2002).

Beltrán, Cristina Borreguero, *Philip of Spain: The spider's web of news and information*, in: Brendan Dooley, ed., *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe* (Farnham en Burlington 2010) 23-50.

Bergsma, W., *'Enege gedenckwerdege geschiedenissen'. Kroniek van de Friese militair Poppo van Burmania uit de Tachtigjarige Oorlog* (Hilversum 2012).

Blaak, Jeroen, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004).

Blaak, Jeroen, 'Schrijven over lezen', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 1:4 (2004) 86-105.

Blair, Ann M., *Too much to know. Managing scholarly information before the Modern Age* (New Haven en Londen 2010).

Boone, Marc, *Historici en hun métier. Een inleiding tot de historische kritiek* (Gent 2005).

Brouwer, Judith, *Levenstekens. Gekaapte brieven uit het rampjaar 1672* (Hilversum 2014).

Bruin, Guido de, *Geheimhouding en verraad. De geheimhouding van staatszaken ten tijde van de Republiek (1600-1750)* (Den Haag 1991).

Bruin, Guido de, 'Recensie van: Jeroen Blaak, *Geletterde levens. Dagelijks lezen en schrijven in de vroegmoderne tijd in Nederland 1624-1770* (Hilversum 2004)', in: *BMGN: Low Countries Historical Review* 121:3 (2006) 514-516.

Bruni, Flavia en Andrew Pettegree, red., *Lost books: reconstructing the print world of pre-industrial Europe* (Leiden 2016).

Burke, Peter, *Eyewitnessing: the uses of images as historical evidence* (Londen 2001).

Casteleyn, Pieter, *Hollandtse Mercurius, Behelssende, De aenmerckelijkste geschiedenissen, voor-gevallen over den gantschen Aerdtbodem, In den Jare 1672. tot 1673* (Haarlem 1673).

Cavallo, Guglielmo en Roger Chartier, eds., *A history of reading in the West* (Cambridge 1999).

Chartier, Roger, *The order of books. Readers, authors and libraries in Europe between the fourteenth and eighteenth centuries* (Cambridge 1994).

Crick, Julia en Alexandra Walsham, *The uses of script and print, 1300-1700* (Cambridge 2004).

Dahl, Folke, *Amsterdam, cradle of English newspapers* (Londen 1949).

Darnton, Robert en Alain Boureau, red., *The culture of print. Power and the uses of print in early modern Europe* (Cambridge 1989).

Deen, Femke, *Publiek debat en propaganda in Amsterdam tijdens de Nederlandse Opstand. Amsterdam 'Moorddam' 1566-1578* (Amsterdam 2015).

Deen, Femke, David Onnekink en Michel Reinders, eds., *Pamphlets and politics in the Dutch Republic* (Leiden 2011).

Dekker, Rudolf, 'De erfenis van Jacques Presser: waardering en gebruik van egodocumenten in de geschiedwetenschap', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift* 29:1 (2002) 19-37.

Dekker, Rudolf, *Egodocuments and history. Autobiographical writing in its social context since the Middle Ages* (Hilversum 2002).

Deursen, A. Th. Van, *De last van veel geluk. De geschiedenis van Nederland 1555-1702* (3^e druk; Amsterdam 2005).

Deursen, A. Th. van, *Mensen van klein vermogen: het kopergeld van de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2006).

Dooley, Brendan, ed., *The dissemination of news and the emergence of contemporaneity in early modern Europe* (Farnham en Burlington 2010).

Dooley, Brendan, *The social history of skepticism. Experience and doubt in early modern culture* (Baltimore 1999).

Droste, Heiko, *Sending a letter between Amsterdam and Stockholm. A matter of trust and precautions*, in: Cools, Hans, Marika Keblusek en Badeloch Noldus, eds., *Your humble servant. Agents in early modern Europe* (Hilversum 2006) 135-148.

Dusart, Izaak en Jacob van Dael, *Optocht der Batavieren, voor de vryheydt des vaderlands, zijnde een ontwerp, om uyt Hollandt alleen, ten langhsten in veertien dagen, buyten kosten van den gemeenen staet, hondert duysent weerbare mannen in 't veldt te brenghen, om 's lands vyanden te verdrijven uyt alle plaetsen van hun ingenomen*, (Delft 1673).

Ebben, Maurits, 'Een wankel evenwicht. Prinsen van Oranje, regenten en burgers in de zeventiende-eeuwse Republiek', in: Henk te Velde en Donald Haks, red., *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 47-67.

Fleming, Juliet, William Sherman en Adam Smyth, eds., 'The Renaissance collage. Toward a new history of reading', *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 45, nr. 3 (2015).

Gebhard Jr., J.F., 'Een dagboek uit het "Rampjaar" 1672', *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch genootschap* 8 (1885) 45-116.

Ginzburg, Carlo, *De kaas en de wormen. Het wereldbeeld van een zestiende-eeuwse molenaar* (Amsterdam 1982).

Groenveld, Simon, 'The Mecca of Authors? States Assemblies and censorship in the seventeenth-century Dutch Republic', in: A.C Duke en C.A. Tamse, *Too mighty to be free. Censorship and the press in Britain and the Netherlands* (Zutphen 1987).

Groesen, Michiel van, '(No) news from the Western front. The weekly press of the Low Countries and the making of Atlantic news', *Sixteenth Century Journal* XLIV/3 (2013) 739-760.

Gruys, J.A. en Jan Bos, *Adresboek Nederlandse Drukkers en Boekverkopers tot 1700* (Den Haag 1999).

Halbe de Jong, Erik, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden, 1775-1795* (Hilversum 2014).

Harline, Craig E., *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch Republic* (Dordrecht 1987).

Harms, Roeland, 'Handel in Letteren. De ambulante handel in actueel drukwerk in zeventiende-eeuws Amsterdam', *De zeventiende eeuw* 23:2 (2007) 216-229.

Harms, Roeland, *Pamfletten en publieke opinie. Massamedia in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2011).

Harms, Roeland, "'All the World is Led and Rul'd by Opinion": The relationship between printed news and public opinion', in: Roeland Harms, Joad Raymond en Jeroen Salman, red., *Not dead things. The dissemination of popular print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500-1820* (Leiden 2013) 275-297.

Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976).

Hatin, Eugene, *Histoire politique et littéraire de la presse en France avec une introduction historique sur les origins du journal et la bibliographie générale des journaux* (Parijs 1859).

Hell, Maarten, 'Schatkist van den Staet 1650-1747', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak, red., *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813*, deel 2 (Amsterdam 2005), 151-212.

Hell, Maarten, 'Trade, transport and storage in Amsterdam inns (1450-1800)', *Journal of Urban History* 40:4 (2014) 742-761.

Helmers, Helmer J., 'Public diplomacy in early modern Europe', *Media History* 22:3-4 (2016), 401-420.

Hofman, W., *Amsterdam, Burgerwijkkaarten. Repertorium, geschiedenis van schutterij en burgerwacht. Genealogische gegevens van Officieren* (Amsterdam 1981).

Hoftijzer, Paul G., *Engelse boekverkopers bij de Beurs. De geschiedenis van de Amsterdamse boekhandels Bruyning en Swart, 1637-1724* (Amsterdam 1987).

Hoorn, Jan ten, *Reis-boek door de Vereenigde Nederlandsche Provinciën, en der zelve aangrenzende landschappen en koningrijken: behelzende een naauwkeurige beschrijving der steden ... Mitsgaders de bekwaame herbergen daar reizigers in ieder stad kunnen logeeren* (Amsterdam 1689).

Hoorn, Nicolaas ten, *Maandelyksche berichten uit de andere waereld; of de spreekende dooden* 27 (Amsterdam 1761).

Infelise, Mario. "*Roman Avvisi: Information and Politics in the Seventeenth Century.*" *Court and Politics in Papal Rome, 1492-1700*, (Cambridge 2002).

Jessurun – ten Dam Ham, S. C. J., *Utrecht in 1672 en 1673* (Utrecht 1934).

Jochems, John Anthony, *Amsterdams oude burgervendels (schutterij), 1580-1795: alphabetische naamlijst met eenige aanvullingen en verbeteringen* (zp. 1891).

Keblusek, Marika, *Boeken in de hofstad. Haagse boekcultuur in de Gouden Eeuw* (Hilversum 1997).

Klinkert, Christi M., *Nassau in het nieuws, Nieuwsprenten van Maurits van Nassaus militaire ondernemingen uit de periode 1590-1600* (Zutphen 2005).

Knevel, Paul, *Burgers in het geweer. De schutterijen in Holland, 1550-1700* (Haarlem 1994).
Knevel, Paul, 'De politiek op straat. Over de vormen van stedelijk politiek protest in de zeventiende eeuw', *Groniek* 137 (1997) 403-416.

Kruif, José de, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman, red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006).

Kuijpers, Erika, 'Lezen en schrijven. Onderzoek naar het alfabetiseringsniveau in zeventiende-eeuws Amsterdam', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 23 (1997) 490-523.

Lankhorst, O.S., en P.G. Hoftijzer, *Drukkers, boekverkopers en lezers in Nederland tijdens de Republiek. Een historiografische en bibliografische handleiding* (Den Haag 1995 en 2e druk 2000). Let op: serie!

Lankhorst, Otto, 'Newspapers in the Netherlands in the seventeenth century', in: Brendan Dooley en Sabrina A. Baron, ed., *The politics of information in early modern Europe* (Londen 2001) 151-159.

Lesger, Clé, *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand: kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca. 1630* (Hilversum 2001).

Lesger, Clé, 'Intraregional trade and the port system in Holland, 1400-1700', in: Karel Davids en Leo Noordegraaf, red., *The Dutch economy in the Golden Age* (Amsterdam 1993) 185-217.

Loveman, Kate, *Samuel Pepys and his books. Reading, newsgathering and sociability, 1660-1703* (Oxford 2015).

Maier, Ingrid en René Vos, "Gelezen van Londen tot Moskou. Internationale dimensies van de Oprechte Haerlemse Courant in de zeventiende eeuw", *Haerlem Jaarboek* (2005), 9-32.

Mathijssen, Marita, red., *Boeken onder druk. Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst* (Amsterdam 2011).

Meijer Drees, Marijke, 'Pamfletten: een inleiding', in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman, red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 10-28.

Meijer Drees, Marijke en Els Stronk, red., *Wat wonders, wat nieuws! De zeventiende eeuw in pamfletten* (Amsterdam 2002).

Melle, Marius van en Niels Wisman, 'Hier gebeurde het ... Prins Hendrikkade, 6 september 1672', *Ons Amsterdam* (mei 2007).

Mortimer, Geoff, *Eyewitness Accounts of the Thirty Years War 1618-48* (Basingstoke 2002).

Nierop, Henk van, "'And ye shall hear of wars and rumours of wars". Rumour and the revolt of the Netherlands' in: Judith Pollmann en Andrew Paul Spicer, eds., *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden 2007).

Panhuysen, Luc, *Rampjaar 1672. Hoe de Republiek aan de ondergang ontsnapte* (Amsterdam 2009).

Parker, Geoffrey, *The grand strategy of Philip II* (New Haven 1998).

Peacey, Jason, "My Friend the Gazetier": Diplomacy and news in seventeenth-century Europe', in: Joad Raymond and Noah Moxham, eds., *News Networks in Early Modern Europe* (Leiden 2016), 420-442.

Peacey, Jason, *Print and Public Politics in the English Revolution* (Cambridge 2013).

Pettegree, Andrew, *Brand Luther. 1517, printing and the making of the Reformation* (New York 2015).

Pettegree, Andrew, *Reformation and the culture of persuasion* (Cambridge 2005).

Pettegree, Andrew, *The invention of news. How the world came to know about itself* (Londen 2014).

Pollmann, Judith, *Een andere weg naar God. De reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641)* (Amsterdam 2000).

Pollmann, Judith, 'Schuilen onder de vleugels van Oranje. Over de wortels van het orangisme 1600-1618', in: Velde, Henk te en Donald Haks, *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 27-45.

Prak, Maarten, 'The Dutch republic as a bourgeois society', *BMGN – Low Countries Historical Review* 125 (2010) 107-139.

Prak, Maarten en Lidewij Hesselink, 'Stad van gevestigden 1650-1730', in: Willem Frijhoff en Maarten Prak, red., *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813*, deel 2 (Amsterdam 2005) 89-150.

Presser, J., 'Clio kijkt door het sleutelgat', in: M.C. Brands, J. Haak en Ph. De Vries, red., *Uit het werk van dr. J. Presser* (Amsterdam 1969) 283-293.

Randall, David, *Credibility in Elizabethan and early Stuart military news* (Londen 2008).

Rasch, Rudi A., *Geschiedenis van de muziek in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden 1572-1795* (Utrecht 2013) 1-26.

Rasch, Rudi A., "'Musica dis curae est.'" The life and work of the Amsterdam music printer Paulus Matthysz (1613/4-1684)', *Quaerendo* 4:2 (1974) 86-99.

Raymond, Joad, 'Irrational, impractical and unprofitable', in: Kevin Sharpe en Steven N. Zwicker, *Readings, society and politics in early modern England* (Cambridge 2003) 185-212, aldaar 189.

Raymond, Joad, 'International news and the seventeenth-century English newspaper', in: Harms, Roeland, Joad Raymond en Jeroen Salman, eds., *Not dead things. The dissemination*

of popular print in England and Wales, Italy, and the Low Countries, 1500-1820 (Leiden 2013) 229-251.

Raymond, Joad, "News Networks: Putting the "News" and "Networks" Back in", in: Joad Raymond en Noah Moxham, eds., *News networks in early modern Europe* (Leiden 2016) 102-129.

Reinders, Michel, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).

Reinders, Michel, *Printed pandemonium. Popular print and politics in the Netherlands 1650-72* (Leiden 2013)

Romein, Jan, *De biografie, een inleiding* (Amsterdam 1946).

Salman, Jeroen, *Populair drukwerk in de Gouden Eeuw. De almanak als handelswaar en lectuur* (Leiden 1997). Is een proefschrift.

Salomons, A.F., 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetting van 1672', *BMGN* 106:2 (1991) 198-219.

Sautijn Kluit, W.P., 'De geschiedenis der Nederlandsche dagbladpers tot 1813' in *Bijdragen tot de Geschiedenis der Nederlandsche Boekhandel*, vii (1896) 87-284.

Schneider, Maarten en Joan Hemels, *De Nederlandse krant 1618-1978* (4^e druk, Baarn 1979).

Shapin, Steven, *A social history of truth. Civility and Science in seventeenth-century England* (Chicago 1994).

Sloos, Louis Ph., red., *Warfare and the Age of printing. Catalogue of early printed books from before 1801 in Dutch military collections*, volume II (Leiden 2009).

Stichter, Joannes, *Schutters wacht-almanach: aenwijsende wat compagnien, en op wat nacht sy te samen waecken moeten, om de vrijftiende nacht* (Amsterdam 1690).

Stolp, Annie, *De eerste couranten in Holland. Bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen* (Haarlem 1938).

Tosh, John, *The pursuit of history. Aims, methods and new directions in the study of history* (New York 2015).

Velde, Henk te en Donald Haks, *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014).

Verhoeven, Garrelt en Piet Verkruijsse, 'Boekillustratie (op bestelling)', in: Henk van Nierop, ea., eds., *Romeyn de Hooghe. De verbeelding van de late Gouden Eeuw* (Zwolle 2008) 146-169.

Verkruijsse, Piet, "Gedruckt in seghwaer, op de pars der lijdsaemhey". Boekwetenschap en pamfletliteratuur', in: José de Kruif, Marijke Meijer Drees en Jeroen Salman, red., *Het lange leven van het pamflet. Boekhistorische, iconografische, literaire en politieke aspecten van pamfletten 1600-1900* (Hilversum 2006) 31-43.

Vos, René, 'Een Gouden Eeuw met grote gaten: Enkele ontwikkelingen rond de "Republiek der Couranten" (1674-1800), *De Achttiende Eeuw* 35-2 (2003) 124-134.

Vos, René, 'Bijzondere courantenfusie in 1670', *Persmuseum Nieuws* 16 (2007) 4-5.

Wagenaar, Jan, *Amsterdam, in zyne opkomst, aanwas, geschiedenissen, voorzegten, koophandel, gebouwen, kerkenstaat, schoolen, schutterye, gilden en zegeringe* (Amsterdam 1760).

Wassink, J.F.A., *Van stad en buitenie. Een institutionele studie van rechtspraak en bestuur in Weert 1568-1795* (Hilversum 2005).

Weduwen, Arthur der, 'Towards a complete bibliography of seventeenth-century Dutch newspapers: Delpher and its applications', *Tijdschrift voor tijdschriftstudies* 38 (2015) 21-27.
Weduwen, Arthur der, 'Utrecht's first newspaper re-discovered. Adriaen Leenaertsz and the Nieuwe courante uyt Italien, Duytslandt ende Nederlant (1623)', *Quaerendo* 46(2016) 1-19.

Woolf, Daniel, 'News, history and the construction of the present in early modern England', in: Brendan Dooley en Sabrina A. Baron, eds., *The politics of information in early modern Europe* (Londen en New York 2001) 80-118.

Worp, J.A. 'De Nieuwe Schouwburg (1665-1708)' in: J.F.M. Sterck, ed., *Geschiedenis van den Amsterdamschen schouwburg 1496-1772* (Amsterdam 1920) 136.

Zanden, Jan Luiten van en Tine de Moor, 'Mensen en economie in de Gouden Eeuw', *Leidschrift* 23:2 (2008), 15-26.

Glossarium

Bron: *Historische Woordenboeken op internet*, Geïntegreerde Taal Bank – INL

Abuseren: Ontleend aan fr. *Abuser*. Misleiden.

Adelborst: Onderofficier, in de 17de E. blijkbaar van den laagsten rang, nog onder korporaal; in 't bijz., tot het eind der 18de E., een rang bij de schutterij of althans de benaming van zekere personen die daarbij dienst deden.

Adsisentie: Helper in alg. zin, handlanger. Persoon die iemand bijstaat in de uitoefening van zijn functie en die als zoodanig gequalificeerd wordt als *assistent*, al of niet als een bep. rang.

Advijs: Mededeeling, kennisgeving, bericht. Ook: Het mondeling of schriftelijk geuite gevoelen of oordeel, t.w. van een lichaam of persoon, ambtshalve of als deskundige geraadpleegd, over eene zaak die in behandeling is.

Attacque: Eig. Aanval (resp. het aangevallen-worden) met wapenen. Niet meer in gebruik.

Biesbruggen: eene van biezen gemaakte brug, vermeld als in den oorlog wel gebruikt; Bies: benaming voor planten die in vochtige gronden of in water groeien

Bij(d)t: In 't algemeen wordt *bijt* gezegd voor eene opening die in het ijs gehakt wordt; doch vroeger in minder beperkte opvatting dan nu. Dat de **Bijt** rondom de Stad en beyde de Scheeps Walen in 50 deelen verdeelt sal worden ..., en sal yder Wijk gehouden zijn haar gedeelte daar in op te maken ..., ter breete van 30 Amsterdamse hout voeten, *Handv. v. Amst.* 870 a [1682].

Bootsgesellen: Een der *gezellen* (Makker, kameraad, vennoot, reisgenoot, volgeling, medestander) die samen de bemanning uitmaken van eene *boot* (wellicht oorspronkelijk in de bet. 2, a); varensgezel, matroos.

Burger: De oorspronkelijke beteekenis "bewoner van eene versterkte plaats" is in het oudere Hd. nog duidelijk waar te nemen (zie *D. Wib.* 2, 537), later is de naam overgegaan op de stedelingen, en werd als zoodanig zeer gewoon, veel gewoner dan het woord *burg* zelf als naam voor *stad*; Naar de opvatting, zooals die zich heeft gevormd tijdens het leenstelsel. Inwoner van eene stad, in het genot van alle rechten welke die stad bezit; in de taal van het gewone leven soms niet verschillende van: stedeling.

Buurtmeester: Bewoner van eene stadsbuurt, wien het toezicht over allerlei dagelijksche zaken is opgedragen.

Canailje: Verachtelijke benaming voor het gemeene volk; het gepeupel, het janhagel.

Concept: (1) Meening, opinie. (2) De in de geest opgevatte algemeene lijnen van eene voorgenomen handeling; opzet, plan. (3) De voorloopige formuleering van eene regeling, een besluit enz.; ontwerp.

Confereren: overleg plegen in een onderhoud.

Conjuncture (des tijds): Samenhang van omstandigheden; tijdsomstandigheden.

Contentement (kontentement): Het tevreden stellen; het voldoening geven; genoegdoening; bevrediging (door tegemoetkoming aan iemands wenschen, behoeften, verlangens e.d., of door het inwilligen van een eisch; ook: het resultaat daarvan; tevredenheid).

Cornet: of kornet: Standaarddrager bij de cavalerie, later ook aanduiding van een rang bij dat wapen, en als zoodanig nog thans, of althans tot voor kort, in het Nederlandsche leger bekend, nl. als die van adspirant-officier.

Courageeren (couragie): verbastering van *encourageeren*; Kloekmoedigheid, dapperheid, onverschrokkenheid.

Courantier: Iemand die eene courant uitgeeft of schrijft.

Credyt: Hier: In iemands credit komen, in zijn voordeel spreken, voor iemand pleiten.

Cruyt (kruit) en loot (als): kruit en kogels, munitie.

Dagregister: boek waarin door een gezaghebber of openbaar persoon, die aan lastgevers elders verantwoording schuldig is, de gebeurtenissen van elken dag worden opgeteekend, dagboek.

Defendeeren : (zich) met de wapens verdedigen.

Desseyn: Ook wel *dessein*. Uit fr. *Dessein*. Wat men (de vijand) zich ten doel heeft gesteld, wat men tracht te verwezenlijken of te bewerkstelligen; voornemen, plan, doel, oogmerk, instantie. Veroud.

Dewijle: Zie *Wijle*

Dragonder: Lichte cavallerist; cavallerist met de bewapening van een infanterist. De naam *dragon* is in Frankrijk in het laatst der 16de eeuw in gebruik gekomen, doordat deze ruiters een draak in hun vaandel voerden.

Edict: Door eene overheid afgekondigd besluit.

El(len): De oorspr. bet. is die van: elleboog, onderarm. Lengteëenheid. waarvoor de menschelijke onderarm den grondslag vormt. Vroeger kende men verschillende plaatselijke eenheden als: de Amsterdamsche *el* ter lengte van 688 mM., de Haagsche *el* van 694 mM., de Delftsche *el* van 683 m.M. en de Brugsche *el* van 701 m.M.

Emporteeren: M. betr. t. een stad of plaats: met geweld innemen, zich met geweld meester maken van, veroveren. OF: Van een som geld: bedragen; oploopen tot zekere genoemde of uit het verband blijkende hoogte.

Expireeren: Van officieele bepalingen en verordeningen, (rechts)overeenkomsten e.d.: niet langer van toepassing zijn door het verstrijken van den termijn waarbinnen het genoemde van kracht is; ophouden rechtsgeldig te zijn, vervallen; verlopen, verstrijken. Of: Den laatsten adem uitblazen, den geest geven, sterven.

Expresse: Opzettelijk voor de gelegenheid afgezonden bode.

Familiaar: Ontleend aan lat. *Familiaris*. Van eene wijze van omgaan, van een toon van spreken. Van groote vertrouwelikheden getuigend, gemeenzaam.

Fatsoen: Model, vorm, gedaante. Of: Persoon van eene bepaalde, door een bnw. genoemde gedaante, van eene bepaalde soort, van een bepaalden aard. Zoo goed als altijd met spot of minachting en vervolgens ook zonder bnw.: verachtelijk of raar persoon; verg. het gebruik van *exemplaar*. Of: Wijze van doen, manier van doen, wijze.

Fondament: Met betrekking tot eene bewering. Goede grondslag, gegrondheid, grond. In dezen zin niet meer in gebruik.

Frivool: Ontleend aan fr. *Frivole*. Van beweringen. Waardeloos, nietszeggend, ongegrond, uit de lucht gegrepen, ijdel.

Generaal: (geen functie, in “generaal misnoegen”): In 't algemeen. In het krijgswezen: Voorheen de titel der opperbevelhebbers van de verschillende wapens. Thans hier te lande als titel niet meer in gebruik, dan alleen bij verkorting voor Luitenant-generaal of Generaal-majoor, in de taal van het dagelijksch leven, en bij het aanspreken van personen van dien rang.

Gerucht: Naar de oorspronkelijke opvatting, beschouwd als door menschenstemmen voortgebracht. Geroep, geschreeuw. Datgene wat onder de menschen gesproken wordt omtrent iemand of iets; dikwijls meer of minder duidelijk als persoon gedacht. Een verhaal, eene mare, een praatje dat onder de menschen omtrent iemand of iets in omloop is; met het bijbegrip van onbetrouwbaarheid, en vandaar vaak verbonden met bnw. als *los*, *onzeker*, *valsch*; mv. *geruchten*.

Harangue: Uit het eng.: hekelen, uitvaren tegen, ook wel: donderpreek.

Hekeldicht: Gedicht in hetwelk ondeugden of dwaasheden van den dag op scherpe wijze worden ten toon gesteld en bestraft; van het meer persoonlijke *schimpdicht* thans strenger dan vroeger onderscheiden. Het woord dient als Ndl. naam voor *satire*.

Hondeslager: Titel 1°. van een stedelijk beambte, die — met eene *kodde* of ander wapen — onbeheerde honden (dood) moet slaan, dikwijls tevens met andere soortgelijke werkzaamheden belast; 2°. van een kerkeknecht, gewapend met een zweep om de honden uit de kerk te jagen.

Hopluyden: voor 't mv. gewoonlijk *hoplieden* (-*lie*), *-luiden* (-*lui*). Voorheen de bevelhebber van zekere afdeeling (een vendel of compagnie) krijgsvolk of schutters: kapitein.

Insinuatie: (1) De ambtelijke aanzegging van iets of vordering van iets; tekennengeving, mededeeling bij exploit in rechten; dus ook wel gebezigd in toepassing op eene beteekening van processtukken. (2) Telastelegging (aan iemand) van eene ongunstige eigenschap of toedichting van onedele bedoelingen of laakbare handelingen. (3) Bedekte aantijging, zijdelingsche verdachtmaking.

Insolentie: Onbeschaamdheid, onbetamelijkheid, grofheid, lomphheid, brutaliteit; (concr.) daad die daarvan getuigt, handeling die daarvan blijk geeft.

Kloek en stout: moedig en onverschrokken, dapper en driest.

Kontschappen: Als benaming voor een feit of een gebeurtenis. Het op-de-hoogte brengen of gebracht worden, de inlichting, de informatie. Bericht.

Lacheteyt: Geen definitie gevonden, wordt vaak genoemd in combinatie met trouweloosheid.

Lonten: Als stofnaam en collectivum (verzamelnaam). Een op bepaalde wijze vervaardigde soort van koord, gebruikt voor het ontsteken van ontplofbare stoffen, vroeger in 't bijzonder bij het afschieten van vuurwapenen.

Loopplaats: Plaats waar men zich behoort te verzamelen tot uitoefening van een bepaalde taak, in 't bijzonder waar zekere categorieën van personen bijeenkomen die gezamenlijk plichten vervullen in het openbaar belang, zooals militairen, schutters, spuitgasten, en derg.

Magistraat: Overheid, bepaaldelijk stadsregering (als collectief). Een persoon, tot de *magistraat* (in de vorige bet.) behorende.

Maintineren: Reeds vroeg ontleend aan fr. *Maintenir*; iemand of iets handhaven in zijn bestaanden toestand.

Massakreeren: Ook: Massacreren; Gruwelijk vermoorden, afslachten; een bloedbad aanrichten onder.

Missive: Brief; inzonderheid in toepassing op ambtsbrieven en brieven over zaken in het algemeen.

Moetwil: Of *moetwille*; (Boos) opzet; Willekeur, eigenzinnigheid; Uiting van kwaadwilligheid, baldadigheid.

Moeyten: Mnl. *moeyte*, mnd. *moiete*, *moigete*, *moite*; Last, overlast, beslommeringen, verdrietelijkheden. Of: Geschil, twist, ruzie, onlusten.

Mortificatie: Het te niet doen van een recht. Natuurlijk komt *mortificatie* ook voor in den zin van: krenking, vernedering.

Munimenten: Een stuk waardoor iets wordt verzekerd, gewaarborgd, bevestigd; bewijsstuk, document, ook in vrijere opvatting.

Murmureeren: Morren, mompelen van ontevredenheid; inzonderheid in toepassing op het weerstrevend morren van hem die niet berust.

Notificatie: Officieele of vormelijke kennisgeving. Thans weinig in gebruik.

Oprecht: Waarlijk, inderdaad. Op rechtschapene, eerlijke wijze; ook bepaaldelijk: openhartig.

Ordinaris: Overeenkomstig de voorschriften, regelmatig, niet buitengewoon. Vandaar ook: regelmatig ingesteld, benoemd enz., en dus hetzelfde als: rechtmatig, wettig.

Paap: Als benaming voor den wereldlijken geestelijke bij de Katholieken, priester; oorspronkelijk algemeen in zwang, zonder eenige minachtende bijgedachte, doch sedert de Hervorming dikwijls als schimpwoord opgevat en daarom bij de Roomschen in onbruik geraakt.

Palissaden: Eene omheining van in den grond geslagen palen of staken, die tot beschutting of verdediging dient.

Palladium: Uit Lat. Eigenlijk de benaming van het beeld van de godin Pallas te Troje, waarvan naar men meende het heil der stad afhankelijk was. Vandaar in 't algemeen: iets dat de veiligheid enz. van een staat, eene instelling, een recht enz. waarborgt.

Particulier: Uit Fr. Behorende bij of betrekking hebbende op een gedeelte van iets en niet op het geheel; niet algemeen. Verouderd.

Pasquil: Paskwil: Een uit het Fr. *pasquille* of Ital. *Pasquillo* overgenomen woord; Schimpdicht, schotschrift, of beleedigende spotternij in woord of beeld. OF: Vandaar in ruimeren zin: een geschrift enz. waardoor men iets belachelijk maakt.

Pene: De boete of straf, gesteld op de overtreding van eene verordening of een gebod. Ook straf, in 't algemeen.

Pertinent: In toepassing op notities en opgaven. Zijnde zooals vereischt wordt, geheel nauwkeurig, stipt.

Petarde: In de krijgskunde. Benaming van een op het einde der 16de E. uitgevonden oorlogstuig, bestemd om een bres te maken in een poort of muur enz.

Placcaat of plakkaat: Het woord is ontleend uit ofr., fr. *plackart, placard*, eene afleiding van *plaque*. De benaming is afkomstig van het op de *plakkaten* gedrukte zegel. Eigenlijk. Een van de overheid enz. uitgaande open brief. Een open brief of schriftelijk bewijsstuk, gewaarmerkt door het opgedrukte zegel van dengene van wien het uitgaat. Inzonderheid: een decreet, ordonnantie, verordening, bestemd om openbaar gemaakt te worden, opdat ieder er kennis van kan nemen en er zich naar gedragen.

Pronunciatie: (pronuntieeren) In de oudere rechtstaal: openbare uitspraak.

Quansuis: Of Kwansijs, uit ofr. *quanses, quainses, queinsi*: *Kwansuis* geeft te kennen dat men aan eene zaak een anderen schijn geeft dan ze werkelijk heeft, dat ze iets anders moet verbeelden dan ze eigenlijk is; b.v. in verbinding met znw., bnw. en bijw. dat men ten onrechte de genoemde qualificatie op de zaak in kwestie toepast. Het is weer te geven door: schijnbaar, zoogenaamd, als 't ware, naar 't verbeelden moet, quasi, en dergelijke.

Recognoscheeren : In kanselarijtaal en als rechtsterm: erkennen; de echtheid van een zaak erkennen. Of: (Mil.) Verkennen; op verkenning uitgaan naar.

Recontre : Uit it. *Riscontro*; Toevallige ontmoeting, Met den vijand. Ongeregeld gevecht, treffen. Inz. met betr. tot schepen.

Repousseeren: Uit fr. *repousser*. (Mil.) Terugslaan, afslaan, verslaan.

Repuseren: niet in GTB. Wel *reputeeren*: Uit lat. *reputare* of ofr. *reputer*. Schatten, rekenen, houden voor, achten.

Requart: Of: regaard; Aan)blik, oogopslag. Inz. in de verb. regard nemen (met een lijdend voorw.) "zijn oog richten op —, beschouwen, waarnemen", en in 't regard van — "ten aanschouwen, in tegenwoordigheid, ten overstaan van —"

Request: Uit ofr. *Requete*. _Verzoek, gewoonlijk neergelegd in een geschreven stuk dat aan bepaalde eischen met betr. tot den vorm voldoet, verzoekschrift.

Resolutie : Het vaststellen van een maatregel: beslissing, besluit.

Resolveeren: Beslissen, besluiten of: vaststellen. Met betr. tot een rechterlijke instantie: gerechtelijke beslissing.

Retrenchement: Of Retranchement: (Krijgsk.) Verdedigingswal van een fort, een vesting e.d. Uitgegraven verschansing in het open veld, veldschans.

Rotgesellen: of Rotgezel, Nhd. *Rottgesell*; In de voormalige legerinrichting. Een soldaat die met anderen deel uitmaakt van een rot, lid eener legerbende, wapenbroeder; Evenzoo bij de schutterij of gewapende burgerwacht.

Ruart: Ook: Ruard, Ruwaard of Ruwaert; Persoon die uit naam en in de plaats van een ander een land of gewest bestuurt; landvoogd, stadhouder. Als titel. Met een bepaling met van, waarin het land of gewest wordt genoemd waar iemand *ruwaard* van is.

Schutter: Iemand die met schietgeweer tot krijgsveld gewapend is; Iemand die deel uitmaakte van een zeker uit burgers bestaand plaatselijk verdedigingscorps.

Secreet (of: sekreet): Heimelijk gemak, bestekamer, privaat.

Sententie: *Uitspraak, vonnis.* een sententie, vonnis, oordeel, sententia.

Smakelijk: Goed smakend, in ruimere toepassing: genietbaar, behagelijk, aantrekkelijk, aangenaam, begeerlijk. Of: Goedvinden, goedkeuren, aanvaarden.

Smeekschrift: Geschrift waarin een dringend en onderdanig verzoek wordt gedaan. Vroeger en nog in Z.-Ndl. ook in toepassing op ieder verzoekschrift. Het woord is blijkbaar door HOOFT ingevoerd als purisme voor *request*.

Stormen : In een snel tempo aanvallen; met een storm veroveren; bestormen.

Strooibiljet: Een papier waarop iets bekendgemaakt wordt of verklaard, hetzij aan een bepaald persoon of aan het publiek. In de zin van aanplakbiljet of strooibiljet.

Stuk: Of stuck; Hier meestal Kanon.

Subalterne (krijgsofficieren): uit fr. *Subalterne*. Officier die lager in rang is dan een hoofdofficier, of ook wel: dan een kapitein.

Tabberd, of Tabbaert, Tabbert: Naam van *een lang afhangend overkleed van mannen en vrouwen* (ook aldus bij Lübben), zowel van aanzienlijken als van armen; ook als ambtsgewaad van wereldlijke waardigheidsbekleeders (toga).

Tijding: Het woord kent meerdere betekenissen. Bericht, nieuwsbericht, nieuws; Gerucht of juist: Kennis van een feit of omstandigheid; de weet. En: Blaadje dat een belangrijk nieuws behelst en wordt rondgevent of verspreid.

Trenchee: De spelling *trenchee* (en derg.) is tot en met de 17de e. gebruikelijk; n het krijgsveld: loopgraaf; ook: door ophooging ter weerszijden, b.v. door middel van rotsblokken, zandzakken enz., ontstane gang. Of: Gracht, greppel tot afvoer of voor het leggen van buizen, fundamenteën en derg.

Trommelslag: gebezigd met betr. tot een mededeeling, een oproep en derg.: die aankondigen door of gepaard doen gaan met het slaan op een of meer trommels. Aankondiging of mededeeling bij *trommelslag* gedaan.

Tumult: Uit lat. *tumultus* of ofr. *Tumulte*. Opschudding, beroering, verwarring, drukte, herrie, onrust onder een groep van menschen, veelal gepaard gaande met rumoer, heftige woordenwisselingen, toeloop van volk, relletjes enz., evenwel zonder bepaalde gedachte aan strijd, vijandelijkheden, verzet enz.

Vaendrig: (vaandrig) Oorspr. bij de infanterie: jong officier, meestal van aanzienlijke geboorte, die het vaandel van de compagnie droeg.

Vailjant: Of Vailant: Uit ofr. *Vaillant*; Voortreffelijk, deugdelijk, goed in zijn soort. Dapper, moedig, flink.

Visiteeren: Ook: *visenteeren*. De beide bet. 'bezoeken' en 'onderzoeken' zijn in beginsel duidelijk te onderscheiden, maar gaan in bepaalde toepassingen in elkaar over. Het woord was voorheen veel meer gebruikelijk dan thans, nu het eigenlijk alleen in verband met douaneonderzoek in de alg. taal nog bekend is. Hij die visiteert in de versch. toepassingen van dit woord, inspecteur, controleur.

Vroedschap: Vast en gesloten college van 21 tot 42 gegoede burgers dat vanaf den Bourgondischen tot in den Franschen tijd met wisselende bevoegdheden deel had aan het bestuur der Nederlandsche steden, en dat in de Republiek dank zij zijn gedeputeerden in de Staten ook invloed uitoefende op gewestelijke en nationale zaken.

Waerachtig: Van verhalen, verslagen van gebeurtenissen, beschrijvingen van toestanden: in overeenstemming met de werkelijkheid zijnde. Wanneer het woord betrekking heeft op een verdediging, een klacht, een getuigenis voor de rechtbank is deze toep. moeilijk te scheiden van de betekenis: Oprecht; eerlijk; rechtvaardig.

Waerschouwinge: (Iem.) met nadruk in kennis stellen, op de hoogte brengen van (iets); (iem.) verwittigen, doen weten van (iets).

Wijle: De resp. die wijl (dat). In een groot aantal, veelal verouderde, verbindingen met de waarde van een bijw. bepaling, voegwoord of voorzetsel: Binnen den tijd dat, in dien tijd dat, zoo lang als; terwijl. Daar, aangezien, omdat.

Willekeure: Het willen, de wil dat iets gebeurt, verricht wordt, plaatsvindt e.d.; wilsbesluit. Soms ook: goedkeuring, het goedvinden dat iets gebeurt. Ook: Van gezaghebbende pers. of colleges, inz. van de stedelijke overheid (eenmaal ook van een buurschap of kerspel (zie de 3de aanh.)): (iets) verordenen, bepalen, bij besluit vaststellen, voorschrijven.

Wisselbrief: Gedagteekend en door den lastgever (of "trekker") onderteekend geschrift, waarbij deze opdracht geeft aan zekeren pers. of instantie in een andere plaats (den "betrokkene") om aan een aangewezen pers. (den "houder" of "nemer") dan wel aan dengene die door laatstgenoemden wordt aangewezen, op zekeren vervaldatum, op zicht of zekere periode na zicht, een som te betalen, waarvan de lastgever de waarde in rekening of op eenige andere wijze als ontvangen erkent.

Woort: (Eig.) (Geheim) herkenningwoord, vereischt voor het passeeren van de wacht; parool. **Wacht-woord.** Uit Lat. *Tessera, vigiliarum tesserae*.

Zuspect (suspect): Verdacht; Op verdachte wijze.

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

	Naam stuk	Type	Onderwerp: staatsstuk of anders	Origineel	Micro fiche	Delpher	TEMPO / DPO	Datum DB & Gebhard	SA potloodnummer
Maand juni									
1	Uyt Rotterdam, den 26 Junii, 1672	Pamflet	Brf afz NN; over opstand in R'dam, rol schutters	ja	35		nee, ook niet STCN of Google Books	?	NIET met polood gnrnd.
2	Ample missive uyt Middelburg, 28 juni 1672	Pamflet	Brf afz NN; over verdediging Aerdenburg, ondanks terug- trekking com- mandant	ja	35		nee, ook niet STCN	?, wel verwijzing naar gebeurtenissen op p. 53	met potlood gnrnd. 5
3	Copie van een brief uyt Dordrecht, 29 juni 1672	Pamflet	geen afz. bekend; kritiek op autoriteiten	ja	35		nee	27 juni 1672, en 29 juni, Gebhard p 53	met potlood gnrnd. 2 Let op datum: later ingevoegd of later margine gemaakt?
4	Notificatie, gepubliceert den 29 juni 1672	Pamflet	Officieel stuk stedelijke overheid, verbod uitvoer van koren	nee	35		nee, wel Google Books	29 dito (6/1672) Woensdag	met potlood gnrnd. 3
5	Sententie van den Hove van Hollandt en West- Vrieslandt, jegens Jacob van der Graef, 29 juni 1672	Pamflet	Officieel stuk overheid, uitspraak hof: ter dood veroordeling	ja	35		nee, wel kopie VA catalogus, recordID 45895, pamphletnr. 00360	30 Junij (p55)	met potlood gnrnd. 11

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

6	Copie Ed.Gr.Mo.Heeren, bysonde goede Vrienden, Nabuyren en Bontgenooten, 29 juni 1672	pamflet	off. Stuk Staten van Zeeland; zorgen over Fr.overheer-sing en ware religie	ja	NEE	ja, catalogus KB, recordID 27974, pamphletnr 10133	Woe 29 junij, p. 53-54, zie ook stuk 2	met potlood gnr. 12
7	Missive uyt Rotterdam, 30 juni 1672	Pamflet	brf afz onbekend; Burg afgezet Edict teniet gedaan: WIII stadhouder	ja	35	nee, ook niet STCN of Google Books	27 juni 1672, Gebhard p 53	met potlood gnr. 1
8	Concept, Willekeure, &c., 30 juni 1672	Pamflet	off.stuk sted. overheid A'dam; over valuta	nee	35	nee	30 Junij, p. 55	NIET met potlood genummerd
Maand juli								
9	Electie van den heer PvO tot Stadthouder, Capitein Generael ende Admirael EN Mortificatie Eeuwigh Edict, 3 juli 1672	pamflet	off.besluit Staten Holland: ontbinden Edict, benoeming WIII tot stadhouder	ja	nee	Ja, collectie KB, RecordID 7745, pamphlet nr. 10142	3 Julij Sondagh, (1672), Gebhard p. 57	In origineel met potlood gnrd. 14 EN 13(!)
10	Versoeck van de burgerye tot Rotterdam, 8 juli 1672	Pamflet	off.stuk R'dam met verzoeken burgers & goedkeuring Vroedschap	ja	35	Ja, collectie VA, recordID 45911, pamphletnr 00373,	8 Julij, p 59	In origineel met potlood gnrd. 18.

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

11	Missive van sijn Hoogheydt den heer prins van Orange, 8 juli 1672	pamflet	off. stuk? Brf WIll in druk aan sted. overheid A'dam, 1e acties als stadhouder	ja	NEE	ja, catalogus KB, RecordID 27944, pamphletnr. 10157	9 dito (7/1672), Gebhard p.59	met potlood gnrdr. 20
12	Insinuatie, 9 en 10 juli 1672	kopie pamflet-ten, briefwisseling	kopieen brvn; WIll, Johan Kievit, steun stadhouder-schap	ja	NEE	ja, zie: catalogus KB, recordID 27958 EN 27961, pamphletnr. 10151 EN 10148	Zondagh of maandag (10 of 11/7/1672) Gebhard, p 61(?)	met potlood gnrdr. 21 Meerdere pamfletten afgedrukt op één vel: 'Uitvaardiging van de burgemeesters van Rotterdam d.d. 10 juli 1672 n.a.v. het afzetten van de staatse regenten, met de brief van de prins van Oranje van 9 juli 1672' prins en Johan Kievit, 'Na de Copye tot Rotterdam, by Abraham van Waesberge'
13	Een brief uyt Rotterdam, 10 juli 1672	pamflet	brf afz NN; opruiend, over Ware Vrijheid, Barneveldse factie, etc.	ja	NEE	ja, catalogus KB, RecordID 27949, Pamphletnr. 10153	verhalen van zaterdag 9 juli? P 59?	met potlood gnrdr. 22

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

14	Artyckelen, welcke versocht zijn van de vroomen Burgers der Stadt M'burgh, 11 juli 1672	Pamflet	off. Stuk M'burg; verzoeken gedaan en ingewilligd	nee	35	nee	11 dito Maandagh (7/1672), p.61	Keerzijde van 15 NIET met potlood genummerd
15	Den miserabelen Toestandt in Over-Yssel, 15 juli 1672	Pamflet	brvn afz N.N.; klaagzang over regenten die stad overgeven, zgnde brfwisseling	nee	35	nee		Keerzijde van 14, met potlood gnrnd 23
16	Waerschouwinge, 14 juli 1672	Pamflet	Off stuk om burgers te manen belasting te betalen	nee	35	nee	placcaat', p. 62	NIET met potlood genummerd
17	Middelburgh Ingenomen door de Boeren van t' Eylandt van Walcheren, 21 juli 1672	Pamflet	verslag opstand boeren tegen regenten M'burg	ja	35	nee	21 Donderdagh (7/1672)	met potlood gnrnd 31
18	Missive van sijn majesteyt den koning van Groot Brittanje, 28 juli 1672	pamflet	gedrukte brf van CharlesII, steun aan WIII	ja	NEE	ja, catalogus KB, RecordID 27933, Pamphletnr. 10172	15 Maandag (aug 1672), geeft zelf Greg/Jul. Kalenderdata	met potlood gnrnd. 49

Maand augustus

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

19	Missive van d'Heer Pieter de Groot, 1 aug 1672	Pamflet	brf de Groot aan Staten van Holland over zijn vlucht naar A'werpen	nee	36	ja, collectie KB, recordID 27930, pamfletnr 10177	??	NIET met potlood genummerd
20	Sententie van den Hove van Hollant en West Vrieslant Tegens Mr. Cornelis de Wit, 20 aug 1672	pamflet	off. stuk: uitspraak Hof Holland; verbanning C. de Wit	ja	37	nee, wel vergelijkbare stukken als 10188 en 10189. Tekst komt overeen, maar niet deze met dezelfde keerzijde	21 Augs. Zondagh; neemt deze tekst letterlijk over!	met potlood gnr.99; keerzijde van 21
21	Missive uyt den Haagh, 20 aug 1672	pamflet	anonieme brf over moord op brdrs de Wit	ja	37	nee, vergelijk pamfletnr. 10192		keerzijde van 20 (die is genummerd met 99)
22	Oprecht verhael van 't gepasseerde ontrent de detentie van Cornelis de With, 20 aug 1672	pamflet/ boekje	anoniem verslag gebeurtenissen voorafgaand aan moord, met getuigenis arts, echtgenote, aantijgingen, verweer, uitspraak en moord	ja	NEE	ja, catalogus KB, RecordID 28118, pamphletnr. 10191	Bij 21 Augs. Zondagh, beschrijft hij na mondeling verhaal van Nic. Van Toor P 87-90	met potlood gnr. 55 en 56

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

23	Sententie van den Pamflet hove van Hollant tegens Mr Cornelis de Wit, 20 aug 1672	anoniem verslag, sententie en moord	ja	36	ja, collectie KB, recordID 7584, pamfletnr 10189	Zie ook zondag 21 aug. P 87-90	rechts: 'Verhael van 't oproer, nevens de doodt van de Heeren Johan en Cornelis de Wit, met potlood gnr. 57	
Ongedateerd augustus								
24	Bericht van de heer raedt-pensionaris Johan de Witt, aug(?) 1672	Pamflet, boekje	combi, meerbladig; verklaring Johan de Wit niet corrupt, reactie Staten van Holland	ja	NEE	ja, catalogus KB, RecordID 7754, pamphletnr. 10166	20 Woensdagh (7/1672) Is uitgegeven in augustus, dus later ingevoegd.	gnrd. 29 en 30, met potlood gnr. 29. Gevolgd door Verklaringe van Simon de Beaumont

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

Maand september								
25	Stock in t 'Hondert op t Burgerlijk Verzoek, anno 11 september 1672	manuscript	hekeldicht op de ondertekenaars van het burgerlijk verzoek aan de Prins, er staat geen auteur op, wel Actum in onse Vergaring op de Doelen, van de weduwe van der Elft	ja, zowel manuscript t als in druk	37	ja, hand- geschreven kopie van een hekeldicht door Joan Blasius; zie catalogus KB, RecordID 27785, pamfletnr. 10554		NIET met potlood genummerd
Maand november								
26	Haegsche Donderdaegse Post-tydinge, no. 99, 17 nov 1672	krant		ja	36	nee		met potlood gnr. 61
Maand december								
27	Mijn Heeren van den Geregte in consideratie nemende, 19 dec 1672	pamflet	Verordeningen en nwe statuten van de krijgsraad aan de Burg., schout& schepenen	nee	37	nee	noemt hij niet, het zijn nieuwe instructies vd Krijgsraad voor de schutterij	bovenaan wapen van Amsterdam, 12 artikelen NIET met potlood genummerd (tenzij achterop)

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

28	OHC/EHDC no. 52, 29 dec 1672	Krant		ja	35	nee		In origineel met potlood gnr. 10, qua datum onzinnig (bij 1 juli 1672)
29	Waerachtigh Bericht van 't Overgaen van Koeverden, 20/30 dec 1672	pamflet	anoniem verslag verovering Coevorden, opgesteld als brf vanuit Groningen	ja	37	nee	5 Januarij Donderdagh (1673), p.107; zie ook 30.	datering Juliaans (20/12) en Gregoriaans (30/12)! Met potlood gnr. 89
30	Amsterdamsche Saturdaegse Courant, no 52, 31 dec 1672	krant		ja	37	nee		met potlood gnr. 92,
31	Oprechte Haerlemse Saterdagse Courant, no. 53, 31 dec 1672	Krant		ja	37	ja		met potlood gnr. 93,
32	Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen Coeverden, 31 dec 1672	pamflet	anonieme brf, afz NN; verslag uit Groningen over Coevorden	ja	37	nee, vergelijk pamfletnr 10695, over buitgemaakte spullen	5 Januarij Donderdagh (1673), p.107; zie ook 27.	met potlood gnr. 88

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

33	Afbeelding en kort verhaal hoedanigh de sterkte Koeverden, 30 dec 1672 (gedrukt 1673)	pamflet	net als 27 en 30, maar later uitgebracht (1673), compleet met prent, 'feiten' op een rij.	ja	NEE	ja, collectie KB, recordID 32451, pamphletnr. 10703	ingevoegd bij 5 en 6 Januarij, GH p 107; stuk zelf niet met potlood gnr(!)	in vieren gevouwen, met potlood gnr. 87
Maand januari								
34	Oprechte Haerlemse Dingsdaegse Courant no. 1, 3 jan 1673	krant		ja	37 ja			met potlood gnr. 85,
35	Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant no. 1, 5 jan 1673	krant		ja	37 ja			met potlood gnr 86,
36	Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, no. 1, 7 jan 1673	krant		ja	37 ja			met potlood genummerd 94 (91?)
37	Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, no.3, 21 jan 1673	krant		ja	37 nee			met potlood gnr. 95, foto's P4082278 en P4082279

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

38	Oprechte Haerlemse Saterdaegse Courant, no. 4, 24 jan 1673	krant	ja	37 ja	met potlood gnr. 97,
39	Extraordinaire Haerlemse Donderdaeghse Courant, no.4, 26 jan 1673	krant	ja	37 nee	met potlood gnr. 96,

BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

Maand februari								
40	Sententie van den Hove van Hollandt jegens Aernout van der Minne, 2 feb 1673	Pamflet	uitspraak hof van Holland, off. Stuk; ter dood veroordeling, opgetekend door secr. Pots	ja	37	nee, wel origineel of kopie KB collectie, recordID 27753, pamfletnr. 10968	2 Feb. Donderdag, p.115	met potlood gnr. 98
Ongedateerd								
41	Eysschen van de Koningen van Vrankrijk en Engellant, d.d. onbekend 1672	Pamflet	copie van eisen van vijandelijke staten, onbekend wie auteur of drukker is. Naar off. stuk.	ja	35	nee, wel origineel KB catalogus, recordID 7808, pamfletnr. 10072	??	op blad 1 met potlood gnr. 33
42	Missive van de Koninck van Vranckryk datum onbekend	Pamflet	brf van Louis XIV aan Johan de Wit; verdachtmaking? Geen auteur of drukker, wekt suggestie van geheimtaal	ja	35	nee, wel kopie KB catalogus, recordID 27847, pamfletnr. 10366	30 Zaterdag (7/1672), Beverning vs Gninreveb!	NIET met potlood genummerd
43	Op d' Afbeelding van mr. Jan de Wit, niet gedateerd	pamflet	type 'echogedicht' zie Vrieler. Van lofdicht (Brandt) naar hekeldicht, smaad (anoniem), oproep tot geweld	ja	NEE	ja, collectie KB, recordID 27844, pamfletnr 10369	??; ingevoegd na Oprecht verhaal en sententie Cornelis de Wit, zie 20.	Gedicht ondertekend: G. Brandt, en twee anonieme tegengedichten. Zonder afbeelding'; met potlood gnr. 58

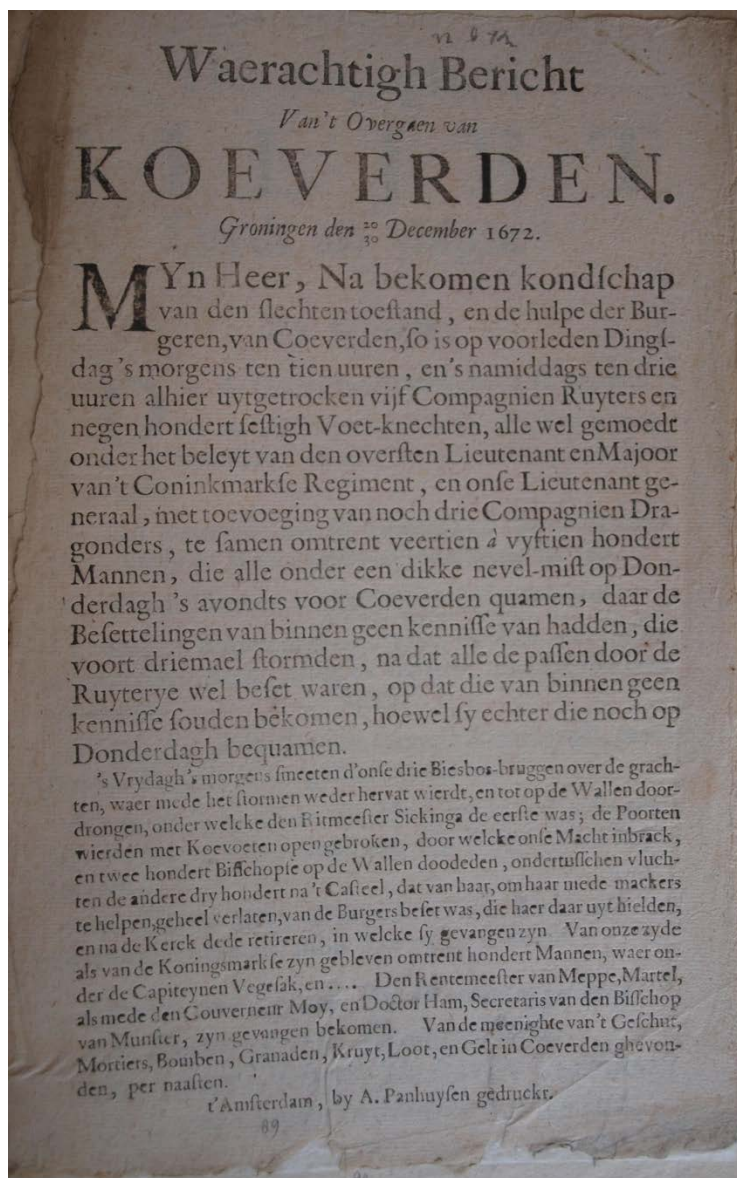
BIJLAGE 1 Lijst gedrukte stukken in het dagboek

44	Het aengeplackt Biljet luydt als volgt:, geen datum	pamflet/ biljet	anoniem 'verzoekschrift', tegen regenten, eindigt met Oran- gistisch gedicht, dreigende taal	ja	37	nee	Op den 23 Augusty, dinsdagh morgen, p. 91	met potlood gnr. 90 Muller nummer 2429.
-----------	--	--------------------	---	----	----	-----	---	--

BIJLAGE 3

Nieuwsbronnen over de herinname van Coeverden

I Origineel:

Waerachtigh Bericht

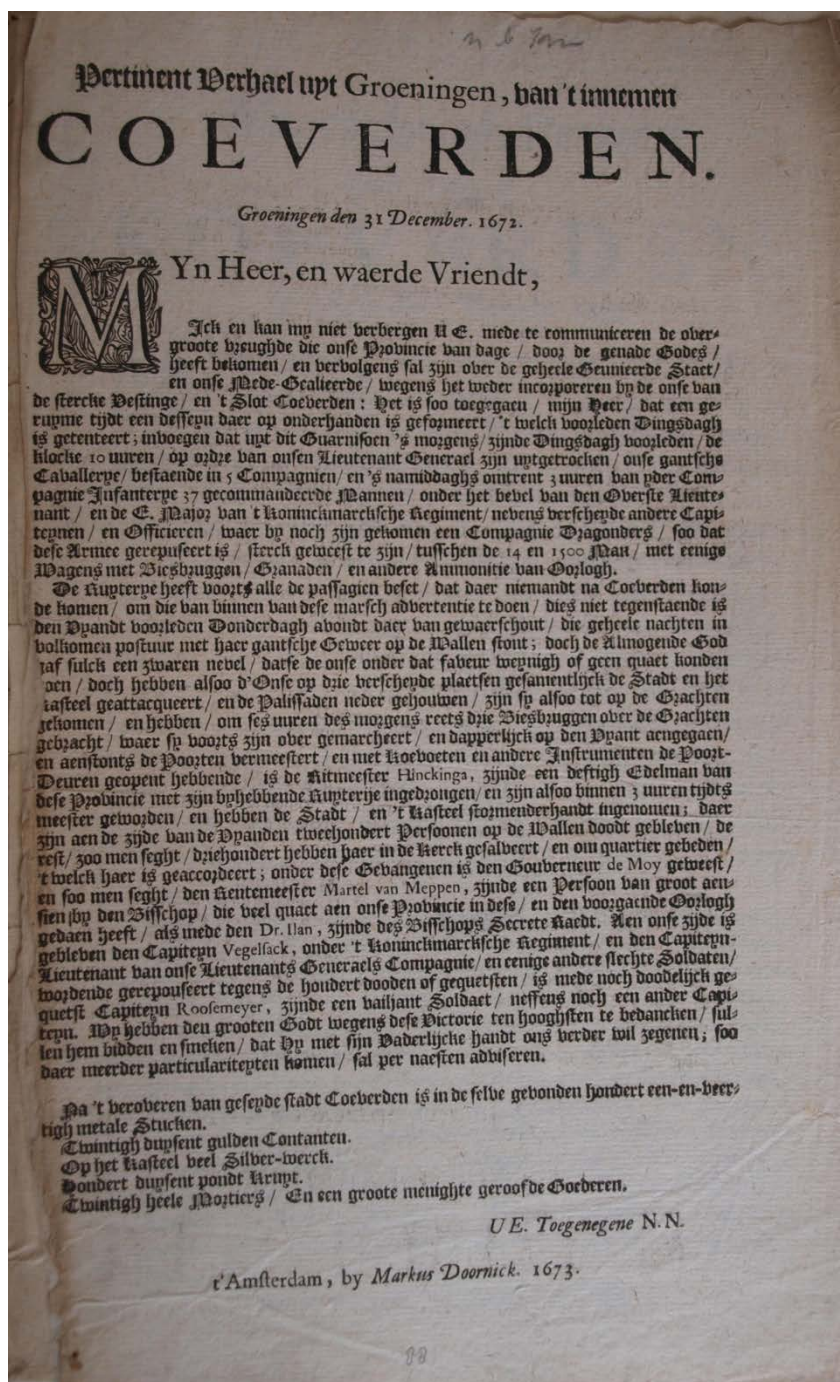
Van 't Overgaen van KOEVERDEN Groningen den 20/30 December 1672. (Amsterdam 1672).

Opmerkingen:

- aanwezig in het originele dagboek;
- met potlood genummerd 89;
- niet in *Dutch Pamphlets Online*;
- op microfiche 37.

Datum verwijzing Gebhard: 5 Januarij Donderdagh (1673). Datering Juliaans (20/12) en Gregoriaans (30/12).

II Origineel:

Pertinent Verhael uyt
Groeningen, van 't innemen COEVERDEN. Groeningen den 31 December. 1672. (Amsterdam 1673).

Opmerkingen:

- aanwezig in het originele dagboek;
- met potlood genummerd 88;
- niet in *Dutch Pamphlets Online*, wel een soortgelijk pamflet nummer 10695;
- op microfiche 37.

Datum verwijzing Gebhard: 5 Januarij Donderdagh (1673).

Transcriptie

Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen Coeverden, 31 december 1672.

Pertinent Verhael uyt Groeningen, van 't innemen

COEVERDEN.

Groeningen den 31 December. 1672.

Myn Heer, en waerde Vriendt,

Ick en kan my niet verbergen U.E. mede te communiceren de overgrootte vreughde die onse Provincie van dage door de genade Godes heeft bekomen en vervolgens sal zijn over de geheele Geunieerde Staet en onse Mede-Gealieerde wegens het weder incorporeren by de onse van de stercke Vestinge en 't Slot Coeverden: Het is soo toegegaen mijn Heer dat een geruyme tijdt een desseyen daer op onderhanden is geformeert 't welck voorleden Dingsdagh is getenteert; invoegen dat uyt dit Guarnisoen 's morgens zijnde Dingsdagh voorleden de klokke 10 uuren op ordre van onsen Lieutenant Generael zijn uytgetrocken onse gantsche Cavallerye bestaende in 5 Compagnien en 's namiddaghs omtrent 3 uuren van yder Compagnie Infanterye 37 gecommandeerde Mannen onder het bevel van den Overste Lieutenant en de E. Major van 't Koninckmarcksche Regiment nevens verscheyde andere Capiteynen en Officieren waer by noch zijn gekomen een Compagnie Dragonders soo dat dese Armee [gerepuseert] is sterck geweest te zijn tusschen de 14 en 1500 Man met eenige Wagens met Biesbruggen, Granaden en andere Ammonitie van Oorlogh.

De Ruyterye heeft voorts alle de passagien beset dat daer niemandt na Coeverden konde komen om die van binnen van dese marsch advertentie te doen / dies niet tegenstaende is den Vyandt voorleden Donderdagh avondt daer van gewaerschout die geheele nachten in volkomen postuur met haer gantsche Geweer op de Wallen stont; doch de Almogende God gaf sulck een zwaren nevel datse de onse onder dat faveur weynigh of geen quaet konden [d]oen / doch hebben alsoo d'Onse op drie verscheyde plaetsen gesamentlijk de Stadt en het kasteel geattacqueert en de Palissaden neder gehouwen / zijn sy alsoo tot op de Grachten gekomen en hebben om ses uuren des morgens reets drie Biesbruggen over de Grachtengebracht waer sy voorts zijn over gemarcheert en dapperlijck op den Vyant aengegaen en aenstonts de Poorten vermeestert en met Koevoeten en andere Instrumenten de

Poort-Deuren geopent hebbende / is de Ritmeester Hinckinga¹, zijnde een deftigh Edelman van dese Provincie met zijn byhebbende Ruyterye ingedrongen en zijn alsoo binnen 3 uren tijds meester geworden en hebben de Stadt en 't Kasteel stormenderhandt ingenomen. Daer zijn aan de zijde van de Vyanden tweehondert Persoonen op de Wallen dootd gebleven, de rest, soo men segt driehondert hebben haer in de Kerck gesalveert en om quartier gebeden 't welck haer is geaccordeert. Onder dese Gevangenen is den Gouverneur de Moy geweest en soo men seght den Rentemeester Martel van Meppen, zijnde een Persoon van groot aensien by den Bisschop die veel quat aen onse Provincie in dese en den voorgaende Oorlogh gedaen heeft als mede den Dr. Ilan, zijnde des Bisschops Secrete Raedt. Ten onse zijde is gebleven den Capiteyn Vegelsack, onder 't Koninckmarcksche Regiment en den Capiteyn-Lieutenant van onse Lieutenants Generaels Compagnie en eenige andere slechte Soldaten /wordende gerepouseert tegens de hondert dooden of gequetsten is mede noch doodelijck gequetst Capiteyn Roosemeyer, zijnde een vailjant Soldaet neffens noch een ander Capiteyn. Wy hebben den grooten Godt wegens dese Victorie ten hoogsten te bedancken / sullen hem bidden en smeken dat Hy met sijn Vaderlijcke handt ons verder wil zegenen. Soo daer meerder particulariteyten komen sal per naesten adviseren.

Na 't veroveren van geseyde Stadt Coeverden is in de selve gevonden hondert een-en-veertigh metale Stucken.

Twintigh duysent gulden Contanten.

Op het Kasteel veel Silver-werck.

Hondert duysent pondt Kruyt.

Twintigh heele Mortiers / En een groote menighte geroofde Goederen.

U E. Toegenege N.N.

t' Amsterdam, by Markus Doornick 1673.

¹ Hier staat Hinckinga. Waarschijnlijk werd majoor Sickinga bedoeld, één van de drie bevelhebbers die samen met hun manschappen de bestorming hebben uitgevoerd.

III Origineel:

- 1 Kruijs-Kerk. 2 't Kasteel daar de Bisschoppe op gevlucht waren. 3 De Stadts Wallen stormenderhandt overweldicht. 4 Buytenwerken, ook overweldicht.
 5 Bies-Bruggen over de bijt gebracht. 6 Storm over de Bies-Bruggen. 7 Aanval van Jonker Sikkinga. 8 Inval van den Oversten Lieutenant Eybergen
 in 't Kasteel. 9 Pulver-Tooren. 10 De andere Attaques van den Major Wijler. Voorts de gantse Cavallerye, en Infanterye, aanvallende om te stormen.

Afbeelding / en kort Verhaal /

Hoedanigh de STERKTE

K O E V E R D E N,

Door het Guarnisoen van Groeningen, stormenderhandt is ingenomen.

Den 30 December, 1672.

KOEVERDEN dooz hart gelegent in de Moerschen, als komst van Fortificatie 50 stercken Disting / als men in gantsch Europa linden kan, is aan den Bisschop van Munster (na dat hy den 8 Juli, 1672. daar booz gelomen was) op den 12. daar aan volgende / dooz lasther-tige trouwloosheyt / en byna sonder getoelt op de selve te doen / in-schijre buyten verlies van eenige dooden / of gequesten ten tweedezijden overgegeven. Die van Groeningen deszen hyl niet wel op den neus konnende bedryagen / heeft den Ed. Manhaften Heer, KAREL RABENHAUPT, Baron van Sucha, Lieutenant General over de Militie der selver Provincie (de goede gelegent-heyt van het vriezert weer waarcummende) op den 27. December, 1672. uyt Groeninge gecommandeert 5 compagnien Ruyters, en 3 compagnien Dragoners, en uyt pder Daendel Voetvolk 36 Soldaten, makende t'samen omtrent 1500 man / met Bies-Bruggen / Leeren / Moorders / Koeders / Schepers / Handt-Gyanaten / en ander Storm-Gereetschap voorsz. alls onder t'commando van den Oversten Lieutenant Eybergen, hertel onder den zelven Eybergen den Oversten Lieutenant Nellis van Beber de Ruyter commandeerde / boozt Major Wijler, en Jonker Johan Sikkinga, met 15 Capiteyns / 3 Capiteyn-Lieutenants, en andere Officieren na adenant. Den eersten avondt quamen zy niet verder als 2 uren gaans van Groeningen; de ander uwerd boozt uyt gezonden / om alle Passen te bezetten / op dat geen handtschap daar binnen van hare aankomst gedaen wierd: Zy hre- gen een Trompeter, uyt Koeverden gehomen / om Gebangens te gaan lossen / gebangen / die al aan 't blifstren was / om die van Koeverden den aantocht bekent te maken. Den 29 dito quamen zy des avonds te Dalen, alwaar zy verstonen dat die van Koeverden al hemis van hare aankomst gedaen was / en op de Wallen in postuur van tegenweer waren gestelt / ook hooften eenige de Alarmtrom daer binnen roeren. Hier ober hielden de Oversten Kirijghsraadt / en bestoont daer eenen raedt van den dageraat op die plaatsen gelijckelijc aan te eentael / met het aantreken van den dageraat op die plaatsen gelijckelijc aan te vallen. Des nachts uwerden de Bies-Bruggen ober de opgebyte Gvachten gelyc / daar op men des moegens / na dat 'er een Zepuschoot gedaen was / gelycherhandt / en manmoedighlyc aentel (niet weynigh gelolgen / dooz een dinken nederrecht- gen mist). Den Oversten Eybergen aan de zyde van 't Kasteel: Den Major Wijler op de Bentem-Poort, en den Major Sikkinga op de Vriels-Poort, die hy met der haast overweldigende / met yzere Koerboeten / en Moorders openbaal / waar mede de Ruyter daer boozt / binnen reed: Major Wijler raakte ook boozt onder / en aan de Wallen / so dat die van Koeverden met hare Kanon / weynigh / of niet konden utrecht: Op de Wallen foudt den Munsteren Commandant met eenige van zijn Soldaten in goet postuur / die ook mannelijc tegenstande hebben gedaen: De Burgerye was beslot binnen hare huizen te blyven: gendeling de Groeninge met

overschikten moedt aandringende / overweldigende de Binnen-Wal / en sich daer op berispende / sloegen alles ter neder / wat het tegen quam. Den Oversten Eybergen, en zijn Volk quam mede / na eenigen tegenstandt ober de Buis-ten-Wal / beslot het Kasteel, daar die van binnen alle om gort quartier riepen / 't welc toegesfaan zijnde / wierd den Commandant, met alle zijn onderhebende Officieren, en Soldaten, omtrent 300 sterck / als Kirijghs-Gebangens / in de kerck gedreven / en aldaer / tot nader opde / opgesloten. Omtrent 250 zijnder van de Wyanden gesneubelt: Van de Groeningers zijn omtrent 20 dooden / daer onder den Capiteyn-Lieutenant Hakkijn, en Capiteyn Vegelak, en in de 80 gequesten / daer onder Capiteyn Rosmeyer, en hoom / en dapper Soldaat.

Alus is deze Fortrelle, in geheel Chyftreijch als ontombaar geacht / in minder dan 2 uren tijds / en dat stormenderhandt / wederom aan den Staat der Vereenighe Nederlanden verbonden / en vast gelyc / daer booz den Oversten Gode zy gedaent / en gepezen / die desen Staat wyder gelieft te behaeren / en by te staen.

M E M O R I E

Van 't gene na het veroveren in de Stadt KOEVERDEN is gevonden.

DE Artillerie wel 6 Tonnen Gouts waerdigh.	18 Geprepareerde Petarden. Muf- quetten. Bandeliers ontelbaar.
Den Commandant, met een Overste Lieutenant.	34 Stukken Metalen Kanon in 't Magazijn.
33 Hoof - Officieren, daer onder 5 Overste Lieutenants. 2 Capiteyns van de Artillerie. 1 Lieutenant.	Verscheyden Kopere Brouw- Ketels.
35 Vaendels.	10000 Pondt Pulver.
12 Standaerden.	1000 Hembden.
1 Kerel-Trom.	800 Paar Schoenen, en veel an- dere Provisie, die niet kan noemen.
Ontelbare Bomben.	2 Jesuiten, en een Paap.
50 Lasten Rogge, een groote quan- titeyt Mout, Sout, Meel, Spek, en eenige voeders Rinse Wijn, en veel andere Vivres.	In de Storm was het Teyken, <i>Siroo op de Hoeden.</i>
26 Mortieren.	Het Woordt: <i>Jezu.</i>
	Het Veldtgeschrey, <i>Hollands.</i>

A M S T E R D A M, By MARKUS DOORNICK, op de Middeldam, 1673.

Afbeelding / en kort Verhaal / Hoedanigh de Sterkte KOEVERDEN, Door het Guarnisoen van Groeningen, stormenderhandt is ingenomen. Den 30 December, 1672 (Amsterdam 1673).

Opmerkingen:

- aanwezig in het originele dagboek;

- met potlood genummerd 87;
- in *Dutch Pamphlets Online* pamfletnummer 10703;
- niet op microfiche(!);
- in vieren gevouwen in het origineel.
- De nieuwsprent wordt door F. Muller toegeschreven aan Romeyn de Hooghe (<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.358897>) en gedateerd 1673. De prent is ook gebruikt in de uitgave van een boek van de hand van Doornick getiteld *Afbeelding, en Kort Verhaal Hoedanigh de Sterkte Koeverden Door Het Guarnisoen Van Groeningen, Stormenderhandt is Ingenomen, Den 30 December, 1672* uit 1673. De ets toont opvallende gelijkenissen met een olieverfschilderij van Pieter Wouwerman over dezelfde gebeurtenis (<http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.6598>).

Transcriptie

Afbeelding en kort Verhaal hoedanigh de sterkte Koeverden, 30 december 1672.

Onderaan de nieuwsprent staat een legenda van locaties met cijfer aangeduid op de prent:

- 1 Kruys-Kerk
- 2 't Kasteel daar de Bisschopse op gevluht waren
- 3 De Stadts Wallen stormenderhandt overweldight
- 4 Buytenwerken, ook overweldight
- 5 Bies-Bruggen over de bijt gebracht
- 6 Storm over de Bies-Bruggen
- 7 Aanval van Jonker Sikkinga
- 8 Inval van den Oversten Lieutenant Eybergen in 't Kasteel
- 9 Pulver-Tooren
- 10 De andere Attaques van den Major Wijler. Voorts de gantse Cavallerye, en Infanterye, aanvallende om te stormen.

Afbeelding / en kort Verhaal /

Hoedanigh de Sterkte

KOEVERDEN,

Door het Guarnisoen van Groeningen, stormenderhandt is ingenomen.

Den 30 December, 1672.

Koeverden door hare gelegenheit in de Moerasschen, als konst van Fortificatie zo stercken Vesting als men in gantsch Europa vinden kan is aan den Bisschop van Munster (na dat hy

den 8 Julii, 1672. daar voor gekomen was) op den 12. daar aan volgende door lafhertige trouwloosheyt / en byna sonder geweld op de selve te doen / ja schier buyten verlies van eenige dooden of gequetsten ten wederzijden overgegeven. Die van Groeningen dezen bril niet wel op den neus konnende verdragen heeft den Ed. Manhaften Heer, Karle Rabenhaupt, Baron van Sucha, Lieutenant Generaal over de Militie der zelve Provincie (de goede gelegentheyt van het vriezent weer waarnemende) op den 27 December, 1672. uyt Groeningen gecommandeert 5 compagnien Ruyters, en 3 compagnien Dragonders, en uyt yder Vaendel Voetvolk 36 Soldaten, makende t'zamen omtrent 1500 man met Bies-Bruggen, Leeren, Mookers, Koevoeten, Breekyzers, Handt-Granaten en andere Storm-Gereetschap voorzien; alles inder 't commando van den Oversten Lieutenant Eybergen, hoewel onder den zelve Eybergen den Oversten Lieutenant Nellis van Bebber de Ruyterye commandeerde / voorts Major Wijler, en Jonker Johan Sikkinga, met 15 Capiteyns, 3 Capiteyn-Lieutenants en andere Officieren na advenant. Den eersten avondt quamen zy niet verder als 2 uren gaans van Groeninge; des anderen daaghs den 28 dito, advanceerden zy tot op 4 uren na by Koeverden; de Ruyterye wierd voor uyt gezonden om alle Passen te bezetten op dat geen kondtschap daar binnen van hare aankomst gedaan wierd: Zy kregen een Trompetter, uyt Koeverden gekomen om Gevangens te gaan lossen, gevangen, die al aan 't vluchten was om die van Koeverden den aantocht bekent te maken. Den 29 dito quamen zy des avondts te Dalen, alwaar zy verstonden dat die van Koeverden al kennis van hare aankomst gedaan was en op de Wallen in postuur van tegenweer waren gestelt. Ook hoorden eenige de Alarmtrom daar binnen roeren. Hier over hielden de Oversten Krijghsraadt en beslooten evenwel met het aanbreken van den dageraat op drie plaatsen gelijkelijk aan te vallen. Des nachts wierden de Bies-Bruggen over de opgebijte Grachten geleyt daar op men des morgens na dat'er een Zeynschoot gedaan was gelijkerhandt en manmoedighlijk aanviel (niet weynigh geholpen door een dikken nevelachtigen mist.) De Oversten Eybergen aan de zijde van 't Kasteel; Den Major Wijler op de Bentemer-poort, en den Major Sikkinga op de Vriesse-Poort, die hy met der haast overweldigende met yzere Koevoeten en Mookers openbrak waar mede de Ruyterye daar door binnen reed: Major Wijler raakte ook voort onder en aan de Wallen zo dat die van Koeverden met haar Kanon weynigh of niets konden uytrechten. Op de Wallen stondt den Munstersen Commandant met eenige van zijn Soldaten in goet postuur die ook mannelijke tegenstandt hebben gedaan: De Borgerye was belast binnen hare huizen te blijven; eyndeling de Groeningers met onverschrikten moedt aandringende overweldighden de Binnen-Wal en zich daar op verspreydende sloegen alles ter neder wat hen tegen quam. Den Oversten Eybergen, en zijn Volk quam mede na eenigen tegenstandt over de Buyten-Wal, beklom het

Kasteel, daar die van binnen alle om goet quartier riepen 't welk toegestaan zijnde wierd den Commandant, met alle zijn onderhebbende Officiers, en Soldaten, omtrent 300 sterk als Krijghs-Gevangens in de kerk gedreven en aldaar tot nader ordre opgesloten. Omtrent 250 zijnder van de Vyanden gesneuveld: Van de Groeningers zijn omtrent 20 dooden daar onder den Capiteyn-Lieutenant Hakkijn, en Capiteyn Vegesak, en in de 80 gequetsten daar onder Capiteyn Rosemeyer, een vroom en dapper Soldaat.

Aldus is dese Fortresse, in geheel Christenrijk als onwinbaar geacht in minder dan 2 uuren tijds en dat stormenderhandt wederom aan den Staat der Vereenighde Nederlanden verbonden en vast gehecht daar voor den Oppersten Godt zy gedankt en geprezen die dezen Staat vorder gelieft te bewaren en by te staan.

MEMORIE

Van 't gene na het veroveren in de Stadt KOEVERDEN
is gevonden.

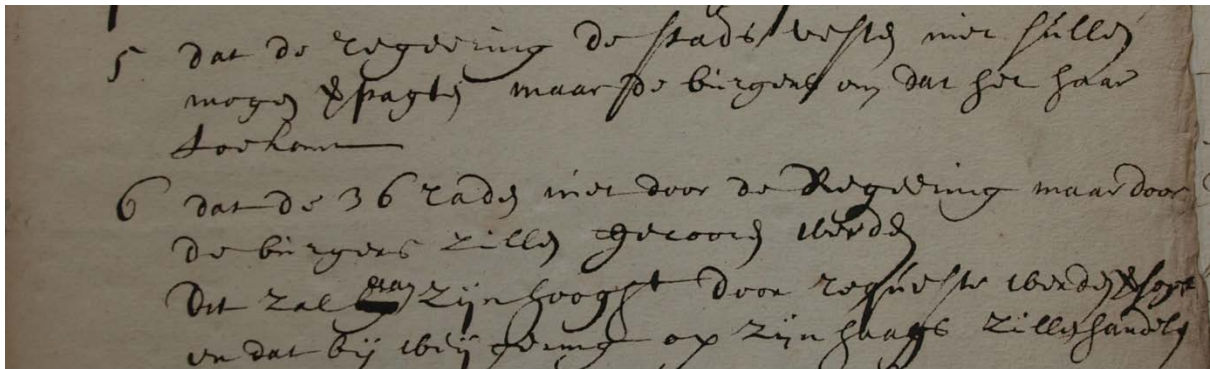
De Artillerye wel 6 Tonnen Gouts waerdigh.	18 Geprepareerde Petarden, Musquetten, Bandeliers ontelbaar
Den Commandant, met een Overste Lieutenant.	34 Stukken Metalen Kanon in 't Magazijn
33 Hooft-Officiere, daar onder 2 Overste Lieutenants, 2 Capiteyns van de Artillerye, 1 Lieutenants.	Verscheyden Kopere Brouw-Ketels
35 Vaendels	100.000 Pondt Polver
12 Standaarden	1000 Hembden
1 Ketel-Trom	800 Paar Schoenen, en veel andere Provisie, die niet kan noemen
Ontelbare Bomben	2 Jesuiten, en een Paap
50 Lasten Rogge, een groot quantiteyt Mout, Sout, Meel, Spek, en eenige voeders Rinse Wijn, en veel andere Vivres.	In de Storm was het Teyken, <i>Stroo op de Hoeden</i>
26 Mortieren	Het Woordt, <i>Jezu</i>
	Het Veldgeschrey, <i>Hollandt.</i>

't AMSTERDAM, by Markus Doornik, op de Middeldam, 1673.

BIJLAGE 2

Voorbeelden van citaten uit het dagboek, de transcriptie van J.F. Gebhard en het nieuws

I

Dagboek d.d. dinsdag 23 augustus 1672.

Transcriptie Gebhard:

‘5. Dat de regering de stadsvesten niet sullen mogen verpagten, maar de burgers zullen gecoozen werden, dit zal aan zijn Hooght door request werden versogt en dat bij weygering op zijn Haags zullen handelen.’

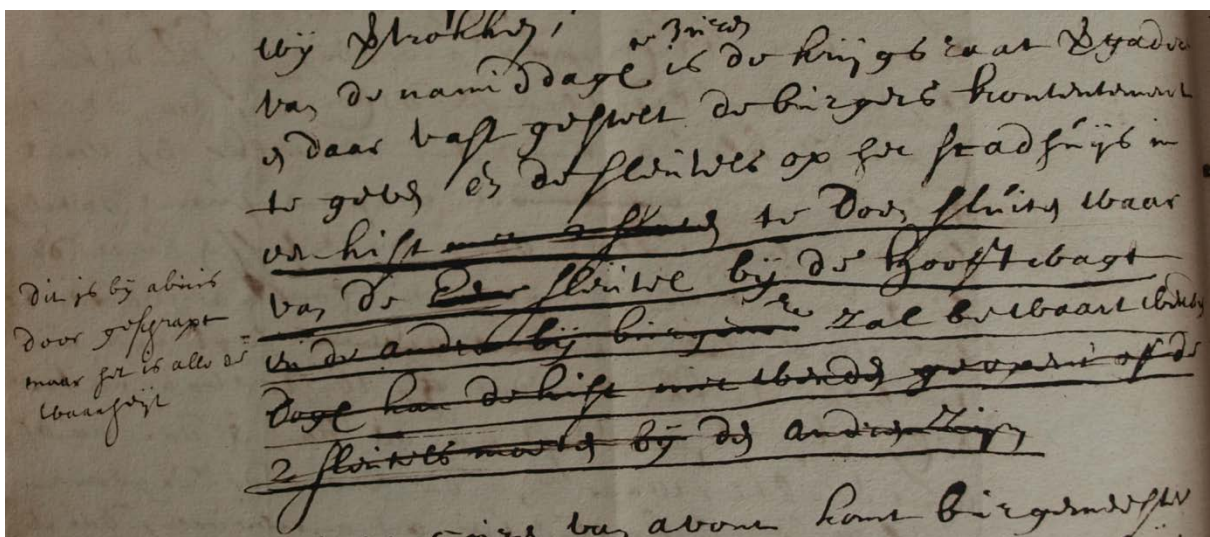
Volledige originele tekst, inclusief het ontbrekende deel:

‘5. dat de regering de stadsvesten niet sullen / mogen verpagten maar de burgers om dat het haar / toekomen.

6. Dat de 36 raden niet door de Regering maar door / de burgers zullen gecoozen werden.

Dit zal aan zijn hooght. door requeste werden versogt / omdat bij weijgering op zijn Haags zullen handelen.’

II

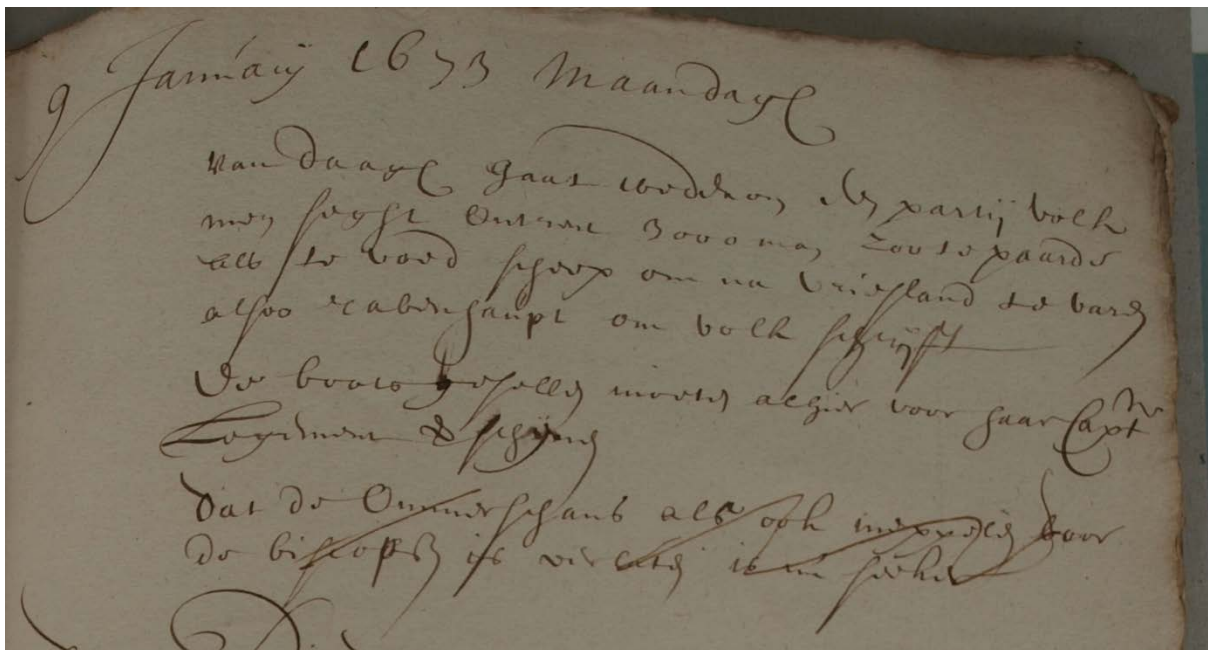
Dagboek d.d. donderdag 4 augustus 1672.

Transcriptie Gebhard met doorgestreepte tekst *cursief* gedrukt:

‘Van namiddagh te 3 uren is de krijgsraat vergadert en daar vastgesteld de burgers kontentement te geven en de sleutels op het stadhuis *in een kist [met 2 sloten] te doen sluiten, waarvan de [eene] sleutel bij de hooftwagt [en de andere, bij Burgemr] zal bewaart werden, [dogh kan de kist niet werden geopent of de 2 sleutels moeten bij den anderen zijn]* ([] dit is bij abuis doorgeschrapt maar is alle de waarheit).’

Tussen [] verwijst naar de kantlijnaantekening.

III

Dagboek d.d. maandag 9 Januarij 1673

Transcriptie Gebhard die hier de doorgestreepte tekst niet transcribeert:

‘9 Januarij 1673 Maandagh. Van daagh gaat wederom een partij volk, men seght ontrent 3000 man, zoo te paarde als te voed scheep om na Vriesland te varen, alsoo Rabenhaupt om volk schrijft. De bootsgesellen moeten alhier voor haar Captns logement verschijnen.

9 Januarij. Vermits dese sterke zuid en zuid- [..]’

De ontbrekende zin luidt:

‘dat de Ommerschans als ook [.....] door de biscoop is verlaten is nu seker.’

IV

Uitgebreid verslag van de schutter over de benoeming van Willem III tot stadhouder in Den Haag, d.d. 9 juli 1672 (uit de transcriptie van Gebhard):

9 Julij Saturdagh. Van desen morgen te 8 uren komt zijn Hoogheyt in den Hage en hout terstont met eenige heeren conferentie, waar na zijn Hoogheyt wert opgehaalt door eenige heeren gecommiteerden en gebragt ter vergaderinge van de heeren Staten van Holland, en na dat den eet op het Stadhouderschap aldaar hadde afgeleyt, wiert zijn Hoogheyt vorders geleyt ter vergadering van de heeren Staten Generaal en daarna door de heeren Duivenvoorde en Vivien geintroduceert in het Hof van Justitie, door de Raatsheeren Nierop, Vanius en Lier aan de trappen ontfangen en in de raadcamer geleyt en in een nieuwe stadhouderlijke stoel gestelt, waar over bij den hr Vivien een harangue werde gedaan, die met gelijke termen wierde beantwoort, en zijn de gemelde 2 heeren daarna door deselve raatsheeren weder aan de trappen geleydt, daarna wiert zijn hoogheyt uit de raatcamer ter audientie van de rolle in de stadhouderlijke stoel geplaatst, waar op bij d'advocaten Moleschot, Snewius en Goes gepleyt en eyndelijk over een saak van fideo commissie goederen sentensie gewesen en uitspraak gedaan, waar na sijn Hoogheyt weder afquam, gaande tussen den president, den hr Bennebroek en de oudste raatsheer Nierop, gevolgt van alle de raden, gekleet met lange tabberden, geleydende sijn Hooght in zijn hof; voor aan waren eenige ruiters met carabins en bloote degens om plaats te maken, alsoo de toeloop van menschen groot was.

De OHC van dinsdag 12 juli 1672 vermeldt soortgelijke details over de plechtigheden. De exacte bewoordingen lopen uiteen:

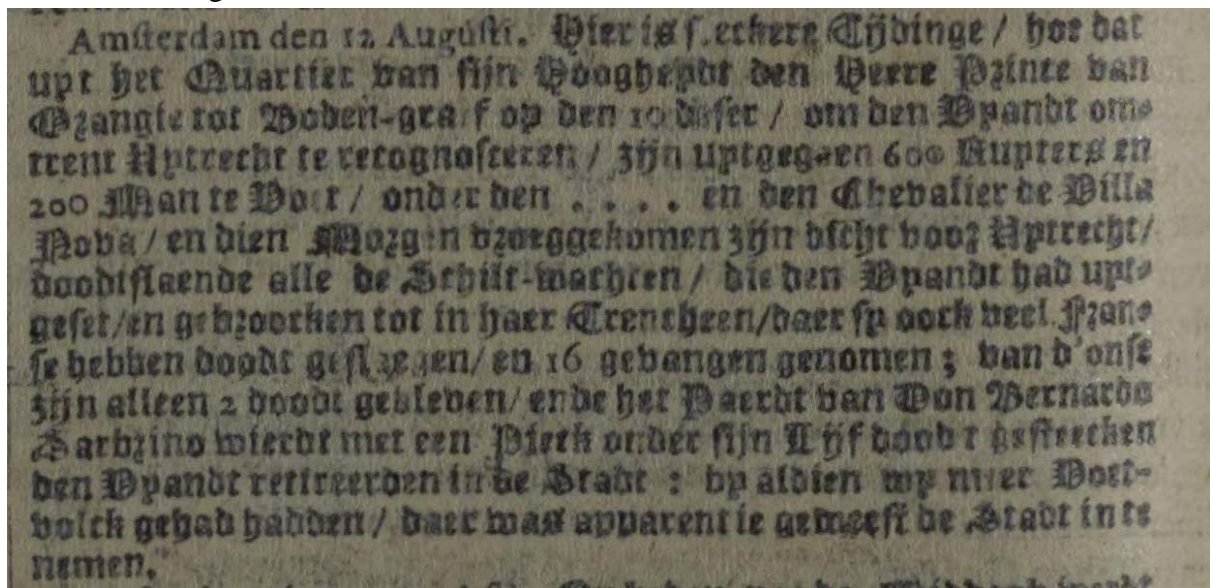
Quartieren.
s Gravenhage den 10 July. Maer dat op woordenen Wyndaghe de
Lietche van sijn Hoogheyt den Heere Prince van Orange / als
Capiteyn ende Admirael Generael ober de Militie te Water en
te Lande / by de Heeren Staeten Generael afgedaen was / ende
de Commissie dien aengaende gededescheert / met instantie / omme
te selve een hoog-gedachte sijne Hoogheyt als op Gisteren door
de Heeren Ripperda tho Wuyse / en andere haer Hoogh Mog:
Gedeputeerden in 't Velt te doen offereren / soo quam sijn Hoog:
heyt Gisteren Morgen ten 5 Ueren alhier: waer op den Heere
Prince in haer Hoog Mog: Vergadering quam de klock 12 uren
op den Middag / zijnde sijn Hoogheyt door de Heeren Ripper:
da tho Wuyse en Cant / expres daer toe Gedeputeert van desselfs
Appartement gehaelt / ober de Galderpe nae de Vergader. Kamer /
gaende sijn Hoogheyt ruffen beyde / hebbende een roode klock
een / met Gout geborduyt / en had den Heere Prince een seer groo:
te Treyn van Edelen vooruyt; ende soo in de Vergaderings
verscheenen zijnde / heeft aldaer de Commissie ontfangen / ende
daer op den Eedt gedaen / ende soo vervolgens mederom naer
desselfs Appartement getonduisert als afgehaelt was: van
waer sijn Hoogheyt door de Heeren van Duyvenboorden ende
Wyden / Pensionaris van Dordrecht / gebzacht is in de Vergade:
ringh van de Staten van Hollandt ende West-Vislandt / ende
is aldaer als Stadthouder voorgestelt / en dien aengaende mede
de Commissie ter handen gestelt / en den Eedt gedaen: van waer
door de voorsz. Heeren gebzacht is naer 't Hof Provinciaal van
Justitie; alwaer boven een de Trappen ontfangen is van de
Maedtsheeren van der Lier en Jannus; en aldaer in de Stadt:
houders Stoel neder geseten zijnde / en den President ende andere
Maeden op haere plaetsen / is door 4 Advocaten een Pleypope
ober en meder gedaen: ende het aldoen half twee uren gewo:
den zijnde / is sijn Hoogheyt weder nae desselfs Appartement
getonduisert door den vollen Maedt / ende naer de Maeltijt we:
der nae 't Leger verrooken; zijnde hare Hoogheyt Menzouwe
de Prinsesse Bourciers Gisteren naer de Middag wegens haer
Hoogh Mog: Gedeputeerden / assem aengaende getompilmentert.
s Gravenhage den 10 July. Maer dat op woordenen Wyndaghe de

VI

Dagboek d.d. 10 augustus 1672:

10 Woensdag. Zijn uit het quartier van zijn Hoogheyt bij Bodegraven, om den vijant ontrent Utrecht te recognoscheeren, uitgetrokken 600 ruiters en 200 mannen te voet onder en den Chevalier de Villa Nova, en dien morgen vroegh dicht voor Utrecht gekomen, doot slaande alle de schiltwagten die den vijant hadden uitgesteld en zijn gebrooken tot in haar trencheen, daar zij veel hebben dootgeslagen en 16 gevangen genomen, van de onse zijn 2 doodgebleven, ende het paart van don Bernardo Zambruno wiert met een piek onder hem dootgestooken, de vijant retireerden in de stad.

OHC d.d. 13 augustus 1672:

Amsterdam den 12 Augusti. Hier is s. eckere Tijdinge / hoe dat
upt het Quartier van sijn Hoogheyt den Herre Prins van
Oranje tot Boden-graef op den 10 deser / om den Spandt om-
trent Utrecht te recognosceren / sijn uptgegaen 600 Ruyters en
200 Mann te Voet / onder den en den Chevalier de Villa
Nova / en dien Morgen vroegekomen sijn dicht voor Utrecht /
dootslaende alle de Schilt-wagten / die den Spandt had upt-
geset / en gebrooken tot in haer Trencheen / daer se oock veel Fran-
se hebben doot geslagen / en 16 gevangen genomen ; van d'onse
sijn alleen 2 doot gebleven / ende het Paert van Don Bernardo
Zambruno wiert met een Piek onder sijn Tijf doot gestreken
den Spandt retireerden in de Stadt : by aldien wy niet Doet-
volck gehad hadden / daer was apparent te gemaect de Stadt in te
nemen.

VII

Dagboek d.d. 21 augustus 1672:

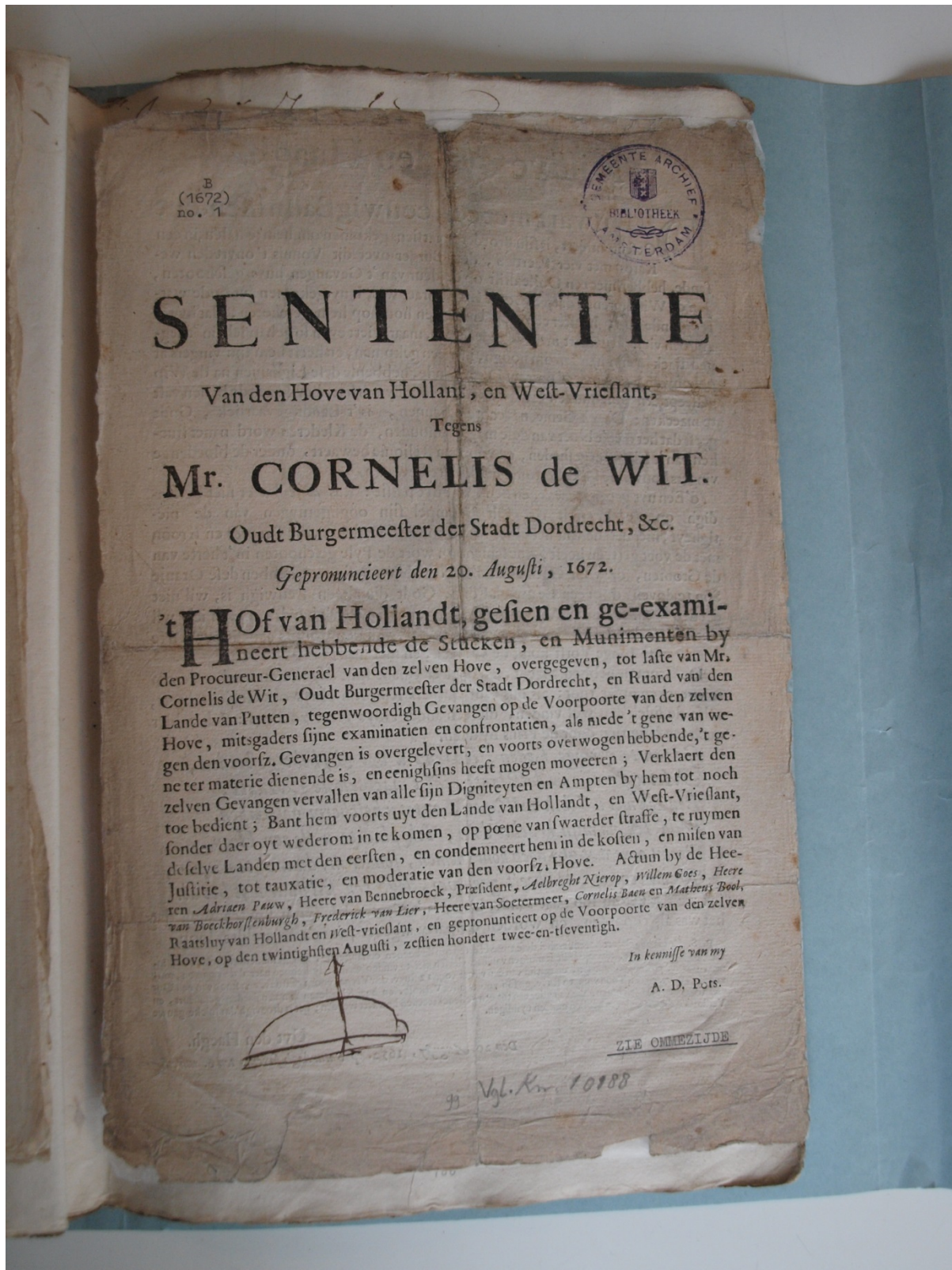
De dagboekauteur heeft de volledige rechterlijke uitspraak over Cornelis de Witt overgeschreven.

/ *Sexten*
 van de zow van Hollandt & Westvriestland tegen
 Mr Cornelis de Witt Oudburgemeester der stad Dordrecht de
 gepromineerde des 20 augustij 1672

4. Prof van Hollandt geproffende gecomineerde soeken de
 stikking & minimide bij des provincie gebreke van de selve
 zow overgeden tot laste van Mr Cornelis de Witt Oudburgemeester
 der stad Dordrecht met Edward van de Lande van pittet Hogematen
 gevangt op de voorspoor van de selve zow met gades zijner
 examinatus end confrontatus als mede tegen van luyt des boord
 gevangt is Overgelooven end boord Overboog soeken de tge
 de maerit downend is, end elingmet soest moget moorden
 verklaare de selve gevangt vervalst van alle sijn digniteit
 end ampten bij sijn tot nog toe dierre bandt sijn boord end de
 landt van Hollandt end Westvriestlandt sonder daer oijt verdragen
 in te komt op xden van september jaer 67, te zinnen de
 selve landt met de Eprete end Condemneren sijn in de hofes
 de nisse van de Justitie tot temperatie & moderatie van de
 boord zow. Acten bij de hofes Adriaan Panels hof van
 borchbroek profider, Calbrige indrop, Willen Gatt hof
 van borchbroek indrop, Friedrich van Lier hof van Zettersmeer
 Conclie Gaak & inaltje goel raat luyde van Hollandt
 & Westvriestlandt end gepromineerde op de voorspoor van
 den selve zow op de 20 august 1672 —

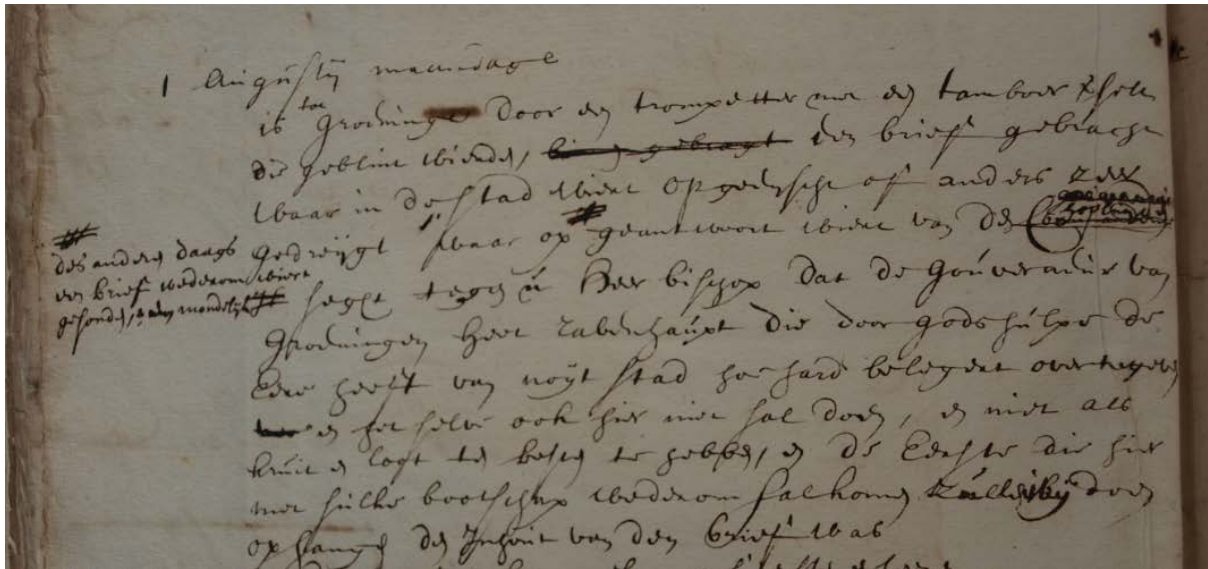
In kennisse van mij
 Adr. Pots

De dagboekauteur heeft dezelfde sententie ook nog een keer in druk toegevoegd:

VIII

Dagboek d.d. 1 augustus 1672:

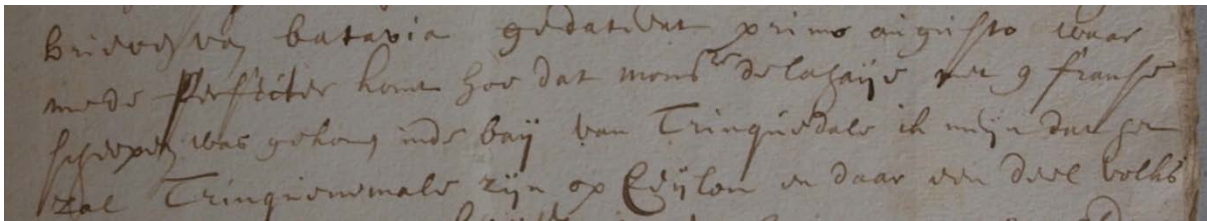

1 Augusty Maandagh. Is tot Groeningen door een trompetter met een tamboer verselt, die geblind wierden, een brief gebracht, waarin de stad wiert opgeyscht of anders zeer gedreygt, waarop des anderen daags een brief wederom wiert gesonden, en mondelijk geantwoort wiert van de hopliuyden, seght tegen u heer Biscop dat de Gouverneur van Groeningen heet Rabenhaupt, die door Gods hulpe de eere heeft van noyt stad hard belegert over te geven en hetselve ook hier niet sa.l doen, en niet als kruit en loot ten beste hebben, en de eerste die hier met sulke bootschap wederom sal komen zullen wij doen ophangen, den inhoud van den brief was [...]

IX

De brieven uit Batavia

Dagboek d.d. 1 februari 1672:

Transcriptie Gebhard:

[...] brieven van Batavia, gedateert primo Augusto, waarmede [tijdinge] komt hoe dat monsr de la Haye met 9 Franse schepen was gekomen in de bay van Trinquedale, ik meyn dat het zal Trinquenemale zijn op Ceylon, en daar een deel des volks [...]

OHC d.d. 2 februari 1673:

